

बुद्धज्योतिका केही रश्मि

घनश्याम राजकर्णिकार

बुद्धज्योतिका केही रश्मि

(निबन्ध संग्रह)

प्रकाशक
 बौद्ध प्रवचन समाज
कमलपोखरी, काठमाडौं

बुद्धज्योतिका केही रश्मि

विद्या	: निबन्ध
लेखक	: घनश्याम राजकर्णिकार
संस्करण	: दोस्रो, बुद्ध संवत् २०५८ (वि.सं. २०७१)
सर्वाधिकार	: लेखकमा
प्रकाशक	: बौद्ध प्रवचन समाज, कमलपोखरी, काठमाडौं फोन नं. : ०१-४४९०३९२
आवरण कला	: टाइप्स क्रियसन
कम्प्युटर	: हिमाल जि.सी. (१८४९०४६८९७)
प्रकाशित	: १००० प्रति
मुद्रक	: बगलामुखी अफसेट प्रेस
मूल्य	: रु.१६०/-
ISBN	978 – 9937–2–8642–8

Buddha Jyoti Kaa Kehi Rashmi

(Some hints on Buddha's Light)

by Ghana Shyam Rajkarnikar

अनन्त लोकमा फर्कर जानुभएका
पिता कृष्णबहादुर र माता प्राणमाया राजकर्णिकारप्रति
हार्दिक चिरशान्तिको कामना गर्दै यो कृति उहाँहरूमा
सभक्तिपूर्वक सादर समर्पण गर्दछु ।

— धनशयाम राजकर्णिकार

समालोचना

बुद्धज्योतिका केही रशिम : प्रथम निबन्धात्मक कृति

‘बुद्धज्योतिका केही रशिम’ अनुसन्धानमूलक निबन्धहरूको सँगालो पढेपछि घनश्याम राजकर्णिकारप्रति अरु आस्था र श्रद्धा जागृत भयो मभित्र । नेपाली साहित्यमा सफल नियात्राकारका रूपमा आसन जमाएर बसेका राजकर्णिकार यस पुस्तकका अध्ययनबाट बुद्ध रशिमका आलोक बनेका छन् मेरो मानसपटलमा । यो निबन्धात्मक कृति बुद्ध र बुद्ध दर्शनका बारे पाठकसमक्ष गहकिला सूचना सम्प्रेषण गर्ने उद्देश्यबाट तयार गरिएको हो । निबन्धकारको यो कृति अध्ययन, अनुसन्धान, अवलोकन र अनुभवले खारिएको अभिलेख हो ।

निबन्धकार घनश्याम राजकर्णिकारको ‘बुद्ध ज्योतिका केही रशिम’ यस कृतिको प्रथम प्रकाशन २०६४ सालमा भएको हो । आफ्नै नाति-नातिनाहरू आश्रय ताप्राकार, ओजस ताप्राकार, हृदयेशा ताप्राकार, सुयेशा श्रेष्ठले प्रकाशन गरेको यस कृतिभित्र सोहँ ओटा निबन्धहरू समावेश गरिएको छ । ‘बुद्ध र ईश्वर’देखि लिएर ‘बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीसम्पका निबन्धहरूले यस सङ्ग्रहको आकार तयार गरेका छन् । बुद्धको जन्मले लुम्बिनी मात्रै होइन सिङ्गो देश र यो भूधरा नै धन्य भएको छ । सिद्धार्थ गौतमका पिता शुद्धोदन हुन्, शुद्धोदनका बालसखा असिता दूला तपस्वी थिए । बुद्ध जन्मेको समयमा उनी हिमालय पर्वतमा तपस्यारत थिए । बुद्ध जन्मेको समाचार थाहा पाउना साथ तपस्वी असिता बुद्ध दर्शनका लागि लालायित हुँदै लुम्बिनी आउँदछन् : “बुद्धको दर्शन गरेपछि तपस्वी असिता हाँस्न र रँन दुवै गर्न थाले ।” यो देखी शुद्धोदनले सोधे : “यस्तो शुभघडीमा तपाईंले के गर्नु भएको ?”

असिताले भने- ‘तिम्रो यो घरमा जुन छोरा जन्मेको छ यो कुनै साधारण मान्छे होइन, यो असाधारण पवित्र आत्मा हो । यो तिम्रो लागि मात्र

(क)

सिद्धार्थ होइन । यो अनन्त कालसम्म विश्वको लागि नै सिद्धार्थ हुनेछ । धेरै मान्छेले अब जीवनको अर्थ सिद्ध गर्न पाउने भए । त्यसैले म हाँस्तै छु किनभने यस्ता महान् आत्माको दर्शन मलाई प्राप्त भयो । म हाँस्छु, प्रश्नन् हुन्छु, यस निम्ति कि यसले म बूढोको जटामा आफ्नो खुट्टा घुसाई दियो । यो सौभाग्यको क्षण हो । रुन्छु यसकारणले कि यो कोपिला विकसित भएर फूल बन्नेछ, दिग्दिगन्तमा यसको सुवास फैलने छ, अनि यसको सुवासको छायाँमा करोडौले राहत प्राप्त गर्नेछन्, तर त्यतिखेर म यस धरतीमा हुनेछैन । यसैले म रुन्छु म पछुताउँछु ।” (राजकर्णिकार, २०७१ : १०७) बुद्धको महिमा र महत्त्वलाई सबैभन्दा पहिल प्रकाश पार्न तपस्वी असिता नै हुन्, जसको जीवनको मुख्य उद्देश्य नै महामना बुद्धको दर्शन गरेर आफ्नो पाञ्चभौतिक शरीर विसर्जन गरी पवित्र आत्मालाई परमात्मामा लीन गराउनु रहेको छ । राजकर्णिकारले बुद्ध र बुद्ध दर्शनको महिमाले मणिडत यस्तो महत्त्वपूर्ण कृतिको लेखन र प्रकाशन गरेर नेपाली समाजमा आधुनिक असिताको भूमिका खेलेका छन् भन्ने मैले ठानेको छु । उनी असिताको नवीनतम् संस्करण बनेका छन् ।

नेपाली निबन्ध साहित्यमा बुद्ध सम्बन्धी विषयले भरिपूर्ण बुद्ध ज्योतिका केही रशिम कृतिको दोस्रो संस्करण भएको छ । यस निबन्धात्मक कृतिलाई बुद्ध प्रवचनमालाका रूपमा पनि अङ्गीकार गर्न सकिन्छ । यस सङ्ग्रहभित्रका प्रत्येक निबन्धहरू बुद्धसम्बन्धी प्रवचनले ओतप्रोत भएका छन् । राजकर्णिकारले फुर्सद फुर्सदको समयलाई सदुपयोग गरेर बुद्ध र बुद्ध दर्शनसम्बन्धी लेखहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशन गर्न गरेको र तिनै प्रकाशित निबन्धहरूलाई उनले जस्ताको तर्स्तै प्रथम संस्करणमा प्रस्तुत गरेका थिए । लेखकको हतार र असाधानीले गर्दा उपयुक्त बिना परिष्कार र परिमार्जनको पीडा प्रथम संस्करणले व्यहोर्नु परेको थियो । कतिपय विषय र घटना दोहोरिएकाले गर्दा पाठकलाई बिरसिलो नगराएको होइन । पुनरुक्ति दोषले भावक मर्माहत हुनु परेको थियो । यति भएर पनि बुद्धसम्बन्धी रोचक प्रसङ्गका आलोकले गर्दा सहृदयी पाठकको अभाव

भने यसले भोग्नु परेन । त्यसैको परिणामस्वरूप यसले दोस्रो संस्करणको घुम्टी खोल्न समर्थ भएको हो । दोस्रो संस्करणमा आइपुग्दा 'बुद्धज्योतिका केही रशिम' ले धेरै नै सुधारिने मौका पाएको छ । पुनरुत्किदोष, घटना र प्रस्तुतिमा अव्यस्थितपन पाइँदैन । दोस्रो संस्करण निकाल्ने सन्दर्भमा निबन्धकारले हतार र असावधानीपनबाट पूरै बचेर अनावश्यक दोहोरिएका प्रसङ्ग हटाएका छन्, दोहोरिएका कुरा हटाएका ठाउँमा उपयुक्त नवीन प्रसङ्ग समायोजन गरेका छन् । विपश्यना ध्यानबारे गहन एवम् नवीन निबन्धको आयोजना गरी शीर्षक नै परिवर्तन गरेर 'बुद्धको चरणकमलः विपश्यना ध्यानकेन्द्र' राखेका छन् । अरु केही निबन्धका पनि शीर्षक परिमार्जन गरिएको छ । बुद्धसम्बन्धी सूचना पनि यस संस्करणमा धेरै नै समावेश गरिएको छ । प्रथम संस्करण र दोस्रो संस्करणका बीचमा देखिएका भिन्नता यिनै हुन् ।

घनश्याम राजकर्णिकार सफल नियात्राकार हुनुको नाताले यस निबन्धात्मक कृतिभित्र पनि पर्याप्त लालित्यमय अभिव्यक्ति प्रदान गर्न पछि परेका छैनन् । उनले प्रत्येक विषय र घटनालाई कोरा वर्णनमा सीमित नराखेर त्यसमा अनुभूतिका चामत्कारिक कुशलता सजाएका छन् । भाषामा लचकता, अभिव्यक्तिमा सरलता र विषयको गम्भीरता यस कृतिका विशेषता हुन् ।

'बुद्ध ज्योतिका केही रशिम' यस कृतिका केन्द्रीय नायक नै बुद्ध हुन् । बुद्धलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर निबन्धकारले आफ्नो बुद्ध दर्शनप्रतिको गहन अध्ययनलाई सशक्त किसिमले प्रस्तुत गरेका छन् । बुद्धलाई केन्द्र विन्दुमा राखेर उनको बहुआयामिक व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूको खोज-अन्वेषण र विश्लेषण गर्ने काम भएको छ । समाज, राष्ट्र र विश्वकै निस्ति बुद्धले के दिएका थिए; तिनको एक एक गरेर विश्लेषण गर्ने कार्य यहाँ भएको छ । अहिसा, शान्ति र 'वसुधैव कुटुम्बकम्' को सन्देश बुद्धले कसरी फैलाएका थिए त्यसको साङ्गोपाङ्ग प्रस्तुति दिने क्रममा निबन्धकार कतै पनि कमजोर देखिएका छैनन् । बुद्धद्वारा प्रतिपादित दर्शन एवम् विचारमा भएको वैज्ञानिकतालाई अभ पारदर्शी गराउने काम लेखकले गरेका छन् । महामानव

(ग)

बुद्धका आन्तरिक र बाह्य दुवै किसिमका व्यक्तित्वको चिनारी दिनु नै यस कृतिको अभीष्ट हो । यहाँ बुद्धप्रति सस्तो भक्ति दर्शाउनु भन्दा पनि बुद्ध के हुन् र बुद्ध दर्शन के हो ? भन्ने सम्बन्धमा नै निबन्धकार केन्द्रित भएका छन् । उनले बुद्धबारे अनुभव र अनुभूति गरेका कुरा मात्रै यहाँ छैनन्, बुद्ध र बुद्धदर्शनका बारेमा विभिन्न विद्वान्-हरूबाट तयार पारिएका महत्त्वपूर्ण सामग्रीहरूको विस्तृत अध्ययन र मनन गरेर त्यहाँ भएका नौनीलाई यहाँ पस्कने काम गरेका छन् । जसलाई निबन्धकारको निजत्व मान्न सकिन्छ । पाठकको रौचिरा पकाउने काम यसले गरेको छैन । बरू बुद्ध र बुद्धदर्शनलाई लिएर अलमलमा परेकाहरूलाई यस कृतिले सौन्दर्यपरक ढङ्गबाट स्पष्ट दिशानिर्देश गरेको छ । त्यस्तै धेरैलाई बुद्धको नाम थाहा छ । धेरैलाई बुद्ध राष्ट्रिय विभूति हुन् भन्ने पनि थाहा छ । धेरैलाई शान्तिका अग्रदूत हुन् भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि बुद्धको नाम यति धेरै विश्वमा किन फैलियो ? बुद्ध नेपालमा जन्मेर विश्वमा फैलिनुको खास कारण के हो त ? यसबारे चाहिँ धेरै नेपालीलाई अझै थाहा छैन । तसर्थ ती सबैको उत्तर घनश्याम राजकर्णिकारको 'बुद्ध ज्योतिका केही रशिम' कृतिले दिएको छ । बुद्धबारे भ्रम पालेर बसेका हुन् वा बुद्धप्रति पूरै पूर्वाग्रह बोकेर बस्नेहरू हुन्; अनि बुद्धप्रति पूरै आस्थावान् बनेर बस्नेहरू हुन्; यी सबैलाई यो कृतिले बुद्धसम्बन्धी तात्त्विक विषयद्वारा छल्डङ पारेको छ । बुद्धप्रति आकर्षित हुन यहाँ न आग्रह नै छ न दबाब नै छ, केवल बुद्धले मानव कल्याणका बारेमा गरेका एक-एक विषय र घटनाको स्वाभाविक प्रस्तुति मात्रै छ । त्यसैले यो कृति सबैका लागि पठनीय र सङ्ग्रहणीय बनेको छ । नेपाली हुनुको नाताले चाहिँ यो कृति सबैले पढ्नै पर्ने पनि देखिन्छ ।

घनश्याम राजकर्णिकारले 'बुद्ध ज्योतिका केही रशिम' का सोहू ओटा निबन्धहरूमा सोहै किसिमका निबन्धात्मक कला समावेश गरेका छन् ।

बुद्धले ईश्वरीय सत्ताका बारेमा जिज्ञासा राखेहरूलाई सर्वैं शोधखोजमा तल्लीन रहन सुभाब दिनु भएको यथार्थलाई देखाउने काम राजकर्णिकारले 'बुद्ध र ईश्वर' मार्फत् गरेका छन् । आस्तिक र नास्तिक बन्नेहरू

नवीन खोजतिर उन्मुख नभएर एउटै रटानमा लागिरहने हुनाले तिनीहरू ईश्वरीय सत्ताको नजिक पुग्न नसक्ने हुँदा मान्छेले आफ्नो दिमागलाई खाली राख्नु पर्दछ भन्ने बुद्ध कथनलाई यस किसिमबाट प्रस्तुत गरिएको छ : “खोजिनीति गर्ने व्यक्ति नै अनजान बाटोतिर केही पाउनको लागि हिँड्छ । यसरी अनजान बाटोतिर हिँडेर ऊ परमात्माको नजिक पुग्न सफल हुन्छ किनभने परमात्मा जस्तो अनजान अरू कोही छैन (राजकर्णिकार, २०७९ : ५) ।” ‘बुद्धको प्रेरणादायी उपदेश’ निबन्धमा कृशा गौतमीको आख्यानलाई अधि सारी मान्छे जन्मेपछि एक दिन अवश्य नै मर्छ तसर्थ यस बारे कसैले चिन्ता गर्नु हुँदैन भन्ने बुद्ध सन्देशलाई राजकर्णिकारले सरल किसिमले प्रकाश पारेका छन् । हत्यारा, पापी अड्गुलीमाललाई प्रेम गरेर अहिसाको बाटोमा ल्याएर शान्तिको सन्देश दिएको घटनालाई निबन्धकारले ‘बुद्धको शान्तिको सन्देश’ : अड्गुलीमाललाई निबन्धका माध्यमबाट विस्तृत चर्चा गरेका छन् । बुद्ध र मैत्री भावना निबन्धमा बुद्धले प्रतिपादन गर्नु भएको मैत्री भावनाको महत्त्वमाथि प्रकाश पारिएको छ । शत्रुता नर्क हो भने मित्रता स्वर्ग हो भन्ने बुद्ध वचनलाई राजकर्णिकारले गहन किसिमले अध्ययन गरेका छन् । सत्यमा दृढ हुनेलाई कसैले पनि हल्लाउन सक्दैन भन्ने बुद्ध कथनलाई ‘बुद्धको धैर्य, सुन्दरीको कर्तुत, चित्त्याको आरोप निबन्धमा छर्लङ्ग पार्ने कार्य भएको छ । बुद्धको शिक्षणकला निबन्धमा निबन्धकार राजकर्णिकारले बुद्धको उदार मनोभावना र सहनशीलताको व्याख्या गरेका छन् । हरेक मानिसभित्र आत्मानुभूतिको ज्ञान हुनुपर्छ भन्ने बुद्ध वचनामृतलाई आख्यानात्मक कारीगरीद्वारा स्पष्ट पार्ने काम यहाँ भएको छ । मानिसले आफ्नो मुक्तिका लागि आफैं अग्रसर हुनुपर्छ भन्ने बुद्ध उपदेशलाई राजकर्णिकारले ‘बुद्धको धर्म चर्चामा एक दिन’ निबन्धमा यसरी स्पष्ट पारेका छन् : “हे साधक ! तिमी पनि आफ्नो मुक्तिको लागि आफैं लाग, आफ्नो लागि आफैं साधना गर, आफ्नो लागि आफैं ज्योति भएर बल । अनि निश्चय नै तिमी मुक्त हुनेछौ, तिमीले निर्वाण प्राप्त गर्ने छौ (राजकर्णिकार, २०७९: ४८) ।” बुद्ध यस्तो हुनुहुन्थ्यो निबन्धमा बुद्धद्वारा प्रतिपादित चित्त शुद्धीकरणको महत्त्वाबारे जानकारी प्रदान गरिएको छ । बुद्धको कल्याणकारी उपदेश

(३)

मा राजकर्णिकारले बुद्धले आविष्कार गर्नु भएको 'आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग को व्याख्या गरेका छन् । 'बुद्ध, अनाथपिण्डक र जेतवन विहार' मा तथागत बुद्धले राजगिरमा हुँदा वेणुवनको करन्दनिवासमा विहार गर्नु, व्यापारी अनाथपिण्डक दर्शन गर्न आउनु, बुद्धको प्रवचनबाट प्रभावित भएर अनाथपिण्डले श्रावस्तीमा विहार बनाउने इच्छा गर्नु, विहारका लागि जेत राजकुमारको बर्गेचा मन पराएर भारी मूल्य चुकाएर उपलब्ध गर्नु आदि जेतवन विहार अस्तित्वमा आउनुभन्दा अगाडिका कार्यकारणयुक्त घटना हुन् भन्ने कुरामाथि निबन्धकारको कलम क्रियाशील भएको पाइन्छ । 'बुद्धको खोज : विपश्यना, मेरो खुड्किलो निबन्धमा निबन्धकार विपश्यना ध्यानमा कसरी सम्मिलित हुन आइपुगे भन्ने कुरालाई देखाइएको छ । 'बुद्धको चरणकमल : विपश्यना ध्यानकेन्द्र' मा विपश्यना ध्यान केन्द्रको गतिविधिको आकर्षणका सम्बन्धमा जानकारी दिइएको छ । 'बुद्धको ध्यानभावना: विपश्यना' यस निबन्धमा बुद्धद्वारा प्रतिपादित विपश्यना ध्यानबारे महत्त्वपूर्ण सूचना प्रवाह गरिएको छ । बुद्धको महापरिनिर्वाण सम्बन्धी रोचक आख्यानले भरिएको निबन्ध 'बुद्धको महापरिनिर्वाण : एक चर्चा' हो । बुद्धले मानव कल्याणका लागि गरेको योगदानको यहाँ विस्तृत चर्चा गरिएको छ । निबन्धकार राजकर्णिकारले यस सङ्ग्रहमा 'बुद्धको छवि दक्षिणपूर्व एसियामा' शीर्षकको निबन्धलाई पूरै नियात्रात्मक शैलीमा हिडाएका छन् । दक्षिण कोरिया, हड्कड, जापान, थाइल्याण्डका भ्रमणका क्रममा बुद्धबारे पाइएका महत्त्वपूर्ण तथ्यहरूलाई नियात्रापरक ढड्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ । बुद्धले नेपालमा भन्दा विदेशमा तूलो सम्मान र उच्चाइ प्राप्त गरेको यथार्थलाई निबन्धकारले सूक्ष्मातिसूक्ष्म किसिमले प्रस्त्रयाएका छन् । 'बुद्धको जन्मस्थल : लुम्बिनी यस निबन्धमा बुद्ध जन्म र त्यसपछिका विभिन्न घटनाक्रमलाई महत्त्वपूर्ण सूचनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

राजकर्णिकारले बुद्धसम्बन्धी प्रत्येक घटना र विषयलाई यहाँ आख्यानीकरण गरेका छन् । निबन्धलाई आख्यानात्मक कारीगरीद्वारा प्रस्तुत गरिएकाले यहाँका प्रत्येक निबन्ध चाख लागदा भएका छन् । विषय, घटना र

(च)

पात्रका माध्यमबाट बुद्धसम्बन्धी आख्यानलाई यहाँ सशक्त गराइएको छ । संस्कृतको 'दशकुमार चरित्र' र 'कादम्बरी' मा भएका शैलीगत भफल्को यहाँका आख्यानात्मक निबन्धहरूले दिन्छन् । शैलीको विविधताले यो कृति उचालिएको छ । बुद्धको जन्मदेखि लिएर मृत्युसम्मका घटनालाई निबन्धकारले तिथिमितिकै आधारबाट खुलस्त पारेका छन् । बुद्धसम्बन्धी सम्पूर्ण तथ्यलाई खोज र अन्वेषणात्मक विधिद्वारा चिनाइएकाले यसलाई अनुसन्धानमूलक कृतिका रूपमा पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ । त्यस्तै बुद्धको समग्र जीवनी समेटिएको हुनाले जीवनीपरक साहित्यका शृङ्खलामा पनि यसले उच्च स्थान बनाएको छ । यिनै विविध मौजीमसलाका बान्कीद्वारा राजकर्णिकारको 'बुद्ध ज्योतिका' केही रश्म नेपाली निबन्धको फॉटमा विशिष्ट उपलब्धिका रूपमा स्थापित भएको छ । उनले मूलतः आफ्नो बुद्धप्रतिको अगाध श्रद्धा र आस्थालाई दहो अभिलेख गराउने उद्देश्यबाट यस कृतिको रचना गरेका हुन् । बुद्धको आख्यानलाई जीवन्त किसिमबाट प्रस्तुत गर्दा उनी जति सन्तुष्ट र खुसी भएका छन् त्यति नै खुसीको सागरमा गोता मार्न सफल भएका छन्, बुद्धका अनुयायी र नेपाली साहित्यका पाठकहरू । यहाँ बुद्धको आख्यानलाई पौराणिक, ऐतिहासिक र सांस्कृतिक कोणबाट पनि पर्गल्ने काम भएको हुनाले यसको महत्त्व अझ बढेको देखिन्छ । राष्ट्रिय विभूतिलाई श्रद्धा गरेर उनको व्यक्तित्वलाई व्यापक परिधिमा उतार्ने कार्य गरिएकाले राष्ट्रियताको अनुष्ठान समेत यहाँ हुन पुरेको छ । राष्ट्र, राष्ट्रियता र देशभक्तिको भावनाले तीव्रता पाएको यो कृति नेपाली निबन्ध परम्पराकै नवीनतम प्राप्तिका रूपमा देखा परेको छ । बुद्ध ऐतिहासिक, पौराणिक र सांस्कृतिक धरोहरका स्मारक हुन् । उनी सर्वश्रेष्ठ मानवताका पूजारी पनि हुन् । बौद्ध भिक्षु वा भन्तेहरूबाट बुद्धका बारेमा प्रकाश पार्ने ठोस विषय यिनै हुन् । यिनै महत्त्वपूर्ण विषयहरूलाई राजकर्णिकारको कलमले यस कृतिभित्र सुष्ठु चुम्बित किसिमले प्रस्त पारेको छ । साधा (सामाजिक) पोसाकमा हिड्ने व्यक्तिहरूबाट यति गहन तरिकाबाट बुद्ध र बुद्ध दर्शनबारे व्यापक खोज, अनुसन्धान गरेर त्यसलाई प्रवचन मालाकै रूपमा प्रस्तुत गरेको (अक्सर गरेर नेपाली साहित्यमा) कतै पनि देखिदैन । लेखक राजकर्णिकारले बौद्ध प्रवचन

(४)

मालाका रूपमा संयोजन गरेर यसलाई बौद्ध साहित्यकै शृङ्खलामा उभ्याउन सफल भएका छन् । अतः नेपाली साहित्यमा बौद्ध प्रवचन मलाको विशेषता बोकेर आएको बुद्ध ज्योतिका केही रशिम यो प्रथम निबन्धात्मक कृति हो । यो कृतिको लेखन र प्रकाशन गरेर निबन्धकार राजकर्णिकार अग्रेल बस्त्रधारीका भन्ने कहलिएका छन् । उनले भने जस्तै तथागत बुद्धप्रतिको मेरो श्रद्धा, आस्था र सद्भावनाको यो फूलपाती बुद्ध ज्योतिका केही रशिम ले पाठक वर्गमा आत्मकल्याण र आत्मचिन्तनको मार्गतर्फ अग्रसर हुन केही प्रेरणा प्रदान गर्नेछ" भनी शतशः विश्वास लिन सकिन्छ । यो कृति बुद्ध धर्मको दीपशिखा बनेर सत्यको चिरशिखाको रूपमा युगयुगसम्म समाज, राष्ट्र र विश्वकै कल्याणार्थ प्रकाशित भइरहनेछ भन्दै कृतिकार राजकर्णिकारप्रति हार्दिक बधाइ ज्ञापन गर्दै उनको सुस्वास्थ्य र दीर्घायुको कामना गर्दछु । अन्त्यमा यो लेखनी बिसाउनुभन्दा पहिले बुद्धकै वाणीद्वारा उनीप्रति नमन गर्दछु :

"बत्स ! आगो, आगोबाट निभैन, पानीबाट मात्र निभ्छ । वैर वैरबाट होइन, प्रेमबाट मात्र समन हुन्छ । सधैं याद राख आयुष्मान्, मनुष्यलाई प्रेमभावनाले मात्र जित्त सकिन्छ, दैर भावनाले कदापि सकिँदैन (राजकर्णिकार, २०७९ : १५) ।" बस् प्रेम, सद्भाव, धैर्यता, शान्ति, सहिष्णुताद्वारा विश्व मानव कल्याणका निस्ति जीवन समर्पण गर्ने युग नायक भगवान् बुद्धको विचारको आलोकले आप्लावित बुद्ध ज्योतिका केही रशिम" नेपाली वाड्मयका लागि मात्रै नभएर बुद्धसाहित्यकै निस्ति ठोस सामग्री बन्न सक्ने कुरामा दुईमत लिन सकिन्न । पठनीय र सङ्ग्रहणीय सामग्रीका रूपमा यसले पाठकका हृदयमा गतिलो आसन जमाइरहने छ।

असोज ९, २०७९

घटस्थापना

प्रा.डा. कृष्णप्रसाद दाहाल
पाटन संयुक्त क्याम्पस
पाटनढोका, ललितपुर

(ज)

'बुद्धज्योतिका केही रशिम नामक ज्ञानमूलक ग्रन्थ लेख्नुभई मलाई यस ग्रन्थको बारेमा आफ्नो मन्त्रव्य लेख्न साहित्यकार श्री घनश्याम राजकर्णिकारले भन्नुभएकोमा म उहाँप्रति कृतज्ञ भएको छु । श्री राजकर्णिकार नेपालका नाम कहलिएका ख्यातिप्राप्त र गौरवशाली लेखकहरूमध्ये एक हुनुहुन्छ । सारगर्भित, विवेकशील, ज्ञानवर्धक र गौरवपूर्ण कृतिहरूबाट वहाँ नेपालका गौरवशाली लेखक भनी परिचित हुनुभएको छ र सन्तान दरसन्तानले वहाँलाई सम्फनेछ पनि ।

प्रस्तुत ग्रन्थमा श्रीराजकर्णिकारले नेपालका गौरव, महान् सन्तति र महामानव गौतम बुद्ध, जसलाई हामी श्रद्धा-भक्तिपूर्वक भगवान् बुद्ध भन्दछौं, को जीवनीका विभिन्न पक्षहरू र वर्तमान अवस्थाका लागि पनि अति उपयुक्त र सारगर्भित बुद्धका विभिन्न उपदेशहरू सोहङ शीर्षकहरूमा अति आकर्षक, सरल र मीठो भाषामा प्रस्तुत गर्नुभएको छ । नेपाल राष्ट्रको दुई महान गौरवशाली विशेषताहरू छन् ती हुन्- प्राकृतिक दृष्टिकोणबाट विश्वका सर्वोच्च शिखर सगरमाथा र भगवान् गौतमबुद्धको जन्म नेपालमा हुनु । सगरमाथा शिखरको बारेमा विश्वमा कुनै विवाद रहेन, यो नेपालको नै गौरव हो । तर भगवान् गौतम बुद्ध सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूमा अनेक विवादहरू विदेशी इतिहासकारहरूले उठाएका छन् । नेपालस्थित बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीलाई भारतस्थित क्षेत्र भनी लेखेका पनि छन् । त्यस्तै गौतम बुद्धको पिता शुद्धोदनको दरवार नेपालको कपिलवस्तु जिल्लास्थित तिलौराकोटमा रहेकोलाई पनि भारतमा रहेको भनी लेखेका थिए र लेख्दैछन् । सिद्धार्थ गौतम बुद्धको जन्म नेपालस्थित लुम्बिनीमा २६३० वर्ष

(क)

पूर्व अर्थात् ६२३ इशापूर्वमा भएको थियो । त्यस्तै २५९५ वर्षपहिले अर्थात् ५८८ इशापूर्व ३५ वर्षको उमेरमा बुद्धत्व प्राप्त भएको थियो र २५५० वर्ष अगाडि अर्थात् ५४३ इशापूर्व ८० वर्षको उमेरमा गौतम बुद्धको महापरिनिर्वाण भयो । नेपाल राष्ट्रभित्र गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी आफ्नो पुख्यौली दरवार क्षेत्र (राजधानी), आफ्नो मावली र ससुराली राज्य (कोलियदेश), उनका अस्थि-धातु राखी कोलियहरूले बनाएको रामग्रामस्थित स्तूप, उनका अग्रजहरू- क्रकुच्छण्ड बुद्धको जन्मस्थल गोटिहवा, कनकमुनि बुद्धको जन्मस्थल निगिलहवा, कोशलका राजा विरुद्धकले शाक्यहरूको आत्महत्या गरेको स्थल शक्रहवा आदि क्षेत्रहरू छन् । राष्ट्रका गौरवशाली अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट पनि पुरातात्त्विक, ऐतिहासिक र सांस्कृतिक महत्त्वका उपयुक्त स्थलहरूलाई उत्खनन् गर्न सके विश्वको आकर्षण यस क्षेत्रमा अझ बढनेछ ।

मगधका सम्राट् अशोक बौद्ध धर्म ग्रहण गरिसकेपछि नेपाल अधिराज्यस्थित क्रकुच्छण्ड बुद्धको जन्मस्थल गोटिहवा, कनकमुनि बुद्धको जन्मस्थल निगिलहवा र गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीमा तीर्थ-यात्रा गर्न आई हरेक पवित्र क्षेत्रमा शिलास्तम्भहरू स्थापना गरेका थिए । लुम्बिनीस्थित शिलास्तम्भमा सम्राट् अशोकले यसरी अभिलेख कुँदाएका थिए ।

“देवताहरूको मनपरेका राजा प्रियदर्शी (सम्राट् अशोक) राज्याभिषेक गरेको बीस वर्षपछि शाक्यमुनि बुद्ध जन्मेको स्थलमा आफैं आएर श्रद्धा-भक्ति अर्पण गरे । टाढा टाढासम्म प्रचार भइसकेका (सिद्धार्थ गौतम जन्मेको स्थल चिन्हाउन राखेका) शिलासहितको अग्लो स्थल बनाए र शिलास्तम्भ पनि खडा गरे । भगवान् (बुद्ध) जन्मेकोले लुम्बिनी ग्राम बलि (मारकाट) मुक्त गरे र यहाँका बासिन्दाहरूलाई अष्टाङ भार्ग अपनाउने सल्लाह दिए ।”

सम्राट् अशोकले शान्तिका अग्रदूत गौतम बुद्ध जन्मेको स्थलमा पवित्र धार्मिक दृष्टिकोणबाट तीर्थ-यात्रा गर्न आए । पहिलेदेखि शाक्यहरूले

(ज)

बुद्ध जन्मेको स्थललाई चिन्हाउन राखेको ख्यातिप्राप्त शिलालाई उच्च स्थलमा राख्न लगाए । शिलास्तम्भ खडा गरे । अहिंसावादी भगवान् बुद्ध जन्मेको पवित्र स्थल लुम्बिनीका बासिन्दाहरूलाई मारकाट नगर्न र बुद्धको उपदेशअनुसारको अष्टांग मार्ग अपनाउन सल्लाह दिए ।

श्री राजकर्णिकारको यस ग्रन्थले अति महत्त्वपूर्ण सारगर्भित जीवनमा उपयोगी भगवान् बुद्धका अनेक उपदेशहरू प्रस्तुत भएबाट पाठकवृन्दलाई तूलो फाइदा पुग्नेछ । यस कार्यका लागि उहाँले बौद्ध धर्म र बुद्धको जीवनीसँग सम्बन्धित अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू अध्ययन गरेको र पूर्ण परिचित भएको प्रमाणित भएको छ । सोही अध्ययन र मननको आधारमा यस ग्रन्थमा श्री राजकर्णिकारले आम जीवनमा अति महत्त्वपूर्ण, उपयोगी र बौद्धिक विषय-वस्तुहरूलाई प्रस्तुत गर्नुभएको कार्य अति सहाहनीय भएको ठान्दछु । आम जनतालाई सरल, प्रभावशाली र मनमोहक भाषा र ढंगबाट लेखेर भगवान् बुद्धले मानिसहरूले गरेको भूल, खराब कार्य, दूरविचारबाट आफूलाई सुधार्ने, परिमार्जन र उन्नयन गरेका घटनाहरू उल्लेख गरी पाठ सिक्ने बाटो देखाउनु भएको कार्य प्रशंसनीय छ । समाजमा कोहीको आपसी द्वेष, द्रोह र बैमनस्यताले अति मिहेनती, बौद्धिक, सरल, इमान्दार अहिंसक कुमार नामक शिक्षार्थीलाई एक अति रक्तपिपासु, निर्दयी र क्रूर अंगुलीमाल बनाए र उनी निर्दयता, क्रूरता र ज्यानमाराको उदाहरणीय व्यक्तित्वको प्रतीक भए । त्यस्ता क्रूर दानव जस्ता व्यक्तिलाई पनि गौतम बुद्धको सद्भाव, सद्शिक्षा, सद्पाठ र सद्मार्ग निर्देशनबाट एक उच्चतम भद्र योगी र मानवमा परिवर्तन गरे । यस्तै प्रकारले गौतम बुद्धको अर्को निम्न उल्लिखित उपदेश अति अनुकरणीय र उपयोगी भएको ठान्दछु । सो उपदेश हो “कसैले आफूलाई दिएको चीज आफूले स्विकारेन वा लिएन

(ट)

भने त्यो चीज कसको हुन्छ ? त्यो चीज जसले दियो उसैको हुन्छ । कसैले आफूलाई गाली गन्यो भने जवाफ दियो भने सो गालीलाई स्विकारेको हुन्छ । त्यसलाई मृदु भाषामा प्रत्युत्तर दिई राम्रो व्यवहार गरेमा गाली दिने व्यक्ति नै लज्जास्पद हुन्छ ।” बौद्ध ग्रन्थहरूमा भगवान् बुद्धको अति सज्जनशील, मृदुभाषी, आत्मीयपन, सद्व्यवहारका अनेक उदाहरणहरू उल्लेख गरिएका छन् जसबाट हामीले पाठ सिक्न सक्छौं र सद्चरित्रवान्, सद्विचारक र सद्मानव बन्न सक्दछौं । यस्ता कथाँ उदाहरणहरू श्री राजकर्णिकारले यस पुस्तकमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ । यस्तो पवित्र कार्य गर्नुभएका सद्विचारक श्री राजकर्णिकारका यस्ता पुस्तकहरू सबै पाठकहरू विशेष गरीकन लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरूको लागि अति उपयोगी हुनेछ । उहाँबाट अझ बढी अनुसन्धानात्मक, मौलिक र गौरवमय पुस्तकहरू यस विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरू र शोधार्थीहरूलाई भगवान् बुद्धको नाममा पुष्पाञ्जलीको रूपमा पाउनेछु भन्ने आशा गर्दछु । साथै, यो पुस्तकको लागि उहाँलाई हार्दिक बधाई दिन चाहन्छु ।

Dhamma.Digital

गुरुपूर्णिमा

श्रावण १४, २०६४

प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य

उपकुलपति

लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय

(ठ)

मेरो भन्जु

पच्चीस सय पचास वर्षअधि हाम्रो देश नेपालमा एउटा ज्योति उदाएको थियो । सिद्धार्थ गौतम नाम गरेको यी रत्न जन्मिदा राजकुमार थिए तर यौवनावस्था पुगेपछि राजकीय जीवन त्यागी सन्न्यासी बन्दै ज्ञान र सत्यको खोजी गर्दै यिनले अन्तः बुद्धत्व प्राप्त गरे । त्यसपछि यिनलाई बुद्ध र यिनको शिक्षालाई बौद्धधर्म भन्न थाले । नेपालको गौरव यी महामनालाई एशियाको ज्योति तथा संसारको शान्तिनायक पनि भन्दछन् । साँच्चै भन्ने हो भने, मनुष्य जातिको इतिहासमा भगवान् बुद्धको जस्तो महिमामय नाम अंरु कसैको छैन । बुद्धको प्रादुर्भावको साथै यस धरतीमा एउटा नयाँ अध्याय सुरु भएको छ । पच्चीस सय वर्ष अगाडि बुद्धले भनेका कुराहरु आज पनि सार्थक देखिन्छन् तथा आउने शताब्दीअौंसम्म पनि सार्थक भएर रहनेछन् ।

यस्ता महान् बुद्धलाई नेपालले पाउनु हामी नेपालीका लागि अत्यन्त गौरवको कुरा हो । उहाँको महत्ता नै यो छ कि उहाँ कहिल्यै एउटा देश र समयको परिधिभित्र बस्नुभएन । उहाँले सम्पूर्ण मानव मात्रको कल्याण हुने बाटो पत्ता लगाउनु भयो । त्यो बाटो कुनै व्यक्ति विशेष वा जाति-विशेषको लागि नभई मानवमात्रको कल्याणको निमित्त हो भन्ने कुरा उहाँले प्रतिपादन गर्नु भएको शिक्षा र दर्शनबाट छर्लड़िन्छ । अतः बुद्ध नेपाल र नेपालीको मात्र विभूति नभई संसारकै पथ-प्रदर्शक हुनुभएको छ ।

बुद्ध जस्ता महामनाको विषयमा हामीले भन्नुपर्ने, बुझ्नुपर्ने, सिक्नुपर्ने कुराहरु धेरै छन् । भनिन्छ, उहाँको सन्मुख पर्नासाथ जसको पनि हृदय गद्गद हुन्थ्यो र आ-आफ्नो तरिकाले भन्ने गर्थे-

“हे श्रमण ! हजुरको छाया सुखकर छ ।”

“हे तथागत ! प्रभुको शरण कल्याणकारी छ ।”

(ड)

“हे लोकनाथ ! तपाईंका गुणहरू अनन्त छन् ।”

“हे भगवान् ! हजूर अनन्त ज्ञानी तथा सर्वद्रष्टा हुनुहुन्छ ।”

साँच्चै भने हो भने तथागत बुद्धको सम्पूर्ण जीवन र व्यक्तित्व दया, करुणा, मैत्री, प्रेम तथा प्रज्ञा, अहिंसा, समताको भावना तथा कार्यान्वयनबाट प्रज्वलित थियो । उहाँ रोगीहरूको सेवा गर्नुहुन्थ्यो, कुमार्गमा लागेकाहरूलाई सत्त्वार्गमा ल्याउनुहुन्थ्यो, अज्ञानीहरूलाई ज्ञानी बनाउनुहुन्थ्यो, क्रोधीलाई विवेकशील बनाउनुहुन्थ्यो तथा कोलाहल वातावरणमा शान्ति स्थापना गर्नुहुन्थ्यो । उहाँजस्ता करुणासागर, प्रेमपुजारी, परिपक्व, मनोवैज्ञानिक, व्यावहारिक, शान्तिनायक, प्रेरणादाता, प्रज्ञावान्, महापुरुष यस धर्तीमा जन्मेका छैनन् । अतः हामी उहाँलाई मानिसको दर्जाबाट उठाई भगवान्को आसनमा राखी उहाँप्रति कृतार्थ बन्न खोजेका हाँ ।

यस्ता अथाह महिमायुक्त व्यक्तित्वको बारेमा म साहै अल्पज्ञ छु । उहाँबारे केही लेख्नु भनेकै सूर्यको अगाडि बति बाल्नु भैं नहोला भन्न सकिन्न । तैपनि उहाँबारे बेलाबखत केही नलेखी बस्न नसक्ने तथा मनमा चैन नमिल्ने भएकोले बेलाबखत उहाँको सम्बन्धमा पढेर गुनेर थाहा पाइएका केही कुराहरू लेख्ने गरेको छु । ती मध्ये उहाँको व्यक्तित्व भल्काउनेबारे कान्तिपुर, गोरखापत्र, अन्नपूर्ण पोष्ट जस्ता दैनिक पत्रिकाहरू, आनन्दभूमि, धर्मकीर्ति, विमोचन जस्ता मासिक पत्रिकाहरू र मैले सम्पादन गरेको बुद्धको सम्झना कल्याणको कामना नामक पुस्तक समेतमा समावेश भएका मेरा लेखहरू जम्मा गरी एकै ठाउँमा राख्दा लेख संख्या ११ ओटा भएकोमा मेरा अरू पुस्तकहरूमा प्रकाशितमध्ये विपश्यनासम्बन्धी ‘मेरो सुकर्मको एउटा उत्तम खुड्किलो शीर्षक लेख एउटालाई जस्ताको त्यस्तै र अरू चारओटा (अर्थात् बुद्ध, अनाथपिण्डिक र जेतवन विहार, बुद्धको महापरिनिर्वाणः एक चर्चा, बुद्धको छवि दक्षिण-पूर्व एशियामा, बुद्धको जन्मस्थल : लुम्बिनी) मध्ये कुनैलाई प्रसङ्गवश केही संक्षिप्तीकरण गरी तथा कुनैबाट केही प्रसङ्गमात्र जस्ताको त्यस्तै उद्धृत गरी थपेर प्रस्तुत गर्दा यस किसिमले बुद्धज्योतिका केही रश्मि नामक पुस्तक तयार हुन आएको छ ।

(३)

नेपालमा जन्मेर आफ्नो ज्ञानज्योतिको अलौकिक रशिमले विश्वलाई नै ओतप्रोत बनाउनुहुने तथागत बुद्ध विश्वकै मानवजातिका निमित्त गौरवपूर्ण आदर्श एवं पथप्रदर्शक हुनुहुन्छ । उहाँको ज्ञानज्योतिका केही रशिमहरू मात्रैले पनि मानवजातिले आत्मकल्याणको मार्ग पहिल्याएको छ । उहाँद्वारा प्रकाशमान भएको शिक्षा सन्देश र मार्गका विषयमा वर्तमानको पुस्ताको अतिरिक्त भविष्यको पुस्तालाई पनि जानकारी दिने उद्देश्यले तयार पारिएको यो पुस्तक तथागत बुद्धप्रतिको आस्थाको एउटा सानो फूलपाती हो ।

मलाई विश्वास छ- तथागत बुद्धप्रतिको मेरो श्रद्धा, आस्था र सद्भावनाको यो फूलपाती 'बुद्धज्योतिका केही रशिमले पाठक वर्गलाई आत्मकल्याण र आत्मचिन्तनको मार्गतर्फ अग्रसर हुन केही प्रेरणा प्रदान गर्नेछ र यसो भएमा म आफ्नो प्रयास सफल भएको सम्झनेछु ।

यस किसिमका बुद्धबारे लेखहरू लेख्न आवश्यक सरसल्लाह दिनुहुने आदरणीय माधवलाल कर्मचार्यज्यूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यस पुस्तकलाई आदोपान्त हेरी यसबारे आफ्नो मन्तव्य लेखिदिनुभएकोमा लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयका उपकुलपति प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अनि यो पुस्तकलाई प्रकाशित गरिदिने नाति-नातिनीहरू- आश्रय ताम्राकार, ओजस ताम्राकार, हृदयेशा ताम्राकार तथा सुयेशा श्रेष्ठप्रति न्यानो माया व्यक्त गर्दछु ।

असोज ९, २०६४
(भाद्रशुक्ल पूर्णिमा)

घनश्याम राजकर्णिकार
कमलपोखरी
काठमाडौं

(४)

प्रकाशकीय

हाम्रा आदरणीय हजुरबा घनश्याम राजकर्णिकारले अत्यन्त मिहिनेतपूर्वक लेख्नुभएको 'बुद्ध ज्योतिका केही रश्मि' नामक यस सङ्ग्रहको प्रकाशन गर्न पाउँदा हामीलाई ज्यादै प्रसन्नताको अनुभव भएको छ । हाम्रा हजुरबा हाम्रा देशका प्रसिद्ध यात्रासाहित्यकार तथा संस्मरणलेखक हुनुभएकोमा हामी गौरवान्वित छौं र उहाँका नाति-नातिना हुन पाएकामा हामीलाई गौरवको अनुभव भएको छ । हामी उहाँको साहित्यिक यात्रा निरन्तर जारी रहोस् भन्ने कामना गर्छौं । यस पुस्तकको प्रकाशन हाम्रो त्यही कामनाको एउटा प्रकट रूप हो । यस पुस्तकको प्रकाशन गरेर हामीले उहाँप्रतिको हाम्रो श्रद्धा र सम्मान व्यक्त गर्ने प्रयास गरेका हाँ । हाम्रो यस कार्यबाट उहाँलाई अझ हौसला बढ्नेछ, उहाँ प्रफुल्लित बन्नुहुनेछ र यस्तो खालको कार्यकालागि हामीलाई सदैव आशीर्वाद दिइहरनुहुनेछ भन्ने कुरामा हामी आशावादी र विश्वस्त छौं ।

अन्त्यमा, हामीलाई यस्तो अनमोल पुस्तकको प्रकाशनार्थ स्वीकृति प्रदान गर्नुभएकोमा हजुरबा घनश्याम राजकर्णिकारप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्द उहाँको दीर्घायुको निष्ठि प्रार्थना गर्दछौं । यस पुस्तकको कम्प्युटर सेटिङ गरिदिनुभएकोमा डिजिटल एज कम्प्युटरलाई र मुद्रणकार्य गरिदिएकोमा बगलामुखी अफसेट प्रेसलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । साथै मुद्रण गर्ने सिलसिलामा आवश्यक सल्लाह सुभाव दिनुहुने साहित्यकार दाजु जयदेव भट्टराईको गुनलाई पनि हामी कहिल्यै विर्सन सक्दैनै ।

- आश्रय ताम्राकार, दरबारस्क्वायर, भत्तपुर
- ओजस ताम्राकार, दरबारस्क्वायर, भत्तपुर
- हृदयेशा ताम्राकार, ताहाचल, काठमाडौं
- सुयेशा श्रेष्ठ, नयाँबानेश्वर, काठमाडौं ।

दोस्रो संस्करणका सम्बन्धमा

भगवान् बुद्धले जस्तो मानवीय मूल्य र मान्यताले भरिएको सार्थक उपदेश मनुष्य जातिको इतिहासमा अहिलेसम्म कसैले दिन सकेको पाइँदैन । यस्ता महामना बुद्धका केही उपदेशहरू समावेश गरी प्रकाशनमा आएको 'बुद्ध ज्योतिका' केही रशिम कृतिले नेपाली पाठक वर्गमा सकारात्मक प्रभाव पारेको हुँदा यसले अहिले दोस्रो संस्करणको सुअवसर पाएको हुँदा सर्वप्रथम सहृदयी पाठकहरूमा हार्दिक आभार एवम् अभिवादन टक्र्याउँदछु ।

मानिस आज अनेक किसिमका दुःखबाट ग्रस्त छ । आज एउटा राष्ट्र अर्को राष्ट्रलाई समाप्त पार्ने होडबाजीमा लागिरहेका छन् । चारैतिर कोलाहल र अशान्तिको साम्राज्य मच्चिएको छ अर्थात् मानिसबाट मानवता खतरामा परिरहेको अवस्थामा आज पनि बुद्धको दर्शन एवम् उपदेशले सार्थकता प्राप्त गरिराखेको छ । तसर्थ बुद्धको उपदेशलाई जीवन पद्धतिको रूपमा उतार्न सकेमा भयावह र कोलाहलबाट छुटकारा प्राप्त गर्न सकिन्छ । अतः बुद्धको ज्ञान रूपी ज्योतिले अज्ञानरूपी अन्धकारलाई समाप्त पारी चारैतिर ज्योति फैलने कुरामा ढुक्क हुन सकिन्छ ।

यस पुस्तकको दोस्रो प्रकाशनको ऋममा आत्मीय मित्र प्राडा. कृष्णप्रसाद दाहालले पुस्तकको केस्न-केस्न केलाएर महत्त्वपूर्ण समालेचना लेखिदिनु भएकेमा झाँप्रति आभार प्रकट गर्दै धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । पुस्तक प्रकाशनको भार उठाएकोमा बौद्ध प्रवचन समाजलाई म मुरी-मुरी साधुवाद प्रकट गर्दछु । पुस्तकको टाइप एवम् लेआउट गर्ने भाइ हिमाल जि. सी. लाई धन्यवादका शब्द व्यक्त गर्दछु । मेरो लेखन कार्यमा पारिवारिक सहयोग प्रदान गरिदिने जीवन सङ्गीनी शान्ता राजकर्णिकारमा स्नेहसित्त हार्दिक धन्यवाद प्रदान गर्दछु ।

अन्त्यमा, यस पुस्तकको आवरणमा अडिकत आराम गरिरहेको बुद्ध प्रतिमा मेरा पिताजी कृष्ण बहादुर राजकर्णिकारले विस. २०१० मा ललितपुरको हौगल वहालमा प्रतिस्थापना गर्नु भएको हो, जसलाई नेपालकै यस किसिमको पहिलो बुद्ध प्रतिमा मान्ने गरिएको छ ।

असोज १५, २०७९

धनश्याम राजकर्णिकार
कमलपोखरी, काठमाडौं

(थ्र्य)

दोस्रो संस्करण

प्रकाशकीय

बौद्ध प्रवचन समाज बुद्धको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको महत्त्व र विशेषतालाई नेपाली समाज समक्ष प्रचार-प्रसार गर्ने उद्देश्यबाट स्थापना भएको हो । बौद्ध विद्वान्-हरूबाट विभिन्न ठाउँमा समय-समयमा प्रवचनको आयोजना गरेर बुद्ध धर्म र दर्शनका बारेमा भए गरिएका कुराहरूलाई सम्मानजनक ढङ्गबाट आफ्नो क्षमताअनुसार उल्लेख्य रूपमा सूचनाको प्रवाह गर्ने कार्य यो समाजले गर्दै आएको छ ।

हामी सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो हाम्रो देशमा जन्मनु भएका यस्ता महामना बुद्ध नेपालको मात्रै नभएर विश्वकै महापुरुष हुनुहुन्छ तथा यस धर्तीका शान्ति नायक हुनुहुन्छ । यस्ता महामना बुद्धलाई हामी नेपालीले हाम्रो मातृभूमिमा जन्म भएको पाउनु हाम्रो अहोभाग्य हो । आज विश्वमा हाम्रो पहिचान गराउनु छ भने बुद्धको जन्मस्थललाई व्यापक प्रचार-प्रसार गर्नुपर्छ । घनश्याम राजकर्णिकारले यही उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भएर 'बुद्ध ज्योतिका केही रशिम नामक कृतिको लेखन गर्नु भएको हो । यसलाई द्वितीय संस्करणको रूपमा यस समाजले प्रकाशन गर्ने अवसर पाएको हुँदा यो समाज लेखक राजकर्णिकारप्रति अत्यन्त आभार प्रकट गर्दछ ।

अन्त्यमा सहदृयी पाठकले यसको महत्ता बुझेर पढिदिएमा समाज आफूलाई साँचो अर्थमा पुरस्कृत भएको ठान्नेछ । आगामी दिनमा यस्तै समाजोपयोगी र व्यवहारोपयोगी पुस्तकहरू लेखकहरूबाट प्राप्त भएको खण्डमा यो समाज प्रकाशनको अभिभारा उठाउन पछि पर्ने छैन भन्ने प्रण पनि गर्दछ ।

असोज २०, २०७९

बौद्ध प्रवचन समाज
कमलपोखरी, काठमाडौं

(द)

विषयसूची

शीर्षक	पृष्ठ संख्या
बुद्ध र ईश्वर	१
बुद्धको प्रेरणादायक उपदेश	७
बुद्धको शान्तिसन्देश : अङ्गुलीमाललाई	१३
बुद्ध र मैत्रीभावना	१९
बुद्धको धैर्य, सुन्दरीको कर्तुत, चिज्याको आरोप	२९
बुद्धको शिक्षणकला	३७
बुद्धको धर्मचर्चामा एक दिन	४५
बुद्ध यस्तो हुनुहुन्थ्यो	५१
बुद्धको कल्याणकारी उपदेश	५७
बुद्ध, अनाथपिण्डक र जेतवन विहार	६३
बुद्धको खोज : विपश्यना, मेरो खुड्किलो	६९
बुद्धको चरणकमल : विपश्यना ध्यानकेन्द्र	७३
बुद्धको ध्यानभावना : विपश्यना	८१
बुद्धको महापरिनिर्वाण : एक चर्चा	८९
बुद्धको छवि दक्षिणपूर्व एसियामा	९७
बुद्धको जन्मस्थल : लुम्बिनी	१०५
सन्दर्भ सामग्री	११३
परिशिष्ट	११४
अक्षरछवि	११६

(ध)

बुद्ध र ईश्वर

भगवान् बुद्धको समयमा उहाँसँग धेरैले जिज्ञासा राख्ने विषय 'ईश्वर' हुन्थ्यो । तर तथागत बुद्ध भने प्रत्येकपल्ट प्रत्येक ठाउँमा ईश्वरबारे चर्चा हुनासाथ चुप लाग्नुहुन्थ्यो । अर्थात् उहाँले कसैलाई कहिल्यै ईश्वर छ भनेर भन्नुभएन, त्यस्तै छैन भनेर पनि भन्नुभएन । उहाँको भनाइअनुसार ईश्वरजस्तो बृहत् विषयमा पूर्ण ज्ञान प्राप्त गर्न यो सम्पूर्ण मानव जीवन असाध्य छोटो छ, अपर्याप्त छ । अतः उहाँ भन्नुहुन्थ्यो हामीले जीवनमा प्राप्त गर्न नसक्ने परमात्माको पछि लाग्नुभन्दा आफ्नै मनलाई सुदृढ पारी आफ्ना मनका कमीकमजोरीहरूलाई हटाउँदै, मरेपछिको स्वर्गको आशा गर्नुभन्दा बाँचेकै अवस्थामा आफ्नो आत्मा (मन) मा शान्ति र सन्तोष प्राप्त गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ । **Dhamma.Digital**

एकचोटिको कुरा हो, तथागत बुद्धले ईश्वरबारे आफ्नो मौन भड्ग गर्नुभयो र केही अन्तरविरोधी कुरा भन्नुभयो, जुन मूलतः मननयोग्य, प्रेरणादायी तथा उपदेशमूलक छ । बुद्ध एकपटक एउटा गाउँमा बसिरहनुहुँदा एकजना मानिस आई उहाँसँग ईश्वरका बारे कुरा उठायो । तथागत बुद्धको लागि यो कुनै नौलो कुरा थिएन । त्यस व्यक्तिले दुवै हात जोडी आफ्नो मनको बह यसरी पोख्यो- 'भन्ते, म ईश्वरलाई मान्छु, ईश्वरको अस्तित्व जतातै

बुद्धज्योतिका केही रसिम । ९

अनुभूत गर्छु, म आस्तिक हुँ । यो सुनेपछि ईश्वरको विषयमा कहिल्यै केही नबोल्ने बुद्धलाई के भएछ कुन्ति, उत्तिखेरै भन्तुभयो- 'ईश्वर ! छैन ईश्वर । ईश्वर छ भनेर तिमीलाई कसले भन्यो ? यो भूठो हो । मैले खोजेर हेरिसकौं, ईश्वर नभएको चाल पाइसकौं । सबै कुरा छ, तर ईश्वर छैन । त्यसैले तिमीले आस्तिक बनेर आफैलाई धोका दिँदैछौ ।

बुद्धको यस्तो जवाफ सुनी त्यो भद्र व्यक्ति छक्क पन्यो, किंकर्तव्यविमूढ बन्यो । उसलाई मनमा के विश्वास थियो भने बुद्धजस्तो महान् आत्माले ईश्वरको अस्तित्वलाई सजिलै स्वीकार गर्नुहुनेछ र उसको भनाइलाई समर्थन गर्नुहुनेछ । त्यसपछि यस विषयमा अरु विवाद गर्नुपर्ने कुनै आवश्यकता नै हुनेछैन । तर कुरो उल्टो हुन गयो । तथागत बुद्धको भनाइबाट त्यो भद्र पुरुषको आस्था र विश्वासमा कुठाराघात पर्न गयो । उसले सोच्दै नसोचेका कुरा बुद्धबाट सुन्नुपन्यो । त्यसैले उसलाई मात्र होइन, त्यहाँ उपस्थित आनन्द भन्तेलाई पनि बेचैनी भयो । ईश्वरको विषयमा कहिल्यै केही कुनै प्रतिक्रिया नगर्ने बुद्धलाई आज के भएछ भन्ने विचारमा उनी निमग्न भए ।

त्यसरी नै भोलिपल्ट एकजना अर्को सज्जन बुद्धको सम्मुख आयो । उसले दण्डवत् गर्दै दुई हात जोडेर विनीत भावमा भन्यो- 'भन्ते ! म नास्तिक हुँ । म ईश्वरको अस्तित्वलाई मानिदैँ । यस धरतीमा ईश्वर भन्ने कुरा छँदैछैन । उसले यतिमात्र के भनेको थियो बुद्धले बीचमा भन्तुभयो- 'तिमीले यो के भनेको ? नास्तिक बनेर तिमीले गल्ती गर्दैछौ । ईश्वर छैन भनेर कसले भन्यो ? मैले पनि सोचेर हेरिसकौं, ईश्वर छ, हामीले ईश्वरको अस्तित्व अस्वीकार होइन स्वीकार गर्नुपर्छ । नास्तिक बनेर तिमीले गल्ती

गर्दैछौ, तिमी पागल बन्दैछौ । तैपनि समय छ, आफ्नो गल्तीलाई यथासक्य चाँडै सुधार गर । त्यो व्यक्तिले सायद सोचेको थियो- बुद्धले ईश्वर छैन भनेर उसलाई अभ कटूर नास्तिक बन्न थप प्रेरणा दिनुहुनेछ । तर कुरा अर्के भयो । उसको आस्थामा बज्रपात भयो तर बुद्धसँग प्रतिवाद गर्न उसको हिम्मत भएन । त्यसैले निन्याउरो मुख लगाएर त्यहाँबाट लुसुकक हिड्यो । हिजोम्है आज पनि आनन्द भन्ते त्यही उपस्थित हुनुहुन्थ्यो । (वस्तुतः उहाँ जहिले पनि जहाँ पनि बुद्धको नजिक बसी उहाँको सेवासुश्रूषा गर्नुहुन्थ्यो ।) बुद्धको भनाइबाट उहाँ पनि बेचैन हुनुभयो । 'हिजोमात्र एक जनालाई ईश्वर छैन भनेर पठाउने बुद्ध आज ईश्वर छ भन्दै हुनुहुन्छ ।' आनन्द भन्तेको मन ग-हुँगो हुनाको मुख्य कारण यही थियो । अतः उपयुक्त समयमा यस विषयमा तथागत बुद्धसँग प्रश्नोत्तर गर्न उहाँले मनमनै अठोट गर्नुभयो ।

त्यही दिन साँझतिर एक जना अर्को भद्र व्यक्ति बुद्ध सम्मुख उपस्थित भयो । उसले आफ्नो प्रश्न यसरी प्रस्तुत गन्यो- 'हे करुणानिधान ! मलाई एउटा कुराले मनमा सर्दै पिरोलिरहेछ । यसको समाधान मैले गर्न सकेको छैन । त्यो के भने ईश्वरबारे मलाई पटकै थाहा छैन । यसबारे म सर्वथा अनभिज्ञ छु । मैले धेरैचोटि घोत्लेर सोचिसकै, तर ईश्वरबारे मैले कहिल्यै केही यकिन गर्न सकिनँ । ईश्वर छ वा छैन, छ भने ईश्वर कस्तो छ, उसको स्वरूप कस्तो छ, मलाई केही थाहा छैन । म साहै द्विविधामा छु । म के गर्तुँ ?'

बुद्धले मुसुक्क हाँसी आज्ञा गर्नुभयो- 'वत्स ! ईश्वरबारे जेजति तिमी जान्दछौ, त्यो सबै बिर्सिदेऊ र आफू नितान्त अनभिज्ञ भइदेऊ । यसबारे

अरू बढी थाहा पाउने कोसिस गर्दै नगर, सर्वथा अनभिज्ञ भइदेऊ । अर्थात् रित्तो, खाली भइदेऊ । बुद्धले उपमा दिँदै भन्तुभयो- “हे भद्र ! आँखामा आँसु भरिएमा हामी राम्ररी देख्न सक्दैनौ । जति आँखामा आँसु हुँदैन, त्यति नै प्रस्ट हामी देख्न सक्छौं । त्यसैले तिमी खाली भइदेऊ, ऐनाजस्तै खाली भइदेऊ, कुनै किसिमको धारणाले ऐनालाई नपोल्नु, विल्कुल खाली भइदेऊ । यस विषयमा थप कुरा थाहा पाउने हेतुले अब कुनै गुरु कहाँ पनि नजानू, गुरुहरूले तिमीलाई ईश्वरबारे नानाथरीका कुराहरु सुनाएर भन् बढी द्विविधामा पार्नेछन्, अबदेखि कहिल्यै ईश्वरबारे एउटै धारणा नबनाउनू । किनभने यो विषय नै यस्तो छ, जसको बारेमा आजसम्म कसैले केही ठोस ज्ञान हासिल गर्न सकेको छैन ।

हरदम बुद्धको आसपासमा रहनुहुने आनन्द भन्तेलाई अब भन् छट्पटी लाग्न थाल्यो । बुद्धले ईश्वरबारे दिनुभएको भिन्नाभिन्नै जवाफले उहाँको मनमा तूफान चल्नु स्वाभाविक थियो । उहाँले आफ्नो मनमा उठेको अशान्तिलाई त्यसै सहन सक्नुभएन । उहाँले मनमनै प्रश्न गर्न थाल्नुभयो- ‘बुद्धको आशय के हो ? दुई दिनमै तीनवटा उत्तर, त्यो पनि भिन्नाभिन्नै । यो त अति भयो ।

‘शास्ता ! म अन्यौलमा परैं । ईश्वरबारे दुई दिनमा तीनवटा उत्तर दिनुभयो, त्यो पनि बेग्लाबेग्लै । हिजो विहान ईश्वर छैन भन्तुभयो, आज विहानचाहिँ छ भन्तुभयो, फेरि केही बेर अगाडि छ छैन केही नमान्नू, केवल खाली भइदिनू भन्तुभयो । यो के गर्नुभएको, मैले केही बुझ्न सकिनँ । म साहै अन्यौलमा परैं ।

आनन्दको कुरा सुनी बुद्ध मुसुक्क हाँस्नुभयो र भन्तुभयो- ‘आनन्द ! तिमी किन अन्यौलमा परेको ? तिमीलाई मैले केही भनेको छैन । फेरि त्यो प्रश्न

तिम्रो पनि होइन । अरूलाई दिएको उत्तर तिमीले किन ग्रहण गरेको ?
जसले जुन प्रश्न गन्यो, मैले उसलाई त्यसको उत्तर दिएको मात्र हुँ ।

आनन्द भन् विचलित हुनुभयो । दुवै हात जोडी भन्नुभयो- 'भन्ते ! मलाई
अझ अन्यौलमा नपारिदिनुहोस् । अरूलाई आज्ञा गर्नुभएको उत्तर मेरो
कानमा अहिले पनि गुन्जिरहेको छ । म बहिरो होइन, 'भन्ते !

तथागत बुद्धले आनन्द भन्तेलाई सम्फाउँदै आज्ञा गर्नुभयो- 'हेर आनन्द !
तिम्रो मनको कुरा म बुझ्छु । तर अरूलाई दिएको उत्तर कहिल्यै लिने
नगर्नु । सम्फने-बुझ्ने कुरामा सबैको आ-आफ्नै स्तर हुन्छ । ऐउटालाई
दिएको उपदेश अरूलाई काम नलाग्ने हुन सक्छ । हेर, मैले त ऐउटै काम
गरेको छु, तिमीले भनेभैं फरक-फरक उत्तर दिएको होइन । तीन जनालाई
तीन किसिमको उत्तर दिएर मैले केवल ऐउटै काम गरै, त्यो हो- तिनीहरु
जहाँ थिए, त्यहाँबाट तिनीहरुलाई पर जान धकेलिदिएँ । जसले जति
सिकेको थियो, त्यो नै अन्तिम थिएन । त्यसैले तिनीहरुको टाउकोमा मैले
घनले हिर्काइदिएँ, अझ पर जान उक्साइदिएँ । नास्तिकलाई ईश्वर छ
भनेर उसको आस्थालाई खल्बल्पाइदिएँ भने आस्तिकलाई ईश्वर छैन भनेर
उसको विश्वासलाई हल्लाइदिएँ । त्यसरी नै ईश्वरबारे केही थाहा छैन
भन्नेलाई आस्तिक वा नास्तिक केही नबनेर केवल खाली भइदिनु भनेर
अझ बढी शोधखोज गर्न प्रेरणा दिएँ । आस्तिक वा नास्तिक दुवै हठवादी
हुन्, दुवै एकै प्रकारका छन्, आप्नै धारणा र विश्वासमा जमेर बसिरहेका
छन् । तिनीहरुलाई टसमस गर्नु निकै गाहो छ । तर गाहो छ भनेर चुप
लागेर बस्नु हुन्न । तेस्रो व्यक्ति जसले ईश्वर छ पनि भन्न सक्दैन र छैन
पनि भन्न सक्दैन भने त्यही मैले सही व्यक्ति ठारै र त्यसैले उसलाई मैले

अभ बढी खाली भएर सचेष्ट सशंकित हुन सल्लाह दिएँ, प्रेरणा दिएँ । जति जति मानिस खाली हुँदै जान्छ उति उति ऊ अन्वेषक बन्दै जान्छ अर्थात् यति त भयो, अभ पर के होला भनेर उसमा कौतूहल हुन्छ अनि ऊ खोज तलासी गर्दै जान्छ । ईश्वर छ भनेर चुप लागी बसेमा अथवा ईश्वर छैन भनेर भौतारिएर हिंडेमा त्यस्तोलाई अरु थप खोज तलास गर्नुपर्ने आवश्यकता नै हुन्न । यसको विपरीत जो शङ्कालु छ, ऊ उत्सुक हुन्छ, ऊ नै खोजतलासतिर उन्मुख हुन्छ, गतिशील बन्छ । वस्तुतः यस्तो खोजिनिती गर्ने व्यक्ति नै अनजान बाटोतिर केही पाउनको लागि हिँड्छ । यसरी अनजान बाटोतिर हिंडेर ऊ परमात्माको नजिक पुग्न सफल हुन्छ किनभने परमात्मा जस्तो अनजान अरु केही छैन ।

यसरी तथागत बुद्धले भन्नुभएर्हैं परमात्माको नजिक जान आफ्नो मनलाई खाली गर्दै, अन्वेषक बन्दै, विकसित हुँदै जाने प्रक्रियालाई प्रश्रय दिनु भनेको निश्चय नै 'तमसोमा ज्योतिर्गमय (अँध्यारोबाट उज्यालोतिर जाने) हुनु हो भन्ने कुरामा हामी दुक्क हुन सक्छौं ।

बुद्धको प्रेरणादायक उपदेश

आफूले चिताएको कुरा नपाउनु वा आफूले चिताएजस्तो नहुनु नै दुःख हो भनी तथागत बुद्ध भनुहुन्छ । उहाँको भनाइअनुसार हामी आफ्ना प्रिय वस्तुहरूसँग कहिलै बिछोड दुन नपरोस् भन्ने चाहन्छौं तर परन्तुसम्म यस्तो हुन सक्दैन किनभने यो अनित्य भवसागरमा नित्य र शाश्वत हरघडी, हरदम रहिरहन सक्दैन अर्थात् जीवन जगत्को अनित्य स्वभावलाई कसैले पनि नित्य त्रुल्पाइ राख्न सक्दैन । अतः अनित्यतामा नित्यताको कामना गर्नु भनेको अन्ततोगत्वा दुःखलाई अङ्गाल्जु हो ।

यस परिप्रेक्ष्यमा बुद्धको जीवनसँग सम्बन्धित कृशा गौतमीको प्रसङ्ग ज्यादै प्रेरणादायक छ । श्रावस्ती नगरको एउटा गरिब परिवारमा जन्मेर गरिबीमा हुर्केकी एउटी युवतीको नाम हो- कृशा गौतमी । भाग्य संयोगले उनको त्यतैतिरका एक सुन्दर सुयोग्य युवकसँग विवाह हुन पुग्यो । केही वर्षपछि उनले एउटा सुन्दर पुत्र जन्माइन् । घरमा सबै खुसीले गद्गद हुनु स्वाभाविकै थियो । सृष्टिको पवित्र प्रतिमूर्ति त्यो बालक सबैको आकर्षणको केन्द्रविन्दु हुँदै गयो । उनको बालसुलभ हिसी भन्-भन् बढ्दै थियो । ऊ एक-डेढ वर्षको के भयो होला एक दिन अचानक बिरामी पन्यो । औषधोपचार हुँदै गयो । तर दुर्भाग्यवश त्यस्तो हिसी परेको बालक

एक दिन थरथराउन थाल्यो अनि निमेषभरमै हिक्क-हिक्क गर्दे निश्चल बन्यो । हेर्दाहेदै त्यो सुकोमल बालकको प्राणपखेरु नै उड्यो । घरमा हाकाकार मच्चियो । कृशा गौतमीको हृदयमा बज्जपात भयो । बालकको शरीरलाई कहिले स्वाई खाने, कहिले छातीमा टाँस्ने गर्दे उनी रोए, कराए, चिच्याए तर बालकको आँखा खुलेन, उसको धड्कन चल्दै चलेन । सुतेको सुत्यै, कहिल्यै नउट्ने भयो । दुःखको यो पराकाष्ठाले गर्दा कृशा गौतमी बहुलाई । उनी विचलित हुँदै बच्चालाई छातीमा टाँसी यताउता दौड्दै भेट भएका जतिलाई 'मेरो मुना, मेरो राजा सुतिरहेछ, उठाइदिनुस् न भन्दै आग्रह गर्न थालिन् । तर उनको छोरो, उनको हृदयको दुक्रालाई कसैले पनि जियाउन सक्ने कुरा थिएन । आखिर एक जना भद्र व्यक्तिले उनीप्रति करुणा व्यक्त गर्दे भने- 'गौतमी ! तिम्रो छोरालाई सायद एउटै व्यक्तिले मात्र उपचार गर्न सक्ला, ती हुन् पतीत पावन बुद्ध । अहिले उनी जेतवन विहारमा छन् । तिमी उतै जाऊ । उहाँ महामना बुद्धले अवश्य तिम्रो उपकार गरिदिनु हुनेछ । यो कुरा सुनेपछि कृशा गौतमी उत्साहसाथ मरेको छोरालाई बोकी जेतवनतिर हानिए । त्यहाँ पुग्नासाथ सरासर बुद्ध भएको ठाउँमा गई उहाँको चरणमा आफ्नो हृदयको दुक्रालाई राखी हुँक्क र सुँक्क गर्दे रुन थालिन् । करुणानिधि बुद्धले 'छोरी, किन रोएकी, के भो तिमीलाई ? भनी आज्ञा गर्नु भयो ।

'भगवान् ! मेरो छोरो सुतेको सुत्यै छ, उठेकै होइन । मानिसहरू यसलाई मरेको भनी जलाउन खोज्छन् । यो मरेको होइन, बेहोश मात्र भएको हो, प्रभु ! यसलाई उठाइदिनुस् ।'

'छोरी, यो त निष्प्राण भइसक्यो । यिनले देहत्याग गरिसके ।'

‘यो निष्प्राण भए पनि, यसले देहत्याग गरे पनि, यसलाई बचाइदिनुस् । प्रभु त महाभिषक हुनुहुन्छ रे । प्रभुसँग संजीवनी औषधि छ भन्छन् । प्रभो, यसलाई बचाई मेरो कल्याण गरिदिनुस्, म प्रभुको गुण कहिल्यै बिर्सने छैन ।’

यस्तो भावावेश र विक्षिप्त अवस्थामा पुगेकी कृशा गौतमीलाई धर्मको कुरा गरेर केही फाइदा छैन भनी सोचेर बुद्धले उनीप्रति स्नेहपूर्ण दृष्टिले हेरी शान्त मुद्रामा भन्नुभयो- ‘ठीक छ छोरी, म तिम्रो छोरालाई जिलाएर तिम्रो कल्याण गर्नेछु । तर त्यसको लागि तिमीले सर्वप्रथम एउटा सानो काम गर्नुपर्छ । त्यो हो- यहाँको सहर बजारमा गई अलिकति तोरीको दाना ल्याऊ । अनि म तिम्रो छोरालाई जिलाउनेछु ।’

‘हुन्छ प्रभु, हुन्छ, म अहिल्यै ल्याउँछु ।’ भन्दै गौतमी हत्पताउँदै हिँड्न थालिन् ।

तिनलाई रोकेर बुद्धले ‘पख छोरी, हतार नगर । पहिले सबै कुरा नै सुन । हेर, जुन घरमा कहिल्यै कुनै मानिसको मृत्यु भएको छैन, त्यही घरबाट तोरीको दाना तिमीले ल्याउनुपर्छ भन्नुभयो ।

‘हुन्छ प्रभु ! म त्यस्तै घरबाट तोरीको दाना ल्याउनेछु भन्दै गौतमी मरेको छोरो बोकी हतारिंदै हिँडिन् । छोरा बाँच्ने आशा लिँदै उनी सहरतिर लम्किन् । सहरको पहिलो घर देख्नासाथ त्यतैतिर गई आफ्नो करुण कहानीको साथै बुद्धले भन्नुभएको कुरा सुनाउँदै एक मुर्ठी दाना पाउन आग्रह गरिन् । घर मालिकनीले सहानुभूति देखाउँदै ‘तिम्रो छोरा जिलाउन एक मुर्ठी त के एक पाथी नै दिन तयार छु तर यो घरमा अनेक

मानिस मरिसकेका छन् भनी सुनाइन् । त्यसपछि उनी अँध्यारो मुख लगाई अर्को घरतिर लागिन् । एव क्रमले अनेक घर चहारिन् तर मानिस नमरेको कुनै पनि घर भेद्वाउन सकिनन् । अन्त्यमा उनलाई जन्मेपछि मृत्यु अवश्यमभावी रहेछ भन्ने महसुस भयो । एक दिन आफै पनि मर्नुच भन्ने अवबोध उनलाई भयो । मृत्युजस्तो धुम्रसत्य, अवश्यमभावी कुरामा शोक गरेर केही नहुने कुरा उनलाई छलड्ग हुन गयो । अतः उनले आफ्नो छोराको अन्त्येष्टि गर्न लगाइन् र अन्त्यमा उनी बुद्ध कहाँ गइन् । रित्तो हातै आइरहेकी उनलाई देखेर बुद्धले 'छोरी खोई त तोरीको दाना ? पाउन सकिनौ कि कसो ?' भनेर सोध्नु भयो ।

कृशा गौतमीले बुद्धको सम्मुख दण्डवत् गर्दै नम्र स्वरमा- 'प्रभु ! दाना त पाउन सकिनै तर हराएको होशचाहिं पाएँ । जन्म लिने सबैको मृत्यु हुनै पर्दौरहेछ । केही दिन यता, केही दिन उता मात्र रहेछ । यसलाई कसैले रोकेर राख्न नसकिने रहेछ भनी भनिन् ।

गौतमीको यस्तो कुरा सुनी प्रसन्न हुँदै अब धर्मदेशना गर्नु उपयुक्त ठान्दै आज्ञा गर्नुभयो- 'हेर छोरी, मृत्यु सबै प्राणीको अनिवार्य धर्मस्वभाव हो । यस्तो स्वाभाविक कुरामा हामीले अस्वाभाविक कुरा चिताउनु हुन्न । मनुष्यको यो संसारमा हरेक वरस्तु अनित्य छ । अर्थात् सबै कुरा अनित्य धर्मा छन्, सबै प्राणी मरण धर्मा छन् । यस सत्यलाई जसले सम्फन सक्दैन ऊ आफ्नो धन-सम्पत्ति, जहान-परिवार, ऐस-आराम, मोजमज्जा आदिप्रति आशक्त हुन्छ ।

त्यसैले छोरी, यो मोहनिद्राबाट तिमी बिउँभ, आफूभित्र अनित्यबोध जगाऊ, दुःखमा रूने र सुखमा नाच्ने बानीलाई त्यागी सम्भावमा स्थिर हुन शील,

समाधि (ध्यान), प्रज्ञाको बाटो समात्नू । अनि तिमी दुःखको भुमरीबाट माथि उठ्नेछौं, तिमीले मोक्ष सजिलैसित प्राप्त गर्नेछौं ।

उपर्युक्त बुद्धकालीन घटना-विवेचनाबाट दुःख र दुःखबाट माथि उठ्ने उपाय तथागतले सजिलैसित संकेत गर्नुभएको साँच्चै प्रेरणादायक छ, उपदेशमूलक छ तथा अतुलनीय छ ।

जीवनमा शाश्वतता कसरी प्राप्त गर्ने भन्नेबारे बुद्धको जीवनसँग सम्बन्धित एउटा प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्नुँ जसबाट उहाँको उपदेश कस्तो प्रेरणादायक छ भन्ने कुरा छर्लिङ्गन्छ ।

एक दिन तथागत बुद्धलाई प्यास लागेछ । अतः आनन्द पानी लिन नजिकैको पहाडको फेदीमा पुगेछन् । एउटा खोल्सोमा पानी लिन जाँदा त्यहाँ बैलगाडाहरू यत्रतत्र चलमलाइरहेको हुँदा बगिरहेको पानी ज्यादै धमिलो र फोहोर भएको आनन्दले देखे । अतः उनी पानी नलिई फर्केर आई बुद्धलाई भनेछन्- ‘शास्ता ! नजिकैको खोल्सोमा बैलगाडाहरूले गर्दा पानी फोहोर र धमिलो भएको छ । अतः टाढाबाट भए पनि पानी ल्याऊँ कि ?’ तर तथागत बुद्धले त्यही खोल्सोबाट पानी ल्याउनू भने । अतः आनन्द त्यही खोल्सोमा गए तर अहिले पनि पानी सफा भएको थिएन र आनन्दले पानी लगेनन् । यस्तो तीनपल्ट भएछ । चौथो पटक पनि भगवान् बुद्धको आज्ञानुसार फेरि त्यही खोल्सोमा पानी लिन गए; मनमा केही खिन्नता, केही उद्वेगता अनुभव गर्दै थिए । यसपटक भने कुनै पनि बैलगाडाहरू त्यहाँ थिएनन् र खोल्सोको पानी सफा-निर्मल थियो । बैलगाडाले तुल्याएको फोहोर-मैला तथा भारपातहरू कुनै किनारा लागिसकेका थिए त कुनै बगिसकेका थिए । अहिले पानी निर्मल-सफा भइसकेको आनन्दले

देखे । उनी मनमा प्रफुल्लता अनुभव गर्दै त्यो सफा पानीलाई धैंटोभरि भरेर लगे । यसपटक आनन्दलाई रमाउँदै पानी ल्याएको देखी तथागत बुद्ध मुसुक्क हाँसुभई भनुहुन्छ- “हे ! आनन्द थाहा पायौ तिमीले, त्यो बगिरहेको पानी जस्तै हो हाम्रो जीवन । हाम्रो जीवनमा आइपर्ने विभिन्न थरीका विचारहरू, बाधा-व्यवधानहरू, विडम्बनाहरूलाई त्यो बैलगाडाले पारेका फोहर-कसिङ्गरयुक्त पानीसँग तुलना गर । बैलगाडा दिनहुँ त्यहाँ ल्याई काममा लगाउँदा त्यो ठाउँको निर्मल पानीलाई धमिल्याएको हुन्छ । त्यस्तै हाम्रो जीवनमा अनेक किसिमका भन्क्टहरू, चुनौतीहरू, मनोवेगहरू, समस्याहरू आइपर्दैन् । तिमी त्यो धमिलो पानी लिनबाट जसरी वज्चित हुन खोज्यौ त्यस्तै हामी पनि जीवनका अप्त्यारोहरूदेखि भाग्न खोज्छौं, वज्चित हुन खोज्छौं । तर हामीले जीवन सङ्ग्रामदेखि भागेर होइन डटेर मुकाविला गन्याँ भने तथा मनका ती नानाथरीका उँधो लाउने विचारहरूलाई शान्त गर्न धैर्य गन्याँ भने सब कुरो स्वच्छ हुँदै जानेछ, हाम्रो मन निर्मल हुँदै जानेछ जसरी त्यो खोल्साको पानी पछि सङ्ग्लो भएथ्यो ।

Dhamma.Digital

भगवान् बुद्धका यस्ता प्रेरणादायी उपदेशबाट उहाँप्रति श्रद्धाले मेरो शिर भुक्ने गर्छ, अनि उहाँको चरणकमलमा श्रद्धापूर्वक सादर वन्दना गरी प्रभुको उपदेश अद्वितीय, अपरिमेय तथा अमूल्य छ भनी मनमनै गुन्ने गर्छु ।

बुद्धको शान्तिसन्देश : अड्गुलीमाललाई

मानिसको दूलो समस्याको रूपमा रहेको अशान्त वातावरणमा शान्तिको शीतल सन्देश प्रतिपादन गरी कल्याणको बाटो पहिल्याउने तथागत बुद्धको महिमा अपरम्पार छ । आगो, आगोबाट निभैन पानीबाट मात्र निभै, त्यस्तै हिंसा हिंसाबाट होइन समझदारीबाट हुनुपर्छ भन्ने बुद्धका सन्देशहरू आज पनि त्यतिकै सान्दर्भिक छन् । विश्वमा शान्ति, करुणा, मैत्री, प्रेम, दया, अहिंसाका सन्देशहरू फैलाउने बुद्धको आवश्यकता पहिलेभन्ना हाल टड्कारो रूपमा खट्किरहेको छ । त्यसैले आजको अशान्त विश्वमा शान्तिनायक बुद्धको आवश्यकता भन्नभन्न बढ़दैछ भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

बुद्ध भन्नुहुन्छ- “अरुलाई दुःख नदिनू, अरुको सुख नखोस्नू, सबै मानिस जिउन चाहन्छन्, सुख चाहन्छन् । त्यसैले आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि अथवा आफ्नो परिलक्षित आकाङ्क्षा पूरा गर्नको हेतु अरुलाई दुःख नदिनू, अरुलाई नमानू ।” बुद्धको भनाइअनुसार जसले अरुलाई दुःख दिन्छ वा अरुलाई मार्छ, उसको कहिल्यै भलो हुँदैन । अरुलाई दुःख दिएर सुखको चाहना गर्नु, अरुलाई मारेर आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न खोज्नु सर्वथा गलत दिशालाई पछ्याउनु हो । गलत दिशातिर उन्मुख भएर सही गन्तव्य स्थान कहिल्यै पुग्न सकिन्न । त्यसैले बुद्ध फेरि भन्नुहुन्छ- “हे मानव ! सर्दै होसमा रहने गर्नू, बेहोसी कहिल्यै नहुनू, अप्रमादपूर्वक आफ्नो लक्ष्यमा लागिरहनू, प्रमादी कहिल्यै नहुनू । यही पवित्र जीवन हो ।” उहाँको भनाइअनुसार मनको शुद्ध आचरणबाट नै आफ्नो स्वभाव,

बानी र व्यवहारमा परिवर्तन तथा सुधार भई समाजमा शान्ति र कल्याणको वातावरण स्थापना हुन जान्छ ।

कुनै पनि प्रकारको हिसा-प्रतिहिसा, घात-प्रतिघात, प्रहार-प्रतिप्रहारबाट उन्मुक्त हुन हामीले भगवान् बुद्धको सन्देशलाई आत्मसात् गर्द गयौ भने निश्चय पनि हामी विवेकशील बन्दै बेहोसीबाट उन्मुक्त हुनेछौं । जसबाट समरत मानव जातिको कल्याण निश्चित हुनेछ भन्ने कुरामा विश्वरस्त हुन सक्छौं ।

संसारको गुरुज्ञालमा फसेका अनभिज्ञ अड्गुलीमालले एक समय मानिसहरूको औला काटेर आतङ्क मचाएका थिए । गुरु दक्षिणाको लागि हजार ओटा औलाहरू काटी माला लगाई समाजमा आतङ्क मच्चाउने हत्यारा अड्गुलीमाललाई तथागत बुद्धले कसरी शान्तिको मार्गमा डोन्याउनु भयो त्यो त्यसबेला उत्तिकै प्रेरणादायक थियो र आज पनि छ । हत्यारा, आतङ्ककारी तथा उद्दण्ड अड्गुलीमालले जसलाई भेट्यो उसको औला काटेर त्यसको माला लगाउँथ्यो । उसको यस्तो आतङ्ककारी गतिविधि थाहा पाउने मानिसहरू ऊदेखि डराएर भाग्ने गर्थे । यसरी समाजमा खैलाबैला मच्चियो, डर त्रासको वातावरण फैलियो । एककान दुईकान मैदान भनेकै यो कुसमाचार बुद्धको कानमा पनि पर्न गयो । अड्गुलीमाललाई सही बाटोमा ल्याउन बुद्ध स्वयम् अग्रसर हुनु भयो । बुद्ध तत्क्षणै अड्गुलीमाल भएतिर जानुभयो । सदाकै त्यसबेला पनि बुद्ध बायाँ हातले भिक्षापात्र च्याप्दै दायाँ हातले आशीर्वादको भावना भक्त्काउँदै उहाँ आफ्नो स्वाभाविक शान्त मुद्रामा हुनुहुन्थ्यो ।

एक जना पहेलो वस्त्र धारण गरेको व्यक्ति बिनाहिचकिचाहट आफूतिर मन्दचालमा आइरहेको देखदा अड्गुलीमाल पहिले त हतप्रभ तथा हतोत्साह बने तर उत्तिखेरै आफूलाई सम्हाल्दै विवेकहीन, क्रोधी, हत्यारा अड्गुलीमालले पाशविक हाँसो हाँस्दै भने- “ए अब तिम्रो पालो आएछ ? तिमी को हौ ? म तिमीलाई सजिलैसित मार्छु ।” यति भनी उनी बुद्धतिर

जाइलाग्न दगुरे । जति-जति उनी दगुरे उति बुद्ध पर-पर सरिरहेहैं उनलाई लाग्यो । अतः रिसाएर उनले भने- “ए पख, पख म तँलाई माछु भागिरहेको डरछेरुवा ।”

बुद्धले मुसुक्क हाँस्दै भन्नुभयो- “वत्स, म त रिथर छु, तिमी पो अस्थिर छौ र दौडिरहेछौ । बुझ्यौ जो धर्म, प्रेम, करुणा, अहिंसामा पारड्गत छ उसलाई कसैको डर हुँदैन । त्यस्ता पुरुषलाई तिमीले केही गर्न सक्दैनौ ।”

अड्गुलीमालले व्यङ्ग्यात्मक हाँसो हाँस्दै भने- “यी सबै कुरा तिमीले डराएर भन्दैछौ । बुझ्यौ तिमीहरू सबैले मलाई घृणा गरिरहेका छौ तथा मेरो रगत चुस्नमा तिमीहरू लालायित छौ । त्यसैले म तँलाई कहाँ छाड्छु र ।”

बुद्धले भन्नुभयो- “आयुष्मान् ! के तिमीलाई सबैले घृणा गरिरहेछन् ? के त्यसैले तिमी मानिसको हत्या गर्दै हिँडेका हौ ?”

अड्गुलीमालले स्वीकृतिको टाउको हल्लाउँदै भने- “हो सबै मानिस मलाई घृणा गर्छन् । तिनीहरू सबैले मलाई अन्याय गरिरहेका छन् । त्यसैले ती सबैको रगत चुसेर नै छाड्छु । सबैलाई सहार गरी तिनीहरूको नामनिसान यस धर्तीबाट नमेटुन्जेल मेरो मुटुको आगो निभ्ने छैन, बुझ्यौ ?”

बुद्धले शान्त भावले मुसुमुसु हाँस्दै भन्नुभयो- “वत्स! आगो, आगोबाट निभ्दैन, पानीबाट मात्र निभ्छ । वैर, वैरबाट होइन, प्रेमबाट मात्र समन हुन्छ । सधैं याद राख आयुष्मान् ! मनुष्यलाई प्रेम भावनाले मात्र जिल्सकिन्छ, वैर भावनाले कदापि सकिँदैन ।”

अड्गुलीमालले बेवास्ताको भावना देखाउँदै भने- “म तेरो यस्तो कुरा बुझ्दैन, मलाई बुझ्नु पर्ने आवश्यकता पनि छैन ।”

बुद्धले मुसुक्क हाँस्दै भन्नुभयो- “वत्स, जन्मेपछि धेरे कुराको आवश्यकता पर्छ र धेरै कुरा बुझ्नु पनि पर्छ । तिमी बुझ्दैनौ भने म तिमीलाई

बुझाउँछु । सर्वप्रथम त्यो रुखबाट एउटा पात टिप त ।"

अड्गुलीमालले झर्केर एउटा पात इवाहू छिनाल्दै, "ल टिपै अब के गर्ने ?" भने ।

बुद्धले "अब यसलाई फेरि त्यो बोटमा पहिलेखैं जोडिदेउ त" भन्नुभयो ।

अड्गुलीमाल पहिले त अकमकियो तर छिनभरमै मुख बिगार्दै झर्कदै भन्यो- "अहँ, हुँदैन यो असम्भव छ ।"

बुद्धले शान्त भावले भन्नुभयो- "ठिक भन्यौ वत्स, सम्भव छैन । यसैले जसलाई तिमी फेरि जियाउन सक्दैनौ ती सबैको हत्या गरेर तिमीले कत्रो, कयाँ अन्याय गरिरहेका छौ, सोचेर हेर त ! कतिका बालबच्चाहरूलाई तिमीले अनाथ पारिसक्यौ, कतिका आइमाईलाई बिधवा बनाइसक्यौ, त्यस्तै असङ्ख्य बूढाबूढीहरूको आश्रयलाई तिमीले नष्ट पारिसक्यौ । ती सबैलाई अब फेरि लाख इच्छा गरे पनि सदै पार्न सक्दैनौ, सोचेर हेर त, कत्रो जघन्य अपराध तिमी गर्दैछौ । तैपनि समय छ, प्रायश्चित गर, वत्स ! मेरो आश्रयमा आऊ । जाऊ संसारमा सबैसँग प्रेम गर । यसैबाट तिम्रो पापको प्रायश्चित हुनेछ ।"

अड्गुलीमालले जिल्ल पर्दै तथा विनयशील बन्दै भने- "संसारका सबैले मलाई छाडिसके । तिनीहरू कसैले मलाई प्रेम गर्दनन् । तिनीहरू सबैले मलाई दुत्कारिरहेका छन् । त्यसैले अब मैले तिनीहरूलाई प्रेम गरी हिँडेर के हुन्छ ?"

बुद्धले यो सुनी सान्त्वना दिँदै भन्नुभयो- "तर म तिमीलाई प्रेम गर्हु ।"

अड्गुलीमालले आश्चर्य मान्दै, उत्सुकता भल्काउँदै भन्यो- "के भन्यौ ? तिमी मलाई प्रेम गर्छौ रे ?"

बुद्धले मुसुमुसु हाँस्दै भन्नुभयो- “हो वत्स, जसलाई संसारले उपेक्षा गरेको छ, त्यही मेरो प्रेमको सुपात्र हुन्छ । त्यसैले होसमा आउ अड्गुलीमाल आफ्नो घृणित कार्यलाई परित्याग गर । तिमी मेरो प्रेमको पात्र बन ।”

अड्गुलीमाल अभ बढी आश्चर्य चकित भयो । उसले भन्यो- “होइन तिमी को हौ जसको वाणीबाट अमृतको धारा बगिरहेहैं लाग्दछ मलाई !”

बुद्धले सम्फाउँदै भन्नुभयो- “वत्स ! मानिस मलाई सम्यक् सम्बुद्ध भनी सम्बोधन गर्दछन् । हेर, म मात्र होइन, आफ्नो कर्म, प्रज्ञा, आचरणद्वारा जो कोही पनि मजस्तै बुद्ध बन्नसक्छ । त्यसैले होशमा आउ अड्गुलीमाल, बेहोशी नबन, प्रमादी नहोऊ । आफू पनि बाँच, अरुलाई पनि बाँच देऊ ।”

बुद्धका यस्ता वाणी सुनी अड्गुलीमालले पछुताउ र प्रायश्चित तथा आश्चर्य र प्रफुल्लताको भाव देखाउँदै अनि भस्को हाल्दै- “प्रभु बुद्ध ! पतीतपावन भगवान् बुद्ध !” भनी आफ्नो हातमा भएको तरवार फ्याँकदै बुद्धको पाउमा परे । प्रभु, भगवान् बुद्ध भनी थाहा पाइन, क्षमा पाऊँ देव । म के हुँदैछु म स्वयम् अनभिज्ञ छु । प्रभु ! मलाई शरणमा लिनुहोस् । भगवान् ! मलाई दीक्षा दिनुहोस् ” भन्दै प्रार्थना गर्न लागे ।

बुद्धले प्रेमपूर्वक भन्नुभयो- “अवश्य दिन्छु, आयुष्मान् म तिमीलाई अवश्य दीक्षा दिन्छु । तर तिमीले सर्वप्रथम संसारमा घुमी आफ्नो पापको प्रायश्चित गर्नुपर्छ । जसमाथि तिमीले अन्याय अत्याचार गरेका छौ, त्योसँग क्षमा माग्नुपर्छ । यसैले सबैलाई प्रेम गर । त्यसपछि मात्र तिमी विश्वबन्धु बन्नेछौ तथा प्रेमको अधिकारी बन्नेछौ । अनि मकहाँ आएर दीक्षा माग्नु, म खुसीसाथ तिमीलाई दीक्षा दिनेछु ।”

यो कुरा सुनी अड्गुलीमालले खुसी हुँदै, दुई हात जोड्दै भने- “जो आज्ञा प्रभु !”

बुद्धको आज्ञानुसार अड्गुलीमालले आफ्नो पापको प्रायश्चित गर्दै, अन्याय गरेकाहरूसँग क्षमा माग्दै धर्मको बाटो पहिल्याउँदै गए । त्यसपछि भगवान्

बुद्धबाट दीक्षा पाई विपश्यना ध्यानमा गहिरिंदै जाँदा यही जीवनमा उनले मुक्ति पाए ।

साँच्चै भन्ने हो भने आजको यो तनावपूर्ण विश्वमा हिसा, प्रतिहिसा र संघर्षको बादल जति छाएको छ त्यति पहिले कहिल्ये थिएन । भन् वैज्ञानिक शस्त्रास्त्रको होडबाजीले गर्दा आज मानव जातिको अस्तित्व नै खतरामा परेको छ । त्यसैले विनाशकारी युद्ध र त्यसबाट बच्ने एउटै उपाय छ त्यो हो बुद्धले देखाउनु भएको शान्ति सन्देशको बाटोमा हिङ्गु । सौभाग्यले आज अधिकांश देशका विवेकशील मानिसहरूले यो महसुस गर्न थालिसकेका छन् कि यो भयभीत संसारका मानिसमा बुद्धि विवेकको ज्योति प्रस्फुटित पार्नको निमित्त शान्तिका प्रवर्तक भगवान् बुद्धले प्रतिपादन गर्नु भएको उपदेशहरूको बढी से बढी कार्यान्वयन गराउनु आवश्यक छ जसले गर्दा विश्व सम्भावित विनाशबाट बच्न राक्ष र मानव जातिलाई कल्याणको बाटोमा डोन्याउन सकिन्छ । आजको विश्वमा बुद्ध र उहाँको शान्ति सन्देशको आवश्यकता यिनै कुराबाट छर्लङ्गिन्छ ।

दक्षिण पूर्वी एसियाका अधिकांश देशहरूमा बुद्ध धर्म प्रबल रूपमा प्रचलित छ । नेपालमा पनि प्रजातन्त्रको उदय भएपछि यहाँका निवासीहरूले बुद्ध धर्म सम्बन्धमा फुक्का भएर प्रचार प्रसार गर्न पाए । समयको माग अनुरूप अब हामी तमाम नेपालीले बुद्ध र बुद्ध धर्मको विषयमा पनि गहन चिन्तन मनन गर्दै यसको सम्बद्धनमा केही अंशमा भए पनि सहयोगी बन्न सक्नु परेको छ । यस्तो भएमा मात्र नेपालका अमूल्य रत्न बुद्धको महिमा बुझी उहाँको शान्ति-सन्देशलाई हामीले यथोचित कदर गर्दै विश्व शान्तिका लागि आवश्यक पहल हामी नेपालीले पनि गरेको ठहरिनेछ जसबाट आउँदा सन्ततिले हामीलाई अवश्य धिक्कार्ने छैनन् ।

बुद्ध र मैत्रीभावना

बौद्ध धर्ममा मैत्री भावनाको ठूलो रथान छ । सबै प्राणीलाई मित्र समान सम्प्रकाशनु नै मैत्री भावना हो । तथागत बुद्धको कथनअनुसार वैर नर्क हो, शत्रुतामा बाँच्नु नर्कमा रहनु हो । त्यस्तै मित्रतामा रहनु भनेको स्वर्गमा विचरण गर्नु समान हो । हुन पनि उहाँको भनाइअनुसार स्वर्ग र नर्क भनेको कुनै भौगोलिक ठाउँको नाम होइन । यो त केवल मनको अवस्था हो । जब हामीमा मैत्री भावना प्रस्फुटित भइरहन्छ तब हामी स्वर्गमा विचरण गरिरहेहैं हुन्छैं । किनभने कुनै पनि सतकार्यले अन्ततोगत्त्वा मनमा सुख-शान्ति अभिवृद्धि गरेकै हुन्छ । त्यस्तै जब हामी शत्रुतामा अलमलिरहन्छैं यसको मतलब हामी नर्कमा जीवनयापन गर्दछैं । मृत्युपछिको स्वर्ग-नर्क जस्तो अनिश्चित धारणामा अलमलिरहनुभन्दा यही जीवनमा प्राप्त गर्न सक्ने मैत्रीभावनाजस्तो अमूल्य निधिलाई पुस्टि गर्न सक्यौ भने स्वर्गमा पाइने भन्ने सुख-शान्ति र चैतन्य यही लोकमा प्राप्त गर्न सक्छौ ।

तथागत फेरि भन्नुहुन्छ- “जब कसैले सम्पूर्ण जगत्लाई मित्रको नजरले हेर्छ यसको मतलब यो होइन कि सम्पूर्ण जगत् उसको मित्र भयो । यसको मतलब यही हुन आउँछ कि उसको हेराइमा परिवर्तन भयो । ऊ स्वयम् परिवर्तित भयो । ऊसको व्यवहारमा जगत् मित्र भयो । यसको मतलब

बुद्धज्योतिका केही रसिय ॥ १९

यो पनि होइन कि अब कसैले ऊसँग शत्रुता गर्नेछैन । हो, अरूले उसँग शुत्रता गर्लान् तर यसबाट उसको मनमा कुनै क्लेश हुनेछैन, कुनै दुर्भावना हुनेछैन । शत्रुता गर्न मान्छेको मनमा मात्र शत्रुता हुनेगर्छ अर्थात् शत्रुताको पीडाले उसको मन पोलेको हुन्छ । मैत्री भावनाले त मानिसको मनमा सुख र शान्ति छाएको हुन्छ । जसरी आगोबाट आगो निर्मैन, पानीबाट मात्र निभ्छ, त्यस्तै शत्रुताबाट शत्रुता समाप्त हुँदैन, मैत्री भावनाबाट मात्र शत्रुता हट्छ । त्यसैले मैत्री भावनालाई सबल पार्नु भनेको आफ्नो कल्याण आफैले गरेको तथा आफ्नो लागि आफै प्रज्वलित भएको हुनेछ ।

बुद्धको समयमा सबल मैत्री भावनाको विकासमा अनेक भिक्षुहरू लागे । तिनीहरू आ-आफ्नो तरिकाले पारंगत पनि भए । यस परिप्रेक्ष्यमा तथागत बुद्धसँग सम्बन्धित एउटा प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्नु म सान्दर्भिक ठान्दछु ।

त्यसबेला, तथागत बुद्धको समयमा एक जना व्यापारी व्यवसाय हेतु श्रावस्ती पुगेछन् । त्यहाँ ती व्यापारी तथागत बुद्धको सम्पर्कमा आउनासाथ धर्मको सम्पर्कमा पनि परेछन् । समय बित्दै जाँदा उनको मनमा साहै वैराग्य जागेछ र त्यहाँ प्रबर्जित भई भिक्षु संघमा दृढतापूर्वक पालना गर्न भएछन् । उनी पहिले एक व्यापारी थिए, साधारण मानिस थिए । तर अहिले आफ्नै प्रयत्नले उनी विशिष्टताको सिंडी उक्लैंदै अपूर्णताबाट पूर्णतातिर उन्मुख हुँदै गए । त्यसैले बुद्धले उनलाई पूर्ण भन्नुहुन्थ्यो । तदन्तर उनको नाम पूर्ण हुन गयो । एक दिन बुद्धले पूर्णलाई बोलाई भन्नुभयो- “पूर्ण अब तिमी एकदमै पूर्ण भयौ । अब तिमी मेरो पछि-पछि लाग्नुपर्ने केही जरूरत छैन । अब तिमी मलाई छोडेर जाऊ । गाऊँ, बेरी, नगर, सहर आदि विभिन्न ठाउँमा गएर मेरो सन्देश पुन्याउनू । मबाट तिमीले जति कुरा सिक्यौ त्यसको प्रचारप्रसार गर्नू ।”

बुद्धको यस्तो आदेश सुनी पूर्ण भन्छन्- “हुन्छ भन्ते, सर्वप्रथम कुन दिशातिर जाने हो, भन्तेबाट नै निर्देशन पाऊँ ।”

बुद्धले भन्नुभयो- “पूर्ण तिमी आफैंले आफ्नो दिशा निर्धारण गर्नू । अब तिमी आफैं समर्थ भइसकेका छौ । तिमीलाई मेरो इशाराको कुनै जरूरत हुनेछैन ।”

तब पूर्णले भने- “हुन्छ भन्ते जान्छु । सुखा नामको एउटा इलाका छ विहारमा । म त्यहाँ जान्छु ।”

बुद्धले भन्नुभयो- “पूर्ण तिमी त्यहाँ गएर खतरा मोल्दैछौ । त्यो ठाउँ राप्रो छैन । त्यहाँको मान्छे भलादमी छैनन् । धेरै दुष्ट छन् । अरुलाई सताउन पाउँदा त्यहाँका मान्छे रमाउने गर्छन् । तिमीलाई त्यहाँका मान्छेले दुःख दिनेछन् । तसर्थ पूर्ण, तिमी त्यहाँ नजाऊ ।”

पूर्ण दुवै हात जोडी विनीत भावमा भन्छन्- “त्यसैले त उनीहरूलाई मेरो जरूरत छ । हामी भिक्षुमध्ये कोही न कोही त त्यहाँ एक दिन जानैपर्छ । कतिन्जेल तिनीहरूलाई अन्धकारमा राखिराख्ने ? कतिन्जेल तिनीहरूलाई पशुको जस्तो हीन जीवन व्यतीत गर्न दिइरहने । म त्यहाँ जानैपर्छ । भन्ते, मलाई आज्ञा दिनुहोस् । म उनीहरूलाई मैत्री, करुणा र अहिसाको मार्ग सिकाउनेछु । मलाई विश्वास छ, म आफ्नो प्रयत्नमा सफल हुनेछु ।

बुद्ध मुसुक्क हाँस्नुहुन्छ र भन्नुहुन्छ- “त्यसो भए पूर्ण, तिमी त्यहाँ जाऊ । तर जानुभन्दा पहिले मेरा तीनवटा प्रश्नको उत्तर दिएर जाऊ । पहिलो प्रश्न- ‘यदि तिमीलाई उनीहरूले गाली गरी अपमान गरे भने तिमी के गर्छे ? तिम्रो मनमा कस्तो लाग्ला ?’

पूर्णले भने- “भन्ते पनि यस्तो कुरा सोध्नुहुन्छ । भन्ते स्वयम् जान्नुहुन्छ कि यस्तो अवस्थामा पनि म प्रसन्न हुनेछु । मेरो मनमा यही भावना आउनेछ कि यहाँका मानिस बडो भद्र छन्, सुभद्र छन् । मसँग रिसाउँदा केवल दुईचार कटुवचन बोलेर आक्रोश पोख्छन् । ममाथि हातै त हाल्दैनन् ।”

‘यदि तिनीहरूले तिमीमाथि हात हाले वा लठ्ठीले हिर्काए भने तब कस्तो लाग्दा पूर्ण ?’

‘फेरि भन्ते यस्तो कुरा सोध्नुहुन्छ- तिनीहरूले हातै हाले वा कुनै हतियारले हिर्काए पनि राम्रो हुनेछ । मेरो मनमा यही भाव आउनेछ-ती कति भद्र छन्, सुभद्र छन् । कति असल छन् । केवल हातले पिटे वा हतियारले हिर्काए मात्र तर मेरो प्राणै त लिएनन् ।’

‘यदि ती मूर्खहरूले तिमीलाई मारी नै हाले भने तिमीलाई कस्तो लाग्ला पूर्ण ?’

Dhamma.Digital

‘हुन त भन्ते उनीहरूले यस्तो गर्ला जस्तो लाग्दैन । तर गरिहाले भने सद्धर्मको मैत्री करुणा र अहिसाको मार्गमा जाँदा मृत्युवरण गर्दा मेरो सुगती नै हुनेछ । सद्धर्मको खातिर मृत्यु हुनु टूलो पुण्य हुनेछ ।

‘भन्ते त्यसबेला जब म मर्दै हुँला, मेरो मनमा यस्तो भावना आउनेछ कि ती मानिसहरू जसले मलाई यो दुःखमय जीवनबाट छुट्कारा दिलाइरहेछन्, तिनीहरूलाई धन्यवाद नै दिनुपर्छ । कति भलादमी रहेछन् यहाँका मानिसहरू जसले मलाई चाँडै जीवनमुक्त पारिदिँदैछन् ।’

भिक्षु पूर्णको यस्तो कुरा सुनी भगवान्ले साधुवाद दिँदै भन्नुभयो- साधु ! साधु ! साधु ! पूर्ण, अब तिमी जाऊ । जहाँ जानु छ जाऊ । अब तिमीलाई कसैले केही गर्न सक्नेछैन । यस्तो होइन कि तिमीलाई कसैले गाली नगर्नान् । गाली त तिनीहरूले गर्नान् तर तिमीलाई त्यो गालीले केही प्रभाव पार्न सक्दैन । यस्तो पनि होइन कि तिनीहरूले तिमीलाई नकुट्लान् । तिमीलाई कुट्लान् पनि तर त्यो कुटाइले तिमीलाई केही असर हुनेछैन । तिमीलाई तिनीहरूले नमार्ने पनि होइन । मारी पनि हाल्लान् तर तिम्रो मृत्यु सम्भव छैन । तिम्रो मृत्यु भइहाले पनि तिमीलाई अमर त्व प्राप्त हुनेछ । त्यसैले पूर्ण जाऊ, तिमीलाई मेरो आशीर्वाद छ ।

भगवान् बुद्धको सम्पूर्ण जीवन दया, करुणा, मैत्री, प्रेम, अहिसाले परिपूर्ण थियो । उहाँको करुणा अथाह थियो । करुणानिधि बुद्धले रोगीको सेवा कसरी गर्नुभयो ? एउटा दृष्टान्त हेरौँ-

एक समय तिस्स नाम गरेका एक जना भिक्षुको आड्भरि खटिरा निस्केको थियो । हुँदा-हुँदा ती खटिराहरू डरलाग्दा घिनलाग्दा घाउको रूपमा परिवर्तन हुँदे गए । ती खटिरा र घाउबाट निस्केका पीप साहै दुर्गन्धयुक्त हुन थालेको हुँदा ती रोगीको सामुन्ने बसिनसक्नु भयो । त्यसैले उनलाई हेरविचार गरिरहेका भिक्षुहरू उनीबाट पर पर सर्दै गए । अन्तमा ती रोगी एकलै ओछ्याउनमा परे तथा उनी घाउ र खटिराको वेदनाले छटपटाउँदै कराइरहे । यो कुरा जब बुद्धले थाहा पाउनुभयो उतिखेरै ती रोगी भिक्षुकहाँ जानु भई उनको सेवा-शुश्रूषा गर्न थाल्नुभयो । तथागतले लगतै भिक्षु तिस्सको शरीरबाट पिपैपिपले गन्हाएको तथा ठाउँ-ठाउँमा टाँस्सिएको वस्त्र (चीवर) लाई बिस्तारै फुकालिदिनु भई उनलाई त्यो गन्धले गुम्सेको कोठाबाट बाहिर घाममा ल्याउनुभयो र उनको नाङ्गो शरीरमा तातो पानी

खन्याउँदै राम्रोसित नुहाइदिनु भयो । फेरि उहाँले रोगीको दुर्गम्धयुक्त चीवरलाई तातो पानीले धुनुभयो र उनको फोहोर कोठामा सफा सुग्घर पनि गर्नुभयो । यी सबै क्रिया यस्तो देखिन्थ्यो मानाँ एउटी आमाले आफ्नो रोगी बच्चाको स्याहार-सुसार गरिरहेकी थिइन् । यो देखी त्यहाँ भएका अरु भिक्षुहरू सबै अक्क न बक्क बनी किंकर्तव्यविमूढ भइरहेका थिए । केही दिनसम्म बुद्धले दिनहुँ ती भिक्षुलाई घाममा ल्पाई तातो पानीले नुहाइदिने गर्नुभयो । परिणामस्वरूप केही दिनमा नै ती रोगी भिक्षुको स्वास्थ्य सुधृँदै गयो र अन्त्यमा उनले स्वास्थ्य लाभ गरे । त्यसपछि तथागत बुद्धले सबै भिक्षुलाई सम्बोधन गर्दै भने- “भिक्षुहरू हो, तिमीहरू कसैलाई हेरचाह गर्न यहाँ तिम्रा आमा-बाबु कोही छैन । तिमीहरू एकले अर्कालाई सेवा गर्न नगरे अरु कसले गर्ला, सोच त ? अतः अबदेखि तिमीहरूमध्ये कोही पनि बिरामी भएमा तिमीहरूले नै त्यो रोगीको सेवा शुश्रूषा गर्नुपर्नेछ । हेर जसले रोगीको सेवा गर्ने छ त्यसले मेरो नै सेवा गरेको हुनेछ ।” बुद्धको यस्तो वचन सुनी सबै भिक्षुहरूले सेवा धर्मको महत्ता बुझी गुरुङको जयजयकार गर्दै आफ्ना मनमा रहेका घृणा भावनालाई पखाल्दै गुरुङवचनलाई शिरोपर गर्ने दृढ सङ्कल्प गरे ।

एकदिन भगवान् बुद्ध एउटा गाउँमा आफ्ना केही भिक्षुहरूसँग हिँडिरहनु हुँदा एक जना मानिसलाई मलमूत्र बोकेर गइरहेका देखे । उसको कपडा फोहोर मैलो थियो, दुर्गम्धयुक्त थियो । त्यो मानिसप्रति बुद्धको मैत्री भावना जाग्यो र उसको पछि पछि बुद्ध लागे । आफ्नो पछि पछि आइरहेका भिक्षुहरूलाई बाटो छाडिदिन एकातिर छेउ लागेर उभिए । भिक्षुहरूलाई छोएमा आफूबाट अक्षम्य अपराध हुनेछ भन्ने कुरामा ऊ सजग थियो । तर तथागत बुद्धले उसलाई छोडेको होइन । भन् उसको सन्मुख गई बुद्धले भन्नुभयो- “मित्र, तिमी किन हामीदेखि पर पर गई अलग हुन खोजेको ।

आऊ हाम्रो नजिक आऊ, म तिमीसँग केही कुरा गर्न चाहन्छु ।"

त्यो मानिसले फोहोरको बाल्टिन एकातिर राखे र हात जोड्दै भने- "म हजुरहरूको अगाडि आउने साहस गर्न सक्तिनँ । म अछूत हुँ प्रभु, हजुरहरूलाई अपवित्र गर्न चाहन्नै ।"

बुद्धले भन्नुभयो- "तिम्रो नाम के हो मित्र ।"

उसले भन्यो- "प्रभु मेरो नाम सुनीत हो ।"

बुद्धले भन्नुभयो- "कस्तो राम्रो नाम तिम्रो । हेर सुनीत, हाम्रो मार्गमा जातिपातीको कुनै भेदभाव हुँदैन । तिमी पनि हामी जस्तै मान्छे हो । तिमीलाई छोएर हामी अपवित्र कदापि हुँदैनै । हो, लोभ, घृणा, मद-मात्सर्यले चाहिँ हामीलाई अपवित्र पार्न सक्छ । तिम्रो श्रद्धाभाव देख्दा मलाई आनन्द लागिरहेछ । तिमी पनि चाहेमा हामी जस्तै बन्न सक्छौ । आऊ सुनीत, यदि हामी जस्तै भिक्षु बन्न चाहन्छौ भने म तिमीलाई प्रबज्या दिन तयार छु ।

Dhamma.Digital

"भन्ते, मैले भनिहालैं म अस्पृश्य (अछूत) हुँ । त्यसैले म भिक्षु बन्न सकिदैनँ । प्रभुहरूलाई म अपवित्र पार्न चाहन्नै । प्रभु मलाई क्षमा गरिदिनुस् । म लाचार छु ।"

"सुनीत, मैले तिमीलाई भनिहालैं, हाम्रो सम्बोधी मार्गमा जातिपातीको कुनै स्थान छैन । जसरी गड्गा, यमुना, रोहिणी नदीहरू समुद्रमा मिसिए पछि तिनीहरूले आ-आफ्ना अस्तित्व गुमाउँछन् त्यस्तै जो मानिसले आफ्नो गृह त्यागेर सद्धर्मको मार्ग अपनाउँछ उसले आफ्नो जन्मजात चाहे त्यो उच्च होस् वा अछुतो त्यसबाट छुटकारा पाउँछ र उसले केवल एउटै जात

अर्थात् भिक्षु जीवन अपनाउँछ । त्यसैले तिमीले चाहेमा तिमी भिक्षु जीवन अपनाउन सक्छौ ।"

बुद्धको यस्तो करुणा र मैत्री भावनाका अभिव्यक्ति सुनेर सुनीत रोमाञ्चित भए र उसले यस्ता महान् आत्माको सानिध्यमा जीवन बिताउन पाउनु भनेको सर्वाधिक प्रसन्नताको अवसर ठाने । "यदि प्रभुले मलाई शिष्य बनाउनुभयो भने मेरो समस्त चेतना प्रभुको दिशा निर्देशनमा समर्पित गर्नेछु" भनी भगवान् बुद्ध समक्ष सुनीतले आफ्नो प्रफुल्लता व्यक्त गरे । बुद्धले तत्कालै सँगै उपस्थित सारिपुत्रलाई सुनीतको हात थमथमाउँदै नजिकैको नदीमा लगी नुहाई धुवाइ गराएर ल्याउनु भन्नुभयो र भिक्षु आनन्दबाट चीवर मगाउनुभयो । त्यही दिनमा नै बुद्धले सुनीतलाई प्रबज्या दिनुभयो ।

केही दिनभित्रै राजधानी श्रावस्तीमा एक जना अस्पृश्य (अछूत, च्यामे) लाई बुद्धले प्रबज्या दिनुभयो भन्ने खबरको लहर एक कान दुईकान हुँदै मैदान भइछाड्यो । यसले गर्दा उच्च जातका मानिसहरूमा खलबली मच्छियो । कौशल राज्यको इतिहासमा अहिलेसम्म कुनै अस्पृश्यलाई धार्मिक सम्पदामा यसरी समाहित गरिएको थिएन । पवित्र परम्परालाई बुद्धले तोडे भन्दै निन्दा चर्चा हुन थाल्यो । हुँदा हुँदा धार्मिक गुरुहरूले राजा प्रसेनजितसँग भेटेर बुद्धको यस्तो कार्यको निन्दा गरे । राजाले बुद्धप्रति भक्तिभाव राख्दा राख्दै धर्मगुरुहरूको आपत्तिहरूमाथि विचार गर्छु भनेर पठाए । भोलिपल्ट राजा स्वयम् बुद्धलाई भेटेर कुरा गर्न जेतवन विहारमा गए । जेतवन विहार भित्रको शान्त, सौम्य र पवित्र वातावरणले उनलाई राम्रो प्रभाव पार्दै थियो । बुद्धले राजालाई आफ्नो कुटी बाहिरै स्वागत गरे । बुद्धले राजाको आगमन अनुमान गरिसक्नु भएको थियो । उहाँले भिक्षु सुनीतलाई डाकी राजा समक्ष प्रस्तुत गर्नुभयो ।

पहिलेको च्यामे सुनीत र अहिलेको भिक्षु सुनीतमा आकाशा जमिन फरक भइसकेको थियो । उसको मुखमण्डलमा अहिले शान्ति, सौम्य र विद्वत्ताको भलक स्पष्ट देखिन्थ्यो । परिवर्तित सुनीतलाई देखेर राजा छक्क परे । राजाले केही बोल्न अघि नै बुद्धले भन्नुभयो- “राजा यी भिक्षु सुनीतलाई भेट्नुस् । पहिले यिनी अछुत च्यामी थिए । केही हप्ता अधिदेखि मात्र यिनी भिक्षु बनेका हुन् । प्रब्रज्या लिएको दिनदेखि नै यिनी बडो निष्ठापूर्वक आफ्नो साधना-अभ्यासमा जुटेका छन् । यिनी अत्यन्त समझदार र दृढ सङ्कल्पित छन् । यिनले छोटो समयमै श्रेष्ठता र शुद्ध हृदयताको राम्रो परिचय दिएका छन् । यिनले गरेको प्रगति प्रशंसनीय र अनुकरणीय छ । यिनीदेखि म सान्है सन्तुष्ट छु ।”

बुद्धको यस्तो वाणी सुनी राजा प्रसेनजित बडो उल्लङ्घनमा परे । अछुत सुनीत छोटो समयमै यस्तो होला भनेर उनले कल्पना नै गरेका थिएनन् । उनले हात जोड्दै भने- “पूज्य गुरुवर ! हजुर अद्भूत हुनुहुन्छ । हजुर जस्ता उच्च आध्यात्मिक पुरुषलाई मैले अहिलेसम्म भेट्न पाएको छैन । वस्तुतः तपाईंले एकजना अछुत च्यामेलाई आफ्नो पवित्र सङ्घमा किन र कसरी प्रब्रज्या गराउनुभएको भनेर म आज सोधन आएको हुँ । तर त्यसको सही उत्तर मैले पाएँ, आफै औँखाले देख्ये र आफै कानले सुनें । अब म यस्तो प्रश्न गर्ने साहस गर्दिन । म हजुर समक्ष नतमस्तक छु ।”

बुद्धले प्रेमपूर्वक राजाको हात समात्दै भन्नुभयो- “राजन ! आत्म मुक्तिको मार्गमा कुनै भेदभाव हुँदैन । धार्मिक चेतना जागृत भएपछि हामीमा बन्धुभाव विकसित हुन्छ । यस्तो अवस्थामा कुनै भेदभाव हुँदैन । अर्थात् ढूलो सानो, धनी गरीब, विद्वान् मूर्ख, ब्राह्मण छुद्रको कुनै रेखाड्कन

हुँदैन । यही मैत्री भावनाले हामीलाई के अवगत हुन्छ भने हरएक मानिसको रगत रातो हुन्छ, हरएक व्यक्तिको आँसु नुनिलो हुन्छ किनभने हामी सबै समान छौं । त्यसैले समाजमा सबैले आत्मोन्नतिका प्रत्येक सम्भावनाहरू उपभोग गर्न पाउने अवसर र सम्भावना पाउनुपर्छ । त्यसैले सम्भावनाबाट वज्रित सुनीतलाई मैले भिक्षु सङ्घमा सम्मिलित गराएको हुँ ।"

राजाले हात जोड्दै भने- "प्रभु ! म बुझ्छु । हजुरको प्रत्येक क्रियाकलापमा मेरो कति पनि शब्दका उपशब्दका छैन । मलाई थाहा छ-हजुरले जुन मार्ग भन्नुभएको छ त्यसमा बाधा, व्यवधान र सङ्कटहरू अवश्य आउने छन् । तर आइपर्ने बिघ्न-वाधाहरूसँग सामना गर्ने शक्ति र साहस हजुरमा यथेस्ट छ । प्रभु ! म आफ्नो तर्फबाट हजुरको सत्य शिक्षाको समर्थनको लागि आफ्नो शक्ति सदुपयोग गर्न तत्पर छु ।"

राजाको यस्तो कुरा सुनेर बुद्ध शान्तभावले मुस्कुराउनु भयो । त्यसपछि राजाले बुद्धको आशीर्वाद लिएर प्रफुल्ल हुँदै बिदा लिएर गए ।

यसरी तथागत बुद्धले प्रतिपादन गर्नुभएको मैत्री भावनाको महत्ता उपर्युक्त प्रसङ्गबाट प्रष्टिन्छ । साँच्चै बौद्ध दर्शनमा मैत्री भावनाको स्थान अपरिमेय रहेको तथ्य बौद्ध वाड्मयको साधारण अध्ययनबाट नै छर्लिङ्गन्छ भन्ने कुरा मैले यहाँ भनिरहनु नपर्ला ।

यसरी तथागत बुद्धले प्रतिपादन गर्नु भएको मैत्री भावनाको महत्ता उपर्युक्त प्रसङ्गबाट प्रष्टिन्छ । साँच्चै बौद्ध दर्शनमा मैत्री भावनाको स्थान अपरिमेय रहेको तथ्य बौद्ध वाड्मयको साधारण अध्ययनबाट नै छर्लिङ्गन्छ भन्ने कुरा मैले यहाँ भनिरहनु नपर्ला ।

बुद्धको धैर्य, सुन्दरीको कर्तुत, चिज्चाको आरोप .

महामना बुद्ध विषयक विषद् अध्ययन बिना केही लेखु भनेको सूर्यको अगाडि बत्ती बाल्पुँई नहोला भन्न सकिंदैन । तैपनि उहाँप्रति असीम श्रद्धाको एउटा सानो पुष्पाञ्जलीस्वरूप उहाँको सच्चा व्यक्तित्व भल्काउने एउटा प्रकरणलाई यहाँ प्रस्तुत गर्न लागेको छु ।

बहुमुखी प्रतिभाका धनी भगवान् बुद्ध मानिसलाई कल्याणको बाटोमा हिँडन अन्धभक्त नबनी सचेत हुने सन्देश बारम्बार दिनुहुन्थ्यो । उहाँ बाहिरी आडम्बर, जस्तैः पूजा, पाठ, होम, भजनमा मात्र तल्लीन भएर धर्म धारण गर्न सकिंदैन, यसको लागि राग, द्वेष, क्लेश भावनालाई हटाउँदै चित्त-शुद्धि गर्नु आवश्यक छ भन्नुहुन्थ्यो । आफ्ना मानसिक विकारलाई त्यागी चित्त शुद्धीकरणका लागि 'ध्यान' गर्ने बानी बसाल्नुपर्छ भनी उहाँ भन्नुहुन्थ्यो । भगवान् बुद्धका यस्ता अरू अनगिन्ती नवीन क्रान्तिकारी सन्देशहरू छन्, जसबाट त्यसबेलाका पण्डितहरूमा हलचल मच्चिन्ता स्वाभाविकै थियो । अतः धमाधम विद्वान्-पण्डितहरू बुद्धसँग वाद-विवाद र शास्त्रास्त्र गर्न आउन थाले । बारम्बारको वाद-विवाद र बुद्धिविलासबाट

समेत तिनीहरू बुद्धको सन्मुख टक्कर खान नसकेपछि तिनीहरूमध्ये केहीले एउटा कूटनीति अपनाउन शुरू गरे, षड्यन्त्र रचन थाले । ती केही पणिडतहरू मिलेर एउटी सुन्दरी स्त्रीलाई प्रशस्त धनको प्रलोभनमा पारी बुद्धको चरित्रमा कलडक लगाउन मन्जुर गराए । तदनुसार ती सुन्दरी बुद्धको आश्रममा श्रोताको रूपमा दिनहुँ जान थालिन् । अन्य भक्तजन जस्तै उनी पनि सच्चा साधिका बन्न सुरू गरिन् । केही महिनापछि यी साधिका परिव्राजिका भइन् । बिस्तारै बिस्तारै यी परिव्राजिकाले भगवान् बुद्धको हेरविचार, स्याहार-सुसारसमेत गर्न थालिन् । यसरी यिनी नितान्त स्वच्छ हृदयकी सच्ची सेविकाको अभिनय गर्न सफल हुँदै गइन् । दैनिक ध्यान प्रवचन आदि कार्यक्रमहरू सकिएपछि अरु साधक साधिकाहरू आ-आफ्ना कुटी, कोठा वा घरमा गइसकदा पनि सुन्दरीचाहिँ बुद्धको सेवा गर्न तनमन लगाउँथिन् । बिस्तारै-बिस्तारै यिनी बुद्धको आश्रममा राति अबेरसम्म बस्न थालिन् ।

दिनहरू बित्तै जाँदा यिनले पटुका बाँध्न शुरू गरिन् । हुँदाहुँदा क्रमशः पटुका बढाउँदै लगिन् । यसबाट यिनको पेट फुल्दै गएको भक्त्को हुन थाल्यो । जेतवनको त्यो ध्यानकेन्द्रमा आउने भक्तजनहरूले यिनको पेट बढ्दै गएको महसुस गर्न थाले । सुन्दरीले पेट बोकेको हल्ला त्यहाँ हुन थाल्यो । सेविका सुन्दरीसँग बुद्धको अनैतिक सम्बन्ध भएको हुन सकछ भन्ने धारणा त्यहाँ खरको आगोँकै फैलिन थाल्यो । 'दाल मे कुछ काला है' भने जस्ता उकुसमुकुसको वातावरण त्यो पवित्र ध्यानकेन्द्रमा छाउन थाल्यो, तर बुद्ध भने शान्त हुनुहुन्थ्यो । उहाँमा न कुनै परिवर्तन, न कुनै हतोत्साह नै देखियो । तर त्यहाँका साधकहरूको अर्धै बढ्दै गइरह्यो । बुद्धको अनुचित सम्बन्धबाट सुन्दरीमा गर्भधारण भएको भन्ने हल्ला अब

केवल त्यो ध्यानकेन्द्रमा सीमित रहेन । त्यो हल्ला नजिकको गाउँमा पुग्यो अनि टाढा-टाढासम्म पनि फैलिंदै गयो । सबैले बुद्धप्रति शंका गर्न थाले । उहाँप्रति प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष उपहास हुन थाल्यो, तर पनि बुद्ध शान्त र चुप रहनुभयो । यत्रतत्र दूषित हल्लाको लहर चलिरहँदा पनि बुद्ध आफ्नै धुनमा मस्त रहनुभयो । साँच्चै कति कुरा यस्तो हुन्छ जहाँ चुप रहँदाले नै आफ्नो कल्याण आफैले गरिरहेको हुन्छ । नलडनुमा नै आफ्नो जित भइरहेको हुन्छ ।

बुद्धकहाँ आउने साधकहरू हजारौंको संख्यामा थिए । तर सो हल्लापछि साधकहरूको संख्या नाटकीय ढड्गाले कम हुन थाल्यो । हुँदा-हुँदा बुद्धको आश्रममा आउनु नै आफ्नो इज्जत गुमाउनुर्फै मानिसले सोच्न थाले । दिनहरू बित्तै जाँदा यस्तो पनि भयो कि त्यो ध्यानकेन्द्रमा आउने साधकहरूको संख्या औलामा गन्न सकिने मात्र भयो । एक दिन बुद्धले मसुक्क हाँस्नुभई त्यहाँ भएका साधकहरूलाई भन्नुभयो- “देख्यौ, भद्रपुरुष, महिला तथा सज्जनवृन्द ! सुन्दरीले मप्रति कस्तो अनुग्रह गरिन् । उनले यो ध्यानकेन्द्रको फोहोर-मैला सबै पखालेर लगिन् । सत्य र असत्य साधक-साधिकालाई छुट्याउन उनले मलाई राम्ररी मदत गरिन् । उनको गुणलाई हामीले विसर्जु हुन्न । बाँकी रहेका तिमीहरूलाई चिन्ने मौका मलाई सुन्दरीबाट नै प्राप्त भइरहेछ ।

उता सुन्दरीलाई भगवान्को त्यस्तो स्थिर चित्तदेखि मनमा शान्ति मिलेन, तनमा चैन भएन । उनको मनमा हरदम यही कुरा खेलिरह्यो- यो बुद्ध कस्तो मान्छे हो, जसलाई बेइज्जतीकों जति तीक्ष्ण वाण हाने पनि लागेको होइन, घायल भएको होइन । केही त प्रतिक्रिया हुनुपर्ने हो तर छैन ।

उल्टो बुद्ध हरदम शान्त छन् । आखिर सुन्दरी पनि मानिस न हो । उनको विवेकमा केही पछुताउको भावना सिर्जना हुन थालेछ । बुद्ध निर्दोष, तर आफैं दोषी भएको महसुस उनलाई हुन थाल्यो । त्यसैले उनको पूर्वको मरस्तीमा केही मत्थर आउन थाल्यो । राति अबेरसम्म बुद्धकहाँ नबसी उनी आफ्नै घरमा आउन थालिन्, तर घरमा आएर पनि सुल सविदनथिन्, निद्रा लाग्दैनथ्यो । आफ्नो अपराधले आफ्लाई उल्टो लोप्पा ख्वाइरहेको लाग्न थाल्यो सुन्दरीलाई । मनको कुरा तनले देखाइछाङ्छ ।

सुन्दरीको व्यवहारमा एकाएक यस्तो परिवर्तन भएको ती पण्डितहरूलाई महसुस हुन थाल्यो । तिनीहरूको मुख्य हतियार सुन्दरी निर्बल भएमा वा उनले सबै पोल खोलिदिएमा तिनीहरूको सत्यानाश हुने निश्चित प्रायः थियो । अतः सुन्दरीमा आएको मलीनताले ती पण्डितहरूको मनमा द्वयाङ्गो ठोक्न थाल्यो । अतः आफ्नो बचाउ र सुरक्षाको लागि तथा बुद्धको चरित्रमा परेको दागलाई स्थायी रूप दिन अन्तिम उपाय सुन्दरीको हत्या हुनुपर्ने तिनीहरूले निर्णय गरे । त्यतिखेरै तिनीहरूले दुई जना नरपशुलाई यथेष्ट धन दिएर सुन्दरीको हत्या गराइयो र उनको लासलाई त्यही जेतवन विहारको एक कुनाको झ्याङ्गमा फाल्न लगाइयो । त्यसपछि तथागत बुद्धले आफ्नो पाप लुकाउन पेट बोकेकी ती सुन्दरीलाई जेतवन विहारको कहाँ कतै लुकाएर राखेको छ भन्ने खबरको लहर यताउता सर्वत्र फैलाइयो । नभन्दै सुन्दरीको लास जेतवनको विहारमा नै पाइयो । सबैले तथागत बुद्धलाई भन्नु-नभन्नु भने । ती पण्डितहरूले राजा प्रसेनजित कहाँ पुगेर बिन्ती चढाए- "महाराज ! घोर अन्याय भयो, ढूलो

पाप भयो, अब हद भयो । गौतम बुद्ध भन्ने एक जना नास्तिकले धर्मको नाममा अनुचित कार्य गरी सुन्दरी नामक केटीलाई पेट बोकाई अन्तमा मारिदिए । यस्तो दोषीलाई कठोरभन्दा कठोर सजाय होस् महाराज ।"

राजा प्रसेनजित कठोर धर्मसङ्कटमा परे । किनभने उनी बुद्धका अनुयायी थिए । तर दोषीलाई दण्ड दिएर जनता जनार्दनलाई न्याय दिनु राजाको स्वधर्म र स्वकर्म हो । त्यसैले उनले पण्डितहरूको यावत् कुरा ध्यानपूर्वक सुनी यथोचित छानबिन गराउने आश्वासन दिए । राजाबाट यस्तो आश्वासन पाई पण्डितहरू विजेताको भावना बोकी फर्क ।

धर्मको नाममा कत्रो षड्यन्त्र । सहर, गाउँ जताततै बुद्धको विषयमा नचाहिँदो होहल्ला हुन थाल्यो । हुँदा-हुँदा भिक्षु-भिक्षुणीहरूले कहाँ-कतैबाट पनि दान-दक्षिणा पाउन छाडे । घर-घरमा भिक्षाटन गर्न गएका भिक्षुगणलाई कसैले पनि भिक्षा नदिने भए । हत्यारा बुद्धका अनुयायीहरूलाई भिक्षा दिनु भनेको आफ्नै मुख कालो पार्नु हो जस्तो सबैले ठाने । फलस्वरूप भिक्षु-भिक्षुणीहरूले बिनाभोजन दिन बिताउनपर्ने हुन गयो । यस्तो विषम परिस्थितिमा पनि शान्त भई बुद्धले भन्नुभयो- "हेर भिक्षुगण ! सत्य सत्य नै हुन्छ; असत्य असत्य नै । सत्यको पथमा यदाकदा आउने मारले असत्यलाई जिताउने होइन, बरू यसले सत्यलाई विनाउने गर्छ । हो, कहिलेकाहाँ केही कालसम्म सत्यको पराजय र असत्यको तूलो विजय भएको जस्तो हुन सकछ, तर यसमा विश्वास नगर, सत्यको जित अपरिहार्य छ । सत्य सत्य नै हुन्छ । सत्य शाश्वत र चिरस्थायी हुन्छ । सत्यप्रति पूर्ण भरोसा राख्नु "तिमीहरू केवल शान्त रहनू, धैर्य लिनू ।" यसरी बुद्धको वाणीबाट केवल अमृतको धारा बग्थ्यो । शान्ति र सान्त्वनाको छहरा प्रज्वलित हुन्थ्यो ।

केही दिनपछि एउटा खबरको लहर फैलियो । ती नरपशुहरू जसले यथेष्ट धन लिई सुन्दरीको हत्या गरेका थिए, दिनहुँ एउटा भट्टीमा गई मदिरा धोक्ने गर्थे । एक दिन तिनीहरूकै मुखबाट नशाको सुरमा कुरा खुस्कयो । क-कसले तिनीहरूलाई के-कति पैसा दिएका थिए र कहिले कसरी तिनीहरूले सुन्दरीलाई मारेर कहाँ किन लुकाएर राखेका थिए- सबै इतिवृत्त तिनीहरूकै मुखबाट प्रकट हुन गयो । यसरी ती नरपशुहरू आ-आफ्नै अभिव्यक्तिबाट अपराधी सावित भए र दण्डको भागी भए । यो शुभसमाचार बुद्धलाई सुनाउन राजा प्रसेनजित खुशी हुँदै जेतवन विहारमा गए । तर बुद्धले ती हत्याराहरू उपर करुणा राखी उनीहरूको अपराधलाई क्षमा गरिदिन राजालाई परामर्श दिनुभयो । सुन्दरीको हत्याराहरूबारे तथ्य सत्य कुरा बाहिर आएपछि मानिसहरूले भावविक्ल भई बुद्ध र उहाँका भिक्षु भिक्षुणीलाई पहिलेभन्दा भन बढी आदर सत्कार गर्न थाले ।

केही समयको अन्तरालपछि श्रावस्तीमै सुन्दरीको करतुत जस्तै भण्डै भण्डै उस्तै एउटा अर्को घटना बुद्धको जीवनमा घट्यो । त्यसबेला त्यहाँ दिनप्रतिदिन मानिसहरू भगवान् बुद्धको शिक्षाबाट प्रभावित हुँदै थिए । यसबाट भजन-कीर्तन, पूजा-पाठ, होम-होमादी जस्ता क्रियाकलापमा मानिसहरूको लगाव कम हुँदै गयो । परिणामस्वरूप पुरोहित पूजारीहरूको आम्दानीमा प्रतिकूल असर पर्न थाल्यो । त्यसैले केही पुरोहित पूजारीले एउटा षड्यन्त्र रच्न थाले । उनीहरूले भगवान् बुद्धलाई धन दौलत वा पद प्रतिष्ठाका विषयमा मिथ्या आरोप लगाउनु व्यर्थ सम्झे किनभने बुद्ध स्वयं ऐशा आराम तथा राजपाट त्यागेर आएका त्यागी महात्मा थिए । त्यसैले नव युवतीको प्रयोग नै सर्वोत्तम ठाने उनीहरूले । बुद्ध बस्नु

हुने जेतवन विहारमा दिनहुँ आवत-जावत गर्न चिज्चा नामकी एउटी कलकलाउँदी नवयुवतीलाई बुद्धको छविमा दाग लगाउन मञ्जुर गराए । अब युवती चिज्चा दिनहुँ सिंगार पटार गरी जेतवन विहारमा साँझतिर गई त्यहाँको तीर्थिकाराममा रात बिताइ बिहान सहर भाएर फर्किथिन् र भेटेका मानिसलाई गंधकुटीमा बुद्धसँग रात बिताएको भन्ने गर्थिन् । यो क्रम दुई तीन महिनासम्म चल्यो । त्यसपछि चिज्चा एकाएक पाँच छ महिनासम्म गायब भइन् । करिब आठ, नौ महिना हुँदा ऊनी आफ्नो पेटमा कपडा र काठको गोला बाँधी पेट बोकेको जस्तो गरी जेतवन विहार भित्र भगवान् बुद्धले प्रवचन दिइरहनुभएको ठाउँमा आइन् । त्यहाँ सबैको सामुन्ने बुद्धलाई लक्षित गरी भनिन्- 'महाश्रमण ! हुनेवाला आफ्नो बच्चाको विषयमा के सोचेका छौ ? बच्चा जन्मेपछि मेरो र बच्चाको पालनपोषणको के व्यवस्था गरेका छौ ? होइन भने म यही विहारमा बस्छु, कही जान्न । त्यहाँ उपस्थित साधक साधिकाहरू छक्क परे, किं कर्तव्यविमूढ भए, कोही केही बोल्न सकेका होइनन् ।

Dhamma.Digital

चिज्चाको यस्तो कुरा सुनेपछि भगवान् बुद्धले आफ्नो प्रवचनलाई बीचैमा थामी शान्त हुँदै धैर्यसाथ भन्नुभयो- 'बहिनी, तिमी जे भन्दैछौ त्यसको सत्यता केवल मलाई र तिमीलाई मात्र थाहा छ । तिमी जे भन्दैछौ के त्यो साँच्चै सत्य नै हो ? तिमी आफै सोचेर हेर त बहिनी ।'

मिथ्याभियोगी चिज्चाले के विचार गरेकी थिइन् भने उनको आरोप सुनेपछि बुद्ध रिसाउनु हुनेछ अनि उहाँले केही भन्नुभएपछि त्यसको प्रतिकारमा उनले अझ अरु नीच शब्द बोलेपछि दुवै बीच भनाभन र गाली गलौज हुनेछ जसबाट बुद्धलाई यथोष्ट आघात पुग्नेछ र उहाँको लोकप्रियतामा

आँच आउनेछ । तर गजब ! भगवान् बुद्धको मधुर वाणी तथा करुणायुक्त प्रतिक्रिया सुन्दा युवती चिज्जा जिल्लिन् पुगिन्, बिलखबन्द भइन् । हीनताबोधले गर्दा उनको घाँटी सुक्न थाले । सुकेको मुख खोल्न र घाँटी सफा गर्न उनले खोक्न थालिन् । उनको जबर्जस्ती खोकाइले पेटको वरिपरि बाँधेको डोरी खुकुलो भई कपडाको डल्लो र काठको टुकडा खस्न पुग्यो । यसरी कपडाको डल्लो र काठको टुकडा खस्नाले चिज्चाको हालत दयनीय हुनु स्वाभाविकै थियो । तत्काल उनी त्यहाँबाट कुलेलम ठोकिन् । अन्ततः बुद्धको धेयै र शान्तस्वभावले चिज्चाको आरोप स्वतः मिथ्याचार भइदियो र षड्यन्त्रकारीको योजना असफल हुनपुग्यो ।

बुद्धको शिक्षणकला

महामना बुद्धको विषयमा मैले केही लेख्ने प्रयास गर्नु नै धृष्टता गरेको नठहरिएला भन्न सकिदैनँ । निश्चय नै उहाँजस्तो अथाह व्यक्तित्वको विषयमा म सारै अल्पज्ञ छु तैपनि उहाँ सम्बन्धी थाहा पाइएका केही कुराहरु नलेखी मलाई चैन मिलेन । अतः उहाँसम्बन्धी केही परिचयात्मक कुराहरु संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गर्न लागेको छु, जसबाट उहाँको शिक्षा दिने तरिका कस्तो थियो भन्ने कुराको एउटा सानो भलक पाउन सकिन्छ भन्ने मेरो विश्वास छ ।

बुद्धको शिक्षा दिने तरिकाहरु सोचेर हेर्दा तथा सम्फेर ल्याउँदा मलाई एक तमासको आनन्दानुभूति हुने गर्छ । उहाँको महत्ता नै यो छ कि उहाँ कहिल्यै एउटा देश र समयको परिधिभित्र बस्नु भएन । उहाँले सम्पूर्ण मानव मात्रको कल्याण हुने बाटो पत्ता लगाउनुभयो ।

अतः हामी उहाँलाई मानिसको दर्जाबाट उठाई भगवान्‌को आसनमा राखी पूजा-अर्चना गर्छौं । वस्तुतः यसोगरी हामीले उहाँलाई श्रद्धासुमन चढाएका मात्र हौँ । उहाँले स्वयं आफूलाई कहिल्यै ईश्वर मान्नु भएन ।

मानिसले आफ्नो दैनिक जीवनमा नचाहेर पनि रिसाहा व्यक्तिहरूसँग उठबस एवम् संसर्ग गर्नुपर्ने हुन्छ, यो कुनै नौलो कुरा होइन । यस्ता व्यक्ति

बुद्धज्योतिका केही रशि । | ३७

विशेषसँग दिन बिताउनु कम कठिन हुँदैन । यिनको पागलपूर्ण कारवाहीले समाजको संवेदनशील सदस्यको मनोभावनामा हुनसम्म चोट पर्न गइरहेको हुन्छ । यसको उसलाई ख्याल विचार हुँदैन । यस्ता व्यक्तिहरूका निम्नस्तरका व्यवहारहरूबाट दुःखित तथा कुण्ठित नमै कसरी रहने ? यो टूलो प्रश्न हो । यसबारे बुद्धसँग सम्बन्धित एउटा सानो घटना ज्यादै प्रेरणादायक छ । त्यो यस प्रकार छ-

तथागत बुद्ध बेलुवन भन्ने ठाउँमा आश्रम लगाई केही दिनदेखि निमित्त बास गरिरहनुभएको थियो । एक दिन एक जना ब्राह्मण आई बुद्धलाई एक्कासि भन्नु नभन्नु गाली गर्न थालेछन् । ती ब्राह्मणका एक जना नातेदार तथागत बुद्धका शिष्य हुन गएकोले तिनलाई हुनसम्म रिस उठेको रहेछ । तिनको दुष्टतापूर्ण तथा हाँस्यास्पद गालीहरू शान्तभावले सुनिसकेपछि तथागत बुद्धले मुसुक्क मुसुक्क हाँसी भन्नुभयो- “ब्राह्मण तपाईंको घरमा कहिलेकाही कोही पाहुना आउँछन् कि आउँदैनन् ?”

ती ब्राह्मणले गम्फेर भने- “आउँछन्, किन आउँदैनन् ?”

“तपाईं तिनलाई सकेसम्म मीठो-मीठो खुवाउनु पनि हुन्छ, होइन त ?”

Dhamma.Digital
“किन होइन, आतिथ्यसत्कार गर्न मलाई कसैले सिकाउनु पर्दैन । आफ्नो गच्छेअनुसार खुवाउने गर्दू ।”

“ठीक भन्नुभयो, तर यदि कुनै कारणवश तपाइले दिनुभएका खानाहरू नखाइकन चोखै राखे भने त्यो कसको हुन्छ, अनि कसले लिन्छ ?”

“दिएको वस्तु कसैले ग्रहण गरेन भने त्यो हाम्रो हुन्छ, हामी नै लिन्छौं ।”

यो सुनी बुद्ध मुसुक्क हाँस्नुभयो अनि भन्नुभयो- “ भाइ, मैले तपाइँको गाली तथा अपशब्दहरू कुनै पनि ग्रहण गर्न सकिन, सकेको भए म पनि तपाइँको गालीको प्रत्युत्तरमा तपाइँलाई गाली गर्न थिएँ तर मेरो त्यस्तो

बानी छैन । अब तपाइँ नै भन्नुहोस् मैले तपाइँको गालीको के उपयोग गरैं ? यसरी उपयोग नगरेपछि, ग्रहण नगरेपछि तपाइँले दिएको गाली कसको हुन्छ? कसलाई लाग्छ ? तपाइँ आफैलाई होइन त ? यो आदान-प्रदानको कुरा हो । जुन कुरा तपाइँले मलाई दिनुभयो त्यो मैले स्वीकार गरिन, त्यो मैले अरु कसैलाई पनि दिइन । यस अवस्थामा तपाइँले मप्रति लिनुभएको द्वेषभाव तथा मलाई दिनुभएको कटुपूर्ण गालीहरू आफैले फिर्ता लिइरहनु भएको छ, होइन त ?”

बुद्धका यस्ता तर्कपूर्ण ज्ञानगुनका कुरा सुनेपछि ती ब्राह्मणको ज्ञानचक्षु खुल्यो र उनले तत्क्षण शान्त हुँदै माफी मागे ।

यस्तै एउटा अर्को प्रसङ्ग छ जसमा रिसाहा व्यक्तिको गाली र उपहास प्रति महामना बुद्धले कसरी सामना गर्नुभयो । त्यो थाहा पाउँदा म जिब्रो काढ्ने गर्छु र यसबाट उहाँको महत्ता र पवित्रता थाहा पाउँदा म नतमस्तक हुन्छु । एक दिनको कुरा हो, तथागत बुद्ध कुनै एउटा गाउँ भएर जाँदै हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँका केही मानिसहरूले बुद्धलाई खिसी गर्दै नानाथरीले गाली गर्न थालेछन् । क-कसैले त दुङ्गाले पनि हिर्काउन थालेछन् । बुद्धले हिँड्न रोकी तिनीहरूको गाली शान्त भावले सुनिरहनु भएछ । तिनीहरूको गालीमा केही सुस्तता छाएपछि बुद्धले मुसुक्क हाँसी भन्नुभएछ- “म अब जाऊँ ? मलाई अर्को गाउँमा चाँडै पुग्नु छ । यदि तिमीहरूको कुरा पूरा भयो भने मलाई जाने अनुमति दिनु । यदि कुरा अभ बाँकी छ भने भन म केही वेर रोकिन्छु । के अरु कुरा केही भन्नु छ ?

ती गाउँलेहरूले ठूलठूला क्रोधी आँखा तरेर मुख बिगारेर भने- “कुरा रे ? के भनेको तिमीले ? बुझ्यौ, हामीले कुरा गरेको होइन, सिधै तिमीलाई गाली गरिरहेका छौं । के हाम्रो गाली तिमीले सुनेनौ ? हामीले त केवल तिम्रो बेइज्जती गरिरहेका छौं । के तिमीलाई यसको ख्याल छैन ? हाम्रो गाली सुनेर के तिमीलाई रिस उठ्दैन ?

बुद्धले भन्नुभयो- “बत्स, कसले कसलाई रिस उठाउन सकछ र ? हो, आफूलाई मन पन्यो भने आफै रिसाउन सकिन्छ, अर्थात् मानिस आफै रिसाउन सकछ तर कसैले कसैलाई रिस थोपार्न वा हस्तान्तरण गर्न सक्दैन ।”

बुद्धले फेरि मुसुक्क हाँस्दै शान्त भावले भन्नुभयो- “तिमीहरूले गाली गन्यौ, मैले सुनैँ । मैले बुझैँ तिमीहरू मदेखि एकदम क्रोधित छौ । कुरा सकिहाल्यो, गाली तिमीहरूले दियौ, मैले सुनैँ तर यसबाट म प्रभावित भइनैँ । किनभने तिमीहरूको गालीसँग मेरो केही सम्बन्धै छैन । तिमीहरूले गाली दिनु थियो, दियौ र मैले सुनैँ तर ती गालीलाई ग्रहण गर्न म राजी छैन । तिमीहरूले मलाई अहिले गाली गन्यौ तर गाली लिनलाई मलाई बाध्य गर्न सक्दैनौ । दिनु तिमीहरूको चाहना हो, लिनु मेरो आफै स्वइच्छा हो जुन मेरो आफै वशमा हुने गर्छ । तिमीहरूको गाली त्यसबेला मात्र म लिन्छु जब मलाई पनि क्रोधी बन्नमा रस आउँछ । बुझ्यौ तिमीहरूले मलाई दश वर्षअधि भेटेको भए कुरै अर्को हुन्थयो । तिमीहरूलाई पनि मजा हुन्थयो अनि मलाई पनि । त्यसबेला तिमीहरू खाली हात बस्नु पर्दैनथ्यो । तिमीहरूको गाली उपर मैले पनि गाली गर्ने हुन्थे होला । तर अहिले त्यो अवरथा छैन । म गाली लिने गर्दिनैँ । मैले लिने काम बन्द गरिसकैँ । म लाचार छु । किनभने मभित्र गाली लिने वा ग्रहण गर्ने जुन तत्त्व थियो त्यसलाई मैले बिदा दिइसकें । अब मभित्र क्रोध छैन त्यसैले तिमीहरूको गालीको कुनै अर्थ मलाई भएन । त्यो व्यर्थ भयो ।

त्यसपछि बुद्धले ती क्रोधी गाउँलेहरूलाई अफ बुझाउने हेतुले उपमा दिँदै भन्नुभयो- “हेर मित्र, जसरी एउटा सुनसान महलभित्र कोही कराउँदा वा चिच्याउँदा एउटा आवाज घन्किन्छ र तरंगित हुन्छ अनि त्यो आवाज थामेपछि फेरि त्यहाँ सन्नाटा छाउँछ त्यस्तै तिमीहरूको गालीको आवाज मेरो कानमा गुञ्ज्यो तर मलाई केही कुनै प्रभावित नगरी त्यसै फर्कर गयो । हामीबीच लिनु दिनु केही भएन । कुरा सिद्धिहाल्यो । अहिले हामी गाली नदिँदाको पूर्व अवस्थामा छौं, पूर्ण शान्तमा छौं मानौं केही भएकै छैन । त्यसैले अब मलाई

जाने अनुमति दिनू । अर्को गाउँमा चाँडे पुग्नु छ । त्यहाँका मानिसहरू मेरो प्रवचन सुन्न पर्खिरहेका होलान् ।

भगवान् बुद्धको यस्तो गहन वाणी सुन्दा ती गाली गर्ने गाउँलेहरू एक आपसमा मुखामुख गर्न थाले, केही भन्न सक्ने स्थितिमा भएनन्, केही गर्न अघि सर्न सकेनन्, केवल हतप्रभ भझरहे । ती गाउँलेहरूबाट केही प्रतिक्रिया नआउँदा भगवान् बुद्ध आफ्नो साविकको गतिमा त्यहाँबाट प्रस्थान गर्नुभयो ।

जीवनमा हाम्रो कर्मअनुसार फल अर्थात् राम्रो कामबाट राम्रो र नराम्रो कामबाट नराम्रो फल पाइन्छ भन्ने कुरा भगवान् बुद्धले घ्यू र पत्थरयुक्त दुई ओटा धैटाको उदाहरणबाट बडो राम्री प्रस्त्याउनु भएको छ ।

एक समय भगवान् बुद्ध नालन्दामा बसिरहनु भएको थियो । उहाँ बस्नु भएको विहारमा एक दिन असिर्बधक भन्ने एक जना युवक रँदै आए । यो देखी बुद्धले उसलाई- “छोरा, के भयो, किन रोएको ?” भनी सोधुभयो ।

“भगवान्, हिजो मेरो बुबा बिल्नुभयो । म दुहुरो भएँ ।” भन्दै फेरि रोए ।

Dhamma.Digital

“तिम्रो बुबा मात्र होइन, एक दिन सबैले मर्नुपर्छ, सबैको त्यही गति हुने हो, किन रोएको ? रोएर तिम्रो बुबा फर्कर आउँदैनन्, आउँछ र ?”

“भगवान्, मलाई थाहा छ, रोएर केही हुने होइन । उहाँ मलाई धेरै माया गर्नुहुन्थ्यो, उहाँले राम्रो गति नपाउनु होला भन्ने पिर लागिरहेछ । त्यसैले मेरो बुबाको सद्गतिको लागि प्रभु शास्ताले केही गरिदिनु पन्थ्यो ।”

“तिम्रो दिवंगत पिताको लागि त्यस्तो मैले के गर्न सक्छु र ?”

“भगवान् ! पण्डा, पूजारी, पुरोहित, धर्मगुरुहरूले दिवंगतहरूको कल्याणको लागि, उनीहरूको सद्गतिको लागि विभिन्न थरिका क्रिया-कर्महरू गराउने

गर्घन् जसबाट उनीहरूले स्वर्गमा ठाउँ ओगट्न पुग्छन् भन्छन् । भगवान् हजुर त करुणा सागर हुनुहुन्छ, हजुरको ख्याति चारैतिर फैलिएको छ । हजुरले म उपर दया गरी मेरा दिवंगत बुबाको लागि केही गरिदिनोस् जसले गर्दा उहाँलाई स्वर्ग प्राप्त होस् ।"

भगवान् बुद्धले युवक असिबंधकलाई उपदेश दिएर वा सम्फाएर सम्फाउन नसक्ने देखेर तथा उसको मानसिक स्थितिलाई हेरेर भन्नुभयो-

"ठिक छ छोरा, त्यसो भए दुई ओटा माटोका स-साना धैटा, एक एक हात लामो दुई टुक्रा सेता कपडा र तीन हात लामो बाँसको एउटा लट्ठी ल्याउनू । साथै अन्दाजी तीन चार मुढ्ठीभर घ्यू र कड्कड पनि ल्याउनू ।"

बुद्धको यस्तो आदेश पाएपछि आफ्नो दिवंगत पिताको सदगतिको लागि भगवान् बुद्ध केही गर्दै हुनुहुन्छ भन्तानी खुसी हुँदै उपर्युक्त सामानहरू किन्न दौडिए र केही वेरपछि लिएर आए । भगवान् बुद्धले एउटा धैटामा कड्कड पत्थर र अर्कोमा घ्यू राख्न लगाई दुवै धैटाको माथिल्लो भागहरू छोपी बाँध्न लगाए । त्यसपछि ती दुवै धैटालाई नजिकैको जलशयमा राख्न लगाई बुद्धले "ल छोरा, यी दुवै धैटालाई बाँसको त्यो लट्ठीले हानी फुटाल्नु" भन्नुभयो । दुवै धैटा फुटनासाथ आफ्नो दिवंगत पिताले स्वर्गमा प्रवेश गर्न पाउने भए भन्ने विचारले युवक खुसीले गद्गद हुँदै थिए । बुद्धको आज्ञानुसार युवकले दुवै धैटाहरू फुटालिदिए । धैटाहरू फुटनासाथ एउटा धैटाको घ्यू पानी बाहिर तैरियो र अर्को धैटाको पत्थर चाहिँ लगतै पानीभित्र डुब्यो ।

भगवान् बुद्धले मुसुमुसु हाँस्दै युवक असिबंधकलाई भन्नुभयो-

"ल छोरा, मैले जानेसम्को यति क्रिया-क्रम त गराएँ, अब पण्डा, पुरोहित बोलाई तन्न-मन्त्र, विधि-विधानअनुसार घूलाई पानीभित्र डुबाउने र पत्थरलाई पानीको सतहमा उतार्ने काम गर्न लगाउनु ।"

बुद्धको यस्तो कुरा सुनी युवकले फिसिक्क हाँस्दै भने-

"हजुर पनि कस्तो मजाक गर्दै हुनुहुन्छ, कस्तो हँस्यौली कुरा भन्दै हुनुहुन्छ । पानीभन्दा गरुड्गो पत्थरलाई लाख प्रयत्न गरे पनि पानीमाथि उतार्न सकिंदैन त्यस्तै पानीभन्दा हलुको घ्यूलाई पानीभित्र डुबाउन जतिसुकै मन्त्र फलाके पनि त्यसलाई पानीभित्र डुबाउन सकिन्न । यो त प्रकृतिको नियम नै हो ।"

बुद्धले मुसुमुसु हाँस्दै भन्नुभयो- "हे विवेकशील युवक, तिमीले ठिकै भन्नौ । पत्थरलाई पानीमाथि आऊ, पानीमाथि आऊ, अनि घ्यूलाई पानीभित्र डुब्नू, पानीभित्र डुब्नू भनी जतिसुकै मन्त्र फलाके पनि वा पूजापाठ गरे पनि वा कुनै पनि प्रकारको कर्मकाण्ड गरे पनि यो सम्भव छैन । पानीभन्दा गरुड्गो पानीभित्र डुब्छ र पानीभन्दा हलुको पानीमाथि तैरिन्छ । यो प्रकृतिको नियम हो, जुन तिमीलाई राम्ररी थाहा रहेछ । तर तिमीले के थाहा पाएनौ भने यदि तिम्रो पिताले जीवितावस्थामा राम्रो पुण्य कर्म गरेका थिए भने पानीमाथि घ्यू तैरिएँ उनको सद्गति नै हुन्छ, घ्यूलाई कसैले पानीभित्र धकेलेर राखी राख्न नसकिने भैं कोही कुनैले उनलाई नर्कमा धकेलेर राख्न सक्दैन । त्यस्तै यदि उनले जीवनमा पाप कर्म तथा दुष्कर्म गरेका थिए भने पानीमा डुबेको पत्थर सरह उनको दुर्गति नै हुन्छ, डुड्गालाई पानीको सतहमाथि तैरिराख्न नसकेभैं कोही कसैले उनलाई सद्गति दिलाउन सक्दैन । यो सबै प्रकृतिको नियम हो । हाम्रो जीवन पनि प्रकृतिको नियममा चरिरहन्छ । प्रकृतिको नियमलाई हामीले आत्मसात् गर्नुपर्छ । सद्विचार, सद्धर्म, सद्कर्मले यस लोकमा होस् वा परलोकमा हाम्रो कल्याण हुने गर्छ भने यसको विपरीत कुविचार, कुकर्म, कुबाटोले हामीलाई यस लोकमा मात्र होइन परलोकमा पनि हाम्रो दुर्गति भइछाड्छ । त्यसैले हे भद्र ! हर समय हर परिस्थितिमा पुण्यकर्ममा अग्रसर हुनुपर्छ, शील सदाचारको जीवनमा लाग्नुपर्छ, पाप कर्मबाट अलग हुनुपर्छ । यस्ता सत्कार्यले हामी पवित्र हुन्छौं, धार्मिक बन्छौं । तर क्रोध गर्नु, नशालु कुरा खानु, दुराग्रही हुनु, ईर्ष्यालु बन्नु, घमण्डी हुनु भनेको

पापकर्म सञ्चय गर्नु हो । त्यसैले हे भद्र ! पण्डा, पूजारी, तान्त्रिक वा ज्योतिषहरूले तिमीलाई मुक्त पार्न सक्दैनन् । आफ्नो कल्याणको लागि तिमी आफौ अग्रसर हुनुपर्छ । शील सदाचारको जीवनले नै यस लोकमा होस् वा परलोकमा तिम्रो सुगति अवश्यमेव हुने गर्छ । यही प्रकृतिको नियम हो ।"

भगवान् बुद्धका यस्ता ज्ञान गुनका कुरा सुनेर युवक असिबंधक एक छिन अवाक भए । त्यसपछि उनले हत्तपत्त घोष्टो परी साष्टाङ्ग दण्डवत् गर्दै, 'बुद्धम् शरणम् गच्छामी, धम्मम् शरणम् गच्छामी, सङ्घम् शरणम् गच्छामी' उच्चारण गर्दै महामना बुद्धप्रति असीम श्रद्धा अभिव्यक्त गरे ।

उपर्युक्त कुराहरूबाट के निचोड निकाल्न सकिन्छ भने बुद्धले प्रतिपादन गर्नुभएका आत्मानुभूति शिक्षा कुनै वर्ग वा जातिको निमित्त मात्र नभई सम्पूर्ण मानव जातिको भलाई र कल्याणको लागि नै समर्पित छन् । अर्थात् तथागत बुद्धले प्राप्त गर्नु भएको सत्य र ज्ञान 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' को निमित्त हुन भन्ने कुरा उहाँसम्बन्धी साधारण अध्ययनबाट नै प्रस्तिन्छन् ।

Dhamma Digital
• •

बुद्धको धर्मचर्चामा एक दिन

तथागत बुद्ध एक अद्वितीय धार्मिक प्रवक्ता हुनुहुन्थ्यो । उहाँको अधिकाश समय लोककल्याणको लागि ठाउँठाउँमा उपदेश दिँदै बितेको थियो । उहाँको उपदेश दिने तरिका निकै मनमोहक र आकर्षक हुन्थ्यो । उहाँको तर्कयुक्त मधुर वचन र गम्भीर वाणी नै मानिसको ध्यान आकर्षित पार्न पर्याप्त हुन्थ्यो । त्यस्तै उहाँको निर्मल, गम्भीर, शान्त व्यक्तित्वले श्रोताहरूको मनमा उहाँप्रति श्रद्धा उत्पन्न गराउँथ्यो । तैपनि कसैलाई व्यक्तिगत रूपले उपदेश दिनुपन्यो भने उहाँ सर्वप्रथम त्यस व्यक्तिको स्तर मनोवैज्ञानिक तरिकाले बुझ्नु भई उसले बुझ्ने गरी आवश्यक परेमा उदाहरण, उपमा दिई उपदेश दिनुहुन्थ्यो ।

तथागत बुद्ध एक समयमा कौशल देशको राजधानी श्रावस्तीमा बस्नुहुन्थ्यो । उहाँ बस्नुभएको विहारमा त्यसबेला एउटा राम्रो तथा विशाल ध्यानकेन्द्र थियो । त्यहाँ दिनहुँ दूलो संख्यामा मानिसहरू नियमित रूपमा ध्यान गर्न आउँथे । साथै सो ध्यान केन्द्रमा अपराह्न दिनहुँ बुद्धबाट धर्मचर्चा हुन्थ्यो । बुद्धको धर्मचर्चा सुन्न मानिसहरूको घुइँचो लाग्थ्यो । हुन त धर्मचर्चा सुन्न सबै मानिसहरू रुचाउँछन् तर धर्मधारण भने धेरै-थोरैले मात्र गर्ने गरेका हुन्छन् । यो परिपाटी उहिले पनि थियो र अहिले पनि छँदैछ ।

धेरै दिनदेखि धर्मचर्चा सुन्न आउनेमध्ये एक जना एक दिन त्यहाँ अरु आगन्तुकहरू आउनुभन्दा अधि आए । त्यसबेला बुद्ध आफ्नो आसनमा पलेटी मारी शान्त मुद्रामा चुपचाप बसिरहनु भएको थियो । त्यही मौका उपयुक्त ठानी त्यो आगन्तुक बुद्ध भएतिर गई हात जोड्दै भन्यो- ‘प्रभु, हजुरसँग एक-दुई कुरा सोध्ने मेरो धेरै दिनअधिदेखिको इच्छा छ, तर सधैं अरु मानिसहरू साथमा हुँदा तिनीहरूको अगाडि मैले सोध्ने आँटै गर्न सकिनँ । आज कोही यहाँ नभएकोले संकोच नमानीकन हजुरको सन्मुख आएको, जो आज्ञा ।’

बुद्धले सहज भावमा भन्नुभयो- “भन साधक, मनमा जे कुरा छ खुलस्त भन, धर्मधारण गर्ने कर्ममा मनमा कुनै किसिमको द्विविधा राख्नुहुन्न, शड्का उपशद्का लिनुहुन्न ।”

ती साधक प्रसन्न हुँदै भने- “प्रभु, यहाँ हजुरको ध्यान शिविरमा आई दिनहुँ म प्रवचन सुन्ने गर्छु । हजुरको प्रवचन सुन्न पाउँदा म अत्यन्त आनन्दित हुने गर्छु । यहाँ आउने पुराना साधकहरूमध्ये म पनि एक हुँ । यहाँ आउनेहरूमध्ये कुनै कुनै त निकै परिवर्तन भए । फलस्वरूप तिनीहरू सत्मार्गमा लाग्न सफल भए । तर धेरैजसो चाहिँ पहिले जस्ता थिए, अहिले पनि उस्तै छन् । तीमध्ये म पनि एक हुँ । काम, क्रोध, लोभ, मोहबाट जति सक्यो उति पन्छिदै धर्म धारण गरे मात्र हामी आफूलाई कल्याणको मार्गमा डोन्याउन सफल हुनेछौं भनी हजुर आज्ञा गर्नुहुन्छ । तर मेरो जीवनमा मैले राग, द्वेष, मोहबाट कहिलै छुट्कारा पाउन सकिनँ । यी सबै कुरा मेरो जीवनको अभिन्न अड्ग जस्तै भइसकेको छ । काम-क्रीडाबाट म आनन्द लिने गर्छु, क्रोधबिना कुनै काम पट्याउनै सकिदनँ र म आफ्नो व्यापारमा नढाँटिकन एक पैसा आम्दानी गर्न सकिदनँ । मानिसहरू भन्छन्- प्रभु पूर्ण रूपले मुक्त भएसकेका ज्ञानी ओजस्वी सत्पुरुष हुनुहुन्छ । त्यसैले म हजुरको शरणमा आएको छु, म जस्ताको लागि अब प्रभुबाहेक अरु कोही छैन । प्रभुले ममाथि कृपा दृष्टि राख्नुपन्यो । म पनि मुक्त हुनु चाहन्छु ।”

यो सुनी बुद्ध मुसुकक हाँस्नु भयो र भन्नुभयो- “तिम्रो अनुहारले भन्छ- तिमी यतातिर श्रावस्तीका बासिन्दा होइनौ । तिम्रो घर कहाँ हो ? तिमी कहाँका बासिन्दा हौ ?”

उनले हात जोड्दै भने- “प्रभु ! ठीक भन्नुभयो । म यहाँ आफ्नो कारोबारको सिलसिलामा आउने गर्दूँ । कहिले केही दिनसम्म र कहिले महिनाँ दिनसम्म म यहाँ बस्ने गर्दूँ । मेरो मूल घर त मगध देशको राजधानी राजगिर हो ।”

बुद्धले भन्नुभयो- “त्यसो भए तिमी आफ्नो कामको सिलसिलामा यहाँ आउँदा बस्दा यहाँका धेरै मानिससँग तिम्रो चिनापर्ची, उठबस पनि भयो होला, होइन र ? अर्को कुरा तिमी यसरी श्रावस्तीबाट राजगिर र राजगिरबाट श्रावस्ती बराबर आउँदा जाँदा यहाँबाट तिम्रो ठाउँमा पुग्ने बाटाहरूको राम्रो ज्ञान तिमीलाई होला, होइन त ?”

त्यो साधकले भने- “निश्चय प्रभु ! मलाई सबै बाटो कण्ठस्थ छ ।”

बुद्धबाट अर्को प्रश्न आयो- “यसरी तिमी श्रावस्ती र राजगिर बरोबर आउने जाने गर्न हुँदा तिम्रो यहाँका राजगिर नपुगेका मित्रहरूले राजगिर जान कसरी, कहाँबाट जाने भनेर कहिलेकाहीं सोधे होलान् होइन त ?”

त्यो मानिसले उत्तर दिए- “छन् प्रभु, धेरैले मलाई मेरो सहर राजगिर कसरी जाने, कुन-कुन बाटो भएर जाने भनेर सोध्ने गर्दन् र तिनीहरूलाई मैले प्रस्तसँग यो यो बाटो जानुपर्छ भनेर भन्ने गरेको छु । राजगिर पुग्न यहाँबाट पहिले पूर्वतिर लागी बनारसतिर मुन्टो फर्काई जानुपर्छ, त्यसपछि त्यहाँबाट गयातिर लाग्नुपर्छ र त्यहाँबाट फेरि अगाडि बढेमा राजगिर आइपुग्छ ।”

बुद्धले आज्ञा गर्नुभयो- “तिमीसँग राजगिर पुग्ने बाटो सोध्ने ती मानिसहरू सबै निश्चय नै राजगिर पुगे होलान् कसो ?”

"सबै कहाँ पुग्नु नि प्रभु ! राजगिर जाने बाटो सोधेका त्यतिका मित्रहरूमध्ये दुई-चार जना मात्र जो गए, तिनीहरू पुगे । अरु नगएकाहरू कहाँ पुग्नु नि ! मैले त बाटो पहिल्याइदिएँ । जोजो मैले भनेअनुसार गए, तिनीहरू पो राजगिर पुगे, अरु नगएका मानिसहरू त कहाँबाट पुग्नु नि ! आफै नगई राजगिर पुग्ने कुरै भएन नि प्रभु !"

"हे भद्रपुरुष ! तिमीले ठिकै भन्यौ । मैले भन्न खोजेको कुरा पनि यही हो, अरु कुनै नौलो होइन । सबैलाई थाहा छ, म एउटा यस्तो पुरुष हुँ, जो क्रोध, द्वेष, मोहबाट विच्छित रही शील, समाधि, प्रज्ञाद्वारा पुष्ट भई निर्वाण (मुक्ति)को बाटोमा लम्किरहेछु । त्यसैले मानिसहरू म कहाँ मुक्त हुने, निर्वाण प्राप्त गर्न मनसाय लिई आउँछन् । मैले पनि उनीहरूलाई प्रस्तरसँग निर्वाणको बाटो देखाउँदै, पहिल्याउँदै आएको छु । मेरो कुरा सुनी मैले भनेअनुसार जोजो लागे तिनीहरू मुक्त भए, निर्मल भए । सबैको लागि खुला भएको यो बाटोमा लाग्नेहरूलाई अवश्य पनि कल्याण प्राप्त हुनेछ । तर अरु मानिसहरू जो मेरो कुरा सुनी पहिल्याएको बाटोलाई केवल राम्रो हो मात्र भनेर चित बुझाउँछन्, तर कहिल्यै त्यो बाटोतिर लाग्दैनन् भने तिनीहरू कसरी मुक्त हुन्छन् ? तिनीहरू कसैलाई मैले काँधमा राखेर मुक्ति दिलाउन सकिदैन । आफ्नो मुक्तिको लागि आफै लाग्नुपर्दछ । म त केवल हितचिन्तक, शुभचिन्तकको नाताले जो कसैको कल्याणको लागि मुक्तिको बाटो यो यो हो भनी प्रस्तरसँग प्रस्तुत गर्न वक्ता मात्र हुँ । मैले जुन बाटो लागेर मुक्ति पाएँ, केवल त्यही बाटोको विषयमा विभिन्न तरिकाले वर्णन गर्दै आएको छु । आफ्नो जन्म जन्मान्तरको बन्धन अर्थात् राग, द्वेष, मोहको गाँठो फुकाली शील, समाधि (ध्यान), प्रज्ञाको बाटोमा लागेर आफ्नो तन मनलाई पवित्र गर्दै जाने मानिसले नै अन्ततः मुक्ति प्राप्त गरिछाड्छ । त्यसैले हे साधक ! तिमी पनि आफ्नो मुक्तिको लागि आफै लाग, आफ्नो लागि आफै साधना गर, आफ्नो लागि आफै ज्योति भएर बल । अनि निश्चय नै तिमी मुक्त हुनेछैं, तिमीले निर्वाण प्राप्त गर्नेछैं ।"

बुद्धको धर्मचर्चामा एक दिन अर्को एउटा घटना यस्तो हुन गयो । बुद्ध सधैर्भै आफ्नो धर्मचर्चा समापन गरी आराम गर्न आफ्नो निवासस्थान गन्धकुटीमा

जान लाग्नुहुँदा एक जना युवा उपासक हत्तपत्त आई भनेछन्- “हे प्रभु, हजुरले धेरै दिनदेखि दिनहुँ असल जीवनको लागि, संबोधीको लागि, मुक्तिको लागि उपदेश दिंदै आउनु भएको छ । कमसे कम म के जान्न चाहन्छु भने अहिलेसम्म कति जनाले प्रभुको दिशा निर्देशन अवलम्बन गरे ? कति जनाले मोक्ष प्राप्त गरे ? कति जनाले सम्बोधी प्राप्त गरे ? म यी कुराहरु जान्न चाहन्छु प्रभु !” युवकको यस्तो कुरा सुनी बुद्धले भन्नुभयो- “ हे सज्जन ! यिनको उत्तर पाउन भोलि साँझतिर आउनू तर यहाँ आउनुभन्दा अगाडि एउटा काम गरेर आउनू । त्यो के भने यहाँ श्रावस्तीको कुनै एउटा गाउँमा गई त्यहाँका सारा मानिससँग उनीहरु के चाहन्छन् त्यो सोधेर आउनू ।”

बुद्धको आज्ञा शिरोपर गरी त्यो मानिस त्यहाँबाट गए । भोलिपल्ट बिहान ऊ कुनै एउटा गाउँमा गयो । गाउँ सानो थियो । त्यहाँ एक डेढसय जति मात्र मानिस थिए । त्यस मानिसले बिहानभरि त्यो गाउँका सबैजसो मानिसहरूलाई सोधे- “तिमी के चाहन्छौ ?” उत्तर विविध थियो । एउटाले भन्यो- “छोरा छैन, छोरा चाहन्छु ।” कसैले छोरीको चाहना छ भने । त्यस्तै तेस्रोले भन्यो- “धन सम्पत्ति चाहन्छु ।” चौथोले भन्यो- “मेरो जागिर छैन, जागिर चाहन्छु ।” त्यस्तै कसैले ‘छोरीको विवाह गर्नुछ ।’ भने त कसैले ‘बिरामी छु, रोग मुक्त हुन चाहन्छु ।’ भने । त्यस्तै कसैले खेतमा पानी छैन पानी चाहिएको छ आदि इत्यादि भने । यसरी कसैले के कसैले के भने । सबैले आ-आफ्नै चाहना, इच्छा, मनोकाङ्क्षा भने ।

यसरी बिहानभरिमा त्यो मानिसले आफ्नो उत्तर पाइसकेका थिए । त्यसैले त्यो मानिस त्यो साँझ बुद्ध कहाँ गएनन् । भोलिपल्ट पनि गएन । पर्सिपल्ट पनि गएन किनभने उसले आफ्नो प्रश्नको उत्तर पाइसकेको थियो । उसले थाहा पाइसकेको थियो- कुण्डकुण्ड पानी, मुण्डमुण्ड बानी भनेभैं सबैको आ-आफ्नै इच्छा आकाङ्क्षा मनोकामना हुँदा रहेछन् ।

एक दिन त्यस मानिससँग बुद्धको जम्का भेट भएछ । बुद्धले मुसुमुसु हाँस्दै भन्नुभयो- “तिमी आउँछु भनेको किन नआएको वत्स ?” उसले भन्यो- ‘के

गर्लॅ प्रभु, मेरो प्रश्नको उत्तर मैले पाइसकॅँ । तैपनि बुद्धले भन्नुभयो- 'वत्स, मानिस के भन्छन् ? तिमीले भेटेका मध्ये सत्य जान्न चाहेको, मुक्तिको बाटो थाहा पाउन खोजेको कोही कुनै छ र ?"

उसले भन्यो- "छैन प्रभु, मैले भेटेकामध्ये कोही कुनैले पनि सत्य, मोक्ष, मुक्ति चाहन्छु भनेन् ।" त्यसपछि बुद्धले भन्नुभयो- " तिमी नै भन, के म कोही कसैलाई उसको चाहना बेगर जबर्जस्ती सत्यको दुनियाँमा धकेल्न सक्छु र ?" त्यस्तै के म कसैलाई मोक्ष (मोहको क्षय) वा सम्बोधी ल्याएर दिन सक्छु र ? मानिसहरू आएर मलाई भन्ने गर्दैन्, भगवान् मलाई निर्वाण चाहिएको छ, ज्योति चाहिएको छ, कृपया मलाई भवसागरबाट तारिदिनुस् ।

हेर वत्स, निर्वाण भनुँ, सत्य भनुँ वा प्रकाश, यिनीहरू यस्तो चिज वस्तु होइन जसलाई मैले ल्याएर कसैलाई दिन सकुँ । यसको लागि आफैँमा प्यास हुनुपर्छ, आफैँले खोज्नुपर्छ, आफैँ लाग्नुपर्छ । प्रकाशको खोजतलास त्यसैबेला सम्भव हुन्छ जब आफू अन्धकारमा जाकिरहेको महसुस हुन्छ । अन्धकारभित्र प्रकाश स्वतः प्रस्फुरण कहिल्यै हुन्न । यसको लागि आफैँ लाग्नुपर्छ । जब आफू अन्धकारमा रहेछु भनेर प्रकाशको खोजी गर्दै अन्धकारबाट फुत्करे बाहिर आउँछ अनि मात्रै ऊ अन्धकारबाट मुक्त हुन्छ, प्रकाशतिर चलबलाउँछ । हाम्रो मनको दशा पनि त्यस्तै हो । यदि हामी सांसारिक विषयवस्तुमा मात्र भुल्न चाहन्छौं भने आन्तरिक संसारमा, ध्यानको दुनियाँमा, आध्यात्मको दिनचर्यामा कहिल्यै उन्मुख हुन सकदैनौं भने हामीले आन्तरिक सुख, निर्मल मन कहिल्यै प्राप्त गर्न सकदैनौं । त्यसैले हे वत्स, म त केवल बाटो देखाउने बटुवा मात्र हुँ । जाने इरादा आफैँले गर्नुपर्छ, आफ्नो लागि आफैँ लाग्नुपर्छ, अनि मात्र जीवनमा शान्ति, मुक्ति, मोक्ष प्राप्त हुन्छ ।

बुद्ध यस्तो हुनुहुन्थ्यो

शान्ति र सत्यको खोजीमा भड्कँदै हिंड्ने राजकुमार सिद्धार्थ गौतमले ३५ वर्षको उमेरमा एक दिन गयाको एउटा रूखमुनि ध्यानमग्न भएको बेलामा आफूले खोजेको ज्ञान प्राप्त गर्नुभयो । त्यसपछि उहाँलाई बुद्ध, त्यो रूखलाई बोधीवृक्ष र उहाँले प्राप्त गरेको ज्ञानलाई बुद्धधर्म भनियो । उहाँ यसरी नेपालको विभूति, एसियाको ज्योति तथा संसारको शान्तिनायक हुन पुग्नु भयो ।

वास्तवमा तथागत गौतम बुद्ध महामानव हुनुहुन्छ । उहाँले अनेक दुःख, कष्ट सहेर, त्याग, तपस्या गरिकन बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको हो । तर यत्तिकैमा उहाँ सन्तुष्ट हुनुभएन । उहाँले संसारका विषयवस्तुमा भुलिरहेका मानिसहरूलाई यो सासारिक भैभमेला तथा दुःखबाट मुक्त हुने बाटो देखाउन विभिन्न ठाउँमा चहार्दै आफ्ना उपदेशहरू सुनाउँदै हिँड्नुभयो । तर उहाँको महत्ता नै यो छ कि उहाँले मानिसलाई “मेरो शरणमा आऊ म तिमीहरूलाई दुःखबाट तारिदिन्छु” भनी कहिल्यै भन्नुभएन । बरू उहाँ भन्नुहुन्थ्यो- “आफ्नो उन्नतिको लागि स्वयं आफैले साधना गर । म तिमीहरूको सहायता गर्न सकिदैन, न अरू कोही नै गर्न सक्छ । आफ्नो सहायता आफै गर । निर्मल मन र शान्ति होस्, कलह केही नहोस् ।” साँच्चै यस्ता आदर्श तथा आत्मोन्नतिका शिक्षाहरू व्यक्ति विशेषका लागि मात्र होइन समाजको उत्थानका लागि पनि उपयुक्त देखिन्छ ।

बुद्धज्योतिका केही रशि । ५१

कुनै कसैले गरेको उपहास र तिरस्कार तथा प्रशंसाप्रति हाम्रो धारणा कस्तो हुनुपर्छ भन्ने कुरा भगवान् बुद्धको समयमा घटेको एउटा घटनाबाट छर्लङ्गिन्छ । एक दिन भगवान् बुद्ध आफ्ना भिक्षुसङ्घका साथ राजगिर र नालन्दाको बीचबाटोतिर गइरहनु भएको थियो । त्यसैबेला सुष्पिय परिब्राजक र उनका शिष्य ब्रह्मदत्त पनि त्यतैतिर गइरहेका थिए । त्यसबेला त्यहाँ सुष्पिय परिब्राजकले बुद्धको उपहास गर्दै थिए, धर्मको निन्दा गर्दै थिए तथा संघको आलोचना गर्दै थिए । तर सुष्पिय परिब्राजकका चेला ब्रह्मदत्तले चाहिँ अनेक प्रकारले बुद्धको, धर्मको र संघको प्रशंसा गर्दै थिए । यसरी गुरु-शिष्य दुवै परस्पर विरोधी कुरा गर्दै भगवान् र भिक्षुसंघका पछि-पछि गइरहेका थिए । भोलिपल्ट बिहान भिक्षुहरूबीच उक्त घटना सम्बन्धमा चर्चा-परिचर्चा हुँदै थियो । भगवान् बुद्धको विषयमा सुष्पिय परिब्राजकको उपहासयुक्त अभिव्यक्ति प्रति त्यहाँ असन्तुष्टि र आक्रोशको वातावरण सिर्जना हुँदै गयो । यो कुरा भगवान् बुद्धले थाहा पाउनुभयो र भिक्षुहरू भएको ठाउँमा जानुभई भन्नुभयो- "भिक्षुहरू ! अरूले मेरो निन्दा गरेमा वा धर्मको निन्दा गरेमा वा सङ्घको निन्दा गरेमा गर्न दिनु तर रिसाउनु पर्ने, मनमा आघात लिनु पर्ने वा असन्तोषी हुनुपर्ने कुरा केही छैन । यसबाट उनीहरूको केही हुन्न तर तिमीहरूको हानी हुन्छ । हामी निर्दोष छौं र हाम्रो बाटो सही छ भने हामीलाई नानाथरीले दोषारोपण गरेको भए पनि हामी रिसाउनुपर्ने कारण केही छैन, तिनीहरू स्वयम् दोषी छन्, तिनीहरूको कुरालाई हामीले ग्रहण गर्नुपर्दैन । हेर, जीवनमा यस्ता मारहरू बारम्बार आउने गर्छ । यस्तो बेलामा हामीले मनमा कुनै क्लेश भावना नराखी सम्भावलाई ग्रहण गर्नुपर्छ, अनि मात्र हामी कल्याणको बाटोमा अग्रसर भइरहेका हुनेछौं । त्यस्तै अरूले मेरो प्रशंसा गरेमा पनि तिमीहरू आनन्दित हुनुहुन्न, प्रफुल्लित हुनुहुन्न । हामी राग र द्वेषको भुँमरीमा कहिल्यै फस्नुहुन्न । अरूले भनेको कुरालाई हामीले सहजै ग्रहण गर्नुहुन्न । प्रशंसा गर्नेहरू वा उपहास गर्नेहरूले भनेका कुराहरू साँचो हुन् भने मात्र ती कुराहरू हामीले मान्नुपर्छ, ग्रहण गर्नुपर्छ । होइन भने प्रशंसित वा आरोपित कुराहरूबाट हामी प्रभावित हुनुपर्ने कुरा केही छैन ।

त्यसैले भिक्षुहरू ! समभावलाई आत्मसात् गर्दै हामी आफ्नो गन्तव्य स्थानतिर लागौं । यसरी बुद्ध स्वयम् आलोचना प्रत्यालोचनाबाट मुक्त हुनुहुन्थेन ।

भगवान् बुद्धबारे अब अर्को प्रसङ्ग हेरौं । पूजा-पाठ, भजन-कीर्तन आराधना-गंगास्नान आदिमा मात्र तल्लीन भएर धर्म प्राप्त गर्ने गाहो पर्छ । वस्तुतः आफ्ना मानसिक विकारहरू निर्मूल पारी, चित्त शुद्धीकरण गरी, पाप कर्मबाट पनिई, शुद्ध धर्मतिर लाग्नुपर्छ भन्ने बुद्धको सन्देश छ । यस परिप्रेक्षमा सुन्दररिक भारद्वाज भन्ने एक जना ब्राह्मण र भगवान् बुद्धको बीच भएको छोटो वार्तालापलाई यहाँ प्रस्तुत गर्न उपयुक्त ठान्दछु ।

एक समय सुन्दरिक भारद्वाज भगवान् बुद्धको सन्मुख थिए । उनले भगवान् बुद्धसँग प्रश्न गरे- “हे लोकनाथ, के तपाईं बाहुका नदीमा गएर स्नान गर्नुहुन्छ ?”

भगवान् बुद्धले मुसुक्क हाँसेर भन्नुभयो- “ब्राह्मण, बाहुका नदीमा गएर के गर्ने ? त्यही स्नान गर्नुपर्छ भन्ने केही छैन ।”

ब्राह्मणले भने- “हे लोकनाथ, बाहुका नदी गौरवशाली छ, पवित्र छ भनेर सबैले मानिआएको छ । यो नदीमा नुहाए पुण्य प्राप्त हुन्छ, जानेर वा नजानेर आफूले गरेका सबै पाप पखालेर जान्छ भन्ने सबैको धारणा छ ।

भगवान् बुद्धले सुन्दरिक भारद्वाज ब्राह्मणलाई सम्फाउँदै भन्नुभयो- हेर सुन्दरिक बाहुका होस् वा गङ्गा, त्यस्तै सरस्वती होस् वा प्रयाग, पाप कर्म गर्नेले यस्ता नदीमा दिनहुँ नुहाएमा पनि उस्को पाप कर्म पखाल्दैन, ऊ शुद्ध हुन सक्दैन । पापकर्मा दुष्ट नर नारीले पवित्र मानिने कुनै पनि नदीमा नुहाएको किन नहोस् तर ऊ धर्मात्मा हुन सक्दैन, उनमा पवित्रता कहिल्यै छाउन सकिँदैन । शुद्ध मानिसका लागि फल्जु नदी वा उपोसथ नदी पनि प्रर्याप्त छ । शुद्ध एवम् सद्धर्मले जुनसुकै नदीमा नुहाए पनि स्नान अपूर्ण नभई पूर्ण हुनेछ । ब्राह्मण ! यदि तिमी भुटो बोल्दैनौ, हिसा

गर्दौनौ, परवस्तु अपहरण गर्दौनौ, श्रद्धावान् भै सद्धर्ममा लाग्छौ भने गया नै पुग्नुपर्छ भन्ने छैन, क्षुद्र जलाशय पनि तिमो लागि गया हुनेछ ।

भगवान् बुद्धको यस्तो कुरा सुनिसकेपछि सुन्दरिक भारद्वाज ब्राह्मणले खुसी हुँदै भने- 'हे तथागत, आश्चर्य ! आश्चर्य ! घोटिएको वस्तुलाई सुल्त्याइ दिएर्हैं, ढाकेको कुरालाई उघारी दिएर्हैं, बाटो भुलेका पथिकलाई मार्ग देखाइदिएर्हैं अथवा अन्धकारमा बत्ती बालिदिएर्हैं तपाईंले अनेक प्रकारबाट धर्मको ज्योति बालेर देखाउनु भएको छ । अब म तपाईंको शरणमा आउँछु, धर्मको शरणमा आउँछु, भिक्षुसंघको शरणमा आउँछु ।

यस्तो हुनुहुन्थ्यो बुद्ध । यस्तो महामना बुद्धमा शतत प्रणाम गरी उहाँले देखाउनु भएको बाटोमा लाग्नु भनेकै शुद्ध धर्मधारण गर्नु हो जस्तो लागिरहेछ मलाई ।

भगवान् बुद्धको समयमा उहाँबारे अनेक किसिमका मिथ्याचार, आलोचना, दोषारोपण नभएका होइनन् हुने गर्थ्यो । अरु त अरु स्वयम् उहाँकै शिष्य मालुंक्यपुत्र बुद्धको कटु आलोचक थिए । उनी बुद्धको दृष्टिकोणबाट सन्तुष्ट थिएनन् । उनी अशान्त प्रकृतिका व्यक्ति थिए । बुद्धको उपदेशमा उनलाई रतिभर श्रद्धा थिएन । उनी हिन्दू धर्म र वैदिक संस्कृतिबाट बढी प्रभावित थिए । हिन्दू धर्ममा के मान्यता छ भने- आत्मा परमात्माको अंश हो, आत्मा परमात्मासँग मिल्न व्याकुल हुन्छ । त्यस्तै लोक परलोक, मरेपछिको स्वर्ग नर्क आदि विषयमा पनि हिन्दू धर्ममा विस्तृत व्याख्या छ । यस्ता विषयका प्रश्नहरू उनी बुद्ध समक्ष थोपर्थे । तर बुद्धले भने मुसुमुसु हाँसी उनका प्रश्नलाई त्यसै टालिदिनुहुन्थ्यो । एक दिन उनलाई बुद्धदेखि साहै भोक चलेछ र सरासर बुद्ध कहाँ गई भनेछन्- "प्रभु ! के विश्व नित्य छ, सार्वकालिक छ ? के यो अनन्त छ ? आत्मा र शरीर एकै हो ? कि भिन्न भिन्न ? उनले यो पनि भने प्रभु ! आज पनि यदि मेरो प्रश्नको उत्तर पाउन सकिनै भने म भिक्षु जीवन त्यागी गृहस्थ

बन्छु । विश्व नित्य छ, अविनाशी छ भने छ भन्नुस् छैन भने छैन भन्नुस् । त्यस्तै आत्मा र शरीर एक हो भने हो भन्नुस् वा अलग हो भने त्यस्तै भन्नुस् । किन मलाई रनभुल्लमा पारिराख्नु हुन्छ ?”

उनको यस्तो कुरा सुनी बुद्धले भन्नुभयो- “मालुंक्यपुत्र ! के तिमीलाई मैले बोलाएर भिक्षु जीवनमा दीक्षित हुनु अनि प्रत्येक प्रश्नको जवाफ दिनेछु भनेको थिएँ ?” बुद्धको यो प्रतिप्रश्नले मालुक्यपुत्र एकछिन हतप्रभ भए । उनको असहजता देखी बुद्धले फेरि भन्नुभयो- “मालुंक्यपुत्र ! एक जना यस्तो मानिसको कल्पना गर जसको शरीरमा भर्खर विषवाण लागेको छ । यस्तो अवस्थामा उनका मित्रहरूले वाण फिक्न उनलाई चिकित्सक कहाँ लगिदिएछन् । तर त्यो मानिसले भनेछन्- “पख, पख, यो वाण अहिले नफिक, सर्वप्रथम म के जान्न चाहन्छु भने यो वाण कसले हानेको हो । मेरो शत्रुले हानेको हो कि, कुनै मित्रले हो कि अथवा कसैले भुलवश हानेको हो । यो वाण निकाल्नु अघि म यो पनि थाहा पाउन चाहन्छु, यो वाण विषालु हो वा विना विषको । त्यस्तै यो वाण धातुको हो वा विना धातुको, यदि धातुको हो भने कुन धातुको । त्यस्तै यो वाण कुन दिशाबाट आएर मलाई लागेको हो ।”

उनका मित्रहरूले यी प्रश्नात्मक कुराहरू सुनेपछि भनेछन्- “यदि तिमीले भनेका कुराहरू पहिले पत्ता लगाउन थाल्यौ भने हुनसक्छ सबै कुरा हामीले पत्ता पनि लगायाँ रे, तर त्यतिन्जेल सम्ममा तिमी जीवित नरहन सक्छौ । त्यसैले उचित यही हो, तिम्रो प्रश्नको उत्तर पछि सोध्नु, पहिले तिमीलाई लागेको बाण नै फिक्न दिनू । वाण फिकिसकेपछि तिम्रा प्रश्नहरूको उत्तर तिमी आफैं पनि पत्ता लगाउन सक्ने छौं अर्थात् त्यो वाण मित्रले कि, शत्रुले कि, विष युक्त हो कि विना विषको, त्यस्तै कुन धातुले बनेको आदि इत्यादि ।”

बुद्धले फेरि भन्नुभयो- “हे मालुंक्यपुत्र, तिम्रो अवस्था पनि त्यो वाण लागेको मानिसको जस्तै छ जो हरदम आत्मा अनात्मा, लोक परलोक, स्वर्ग नर्क,

अनन्त, असीमित जस्ता यस जीवनमा प्राप्त गर्न नसक्ने कुरामा तर्क बित्कर्ग गर्दछौं । एक छिनलाई मानिलेऽ, तिमीले सोधेअनुसार मैले जवाफ दिँदै 'आत्मा परमात्मा एकै हुन् वा भिन्न हुन भने रे, त्यस्तै स्वर्गमा सुख हुन्छ, नर्कमा दुःख हुन्छ भने रे अथवा स्वर्ग नर्क भनेको केही छैन भने रे ! तिमी नै भन त मेरा यस्ता जवाफ पाएर तिमीलाई के प्राप्त हुन्छ ? वस्तुतः यस्तो कुरामा विचार विमर्श गर्नु भनेको व्यर्थको समय बिताउनु हो । अतः हे मालुंक्यपुत्र जुन कुरा म स्पष्ट भन्नु त्यसलाई स्वीकार गरी चिन्तन मनन गर र जसको बारेमा मैले बोलेको छैन त्यसमा नानाथरिका विचार नगर । जुन कुरा तिमी जान्न चाहन्थ्यौ तर त्यसबारे मैले केही भनिनै त्यो किन थाहा छ ? किनभने तिम्रो प्रश्नको उत्तरबाट न आध्यात्मिक ज्ञान प्रस्फुटन हुन्छ न त्यसले तिमीलाई कल्याणको बाटोमा डोन्याउँछ । मैले भन्ने गरेको यही हो- दुःख छ, यसलाई निर्मूल गर्न उपाय छ, त्यसैले यसबाट बच्ने विधि मैले बताउने गर्छु । वस्तुतः आध्यात्मिक जीवनको शुरुवात यही प्रयासबाट सुरु हुन्छ । त्यसैले हे मालुंक्यपुत्र ! लोक परलोक, आत्मा अनात्मा, स्वर्ग नर्क, सीमित, असीमितबारे तर्क वित्कर्ग नगरी तथा मरेपछि स्वर्ग पुगी सुख पाउने निरर्थक र अनजान प्रयासमा नलागी बरु शील, समाधि (ध्यान) तथा प्रज्ञाको जीवन अबलम्बन गरी यही जीवनमा सुख, सन्तोष, शान्ति प्राप्त गरी दुःखबाट मुक्त भई संबोधी प्राप्त गर्नेतिर अग्रसर हुनु र यही प्रयास आध्यात्मिक जीवनतिर उन्मुख हुने पहिलो खुड्किलो हो ।"

बुद्धको कल्याणकारी उपदेश

हिमालयको काख नेपालमा जन्मनु भएका तथागत बुद्धलाई 'संसारको ज्योति भन्ने गरिन्छ किनभने उहाँले सम्पूर्ण मानवलाई कल्याण हुने उपदेश प्रतिपादन गर्नु भएको छ । यस्ता महामनाको उपदेश विषयक विशेष अध्ययन विना केही लेख्नु भनेको सूर्यको अगाडि बत्ती बाले भैं नहोला भन्न सकिन्न । तैपनि उहाँ तथागत बुद्धप्रति असीम श्रद्धाको एउटा सानो पुष्पाञ्जलीस्वरूप उहाँको पहिलो उपदेशबारे छोटकरीमा केही विवेचना गर्ने धृष्टता गर्दैछु ।

तथागत बुद्धले भारतको सारनाथमा आफ्ना पाँच शिष्यलाई दिनु भएको पहिलो उपदेशलाई "धर्म चक्र प्रवर्तन" भनिन्छ । उहाँको यो पहिलो उपदेशले विशेष महत्त्व ओगटेको छ । त्यसैले होला बौद्ध साहित्यमा तथागतको यो पहिलो उपदेश अर्थात् धर्म-चक्र-प्रवर्तनलाई यत्रतत्र प्रमुखताका साथ उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

यस अन्तर्गत चार आर्यसत्य र आठ ओटा सत्यबाटो (आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग) बारे दिनुभएको उपदेश नै बुद्धको पहिलो कल्याणकारी सन्देश हो । यस सन्देशको विशेषता के हो भने यस लोकमा नै सुख, शान्ति र निर्वाण प्राप्त गर्ने सल्लाह दिन्छ । यसले परलोकमा पाइने लाभको विषयमा कुरा गर्दैन । यसले मानिसको स्वभावमा रहेको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण निष्काम

भावनालाई जगाउने, घचघच्याउने काम गर्दछ । निष्पाप जीवन र पुण्यमय कर्मबाटै मुक्तिको बाटो अबलम्बन गरी निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्नुहुने यस लोकको सबैभन्दा अग्रणी व्यक्ति बुद्ध हुनुहुन्छ ।

मानिसको ढूलो समस्याको रूपमा रहेको दुःख भन्ने कुरा सबैलाई थाहा छ । तर यसलाई दर्शन वा सत्यको रूपमा कसैले लिएका थिएनन् । भगवान् बुद्ध नै यस्तो पहिलो व्यक्ति हुनुहुन्छ जसले दुःखलाई दर्शनको रूपमा, सत्यको रूपमा सर्वप्रथम प्रतिपादन गर्नुहुन्छ ।

तथागत बुद्धले आफ्ना पाँच शिष्य अर्थात् पञ्चभद्र वर्गीय शिष्यलाई पहिले पटक उपदेश दिनु हुँदा सर्वप्रथम चार आर्यसत्यबारे बोल्नु भएको थियो । ती हुन् : (१) दुःख (२) दुःखको कारण (३) दुःखको निरोध (४) दुःख निरोध गर्ने उपाय । तथागतको भनाइअनुसार जरा, व्याधि र मरण अर्थात् बुद्ध्याई, रोग र मृत्यु दुःखका तीन रूप हुन् । यी कुरा जन्मेपछि नै मानिसको जीवनमा छाँयाखैं पछि पछि लागिरहेका हुन्छन् । त्यसैले जन्मनु नै दुःख हो । दुःख नै पहिलो प्रत्यक्ष अर्थात् आर्य सत्य हो । बुद्ध फेरि भन्नुहुन्छ- दुःखको कुनै न कुनै कारणबाट दुःख उत्पन्न हुने हुँदा दुःखको कारणलाई पनि एउटा सत्यको रूपमा तथागत बुद्धले आफ्नो उपदेशमा उल्लेख गर्नुहुन्छ । यसकारण दुःखको कारण पनि एउटा सत्य हो जसलाई दोस्रो आर्य सत्य भनिन्छ । बुद्ध फेरि भन्नुहुन्छ- दुःखलाई निरोध गर्न सकिन्छ । कुनै पनि कुराको उपचार हुन्छ । यो अर्को अर्थात् तेस्रो सत्य कुरा हो अर्थात् आर्य सत्य हो । बुद्धले भनेका चौथो कुरा हो दुःखको निरोध गर्ने उपाय पनि छ अर्थात् कुनै पनि समस्याको समाधान गर्न बाटो पनि हुन्छ । यी चार सत्यलाई बुद्धको पहिलो दर्शन अर्थात् चार आर्यसत्य (आर्य चतुष्टय) भनिन्छ । यसरी धर्म-चक्र प्रवर्तनमा बुद्धले निर्माण गर्नु भएको पहिलो दर्शन चार आर्यसत्य दुःखवादबाट सुरु भई दुःखमै अन्त्य नभै आफ्नो प्रयासबाट आत्म विकासको चरमोत्कर्षमा पुरी दुङ्गिन्छ । बुद्ध भन्नुहुन्छ- जसले दुःख, दुःखको कारण, दुःखको निरोध र दुःख निरोध गर्ने उपाय थाहा पाएको हुन्छ ऊ सहै अर्थमा सत्पथतिर अग्रसर भई दुःखबाट विमुक्त भएको हुन्छ ।

त्यसपछि धर्म-चक्र-प्रवर्तनमा निहित बुद्धको अर्को महत्त्वपूर्ण उपदेश 'मध्यम मार्ग' हो अर्थात् बीचको बाटो अवलम्बन गर्नु । यस अनुसार अतिशय भोगविलासमा आसक्त नभै तथा कठोर साधनाबाट पनि आत्मालाई दुःख नदिई 'मध्यम मार्ग' लिई जीवन यापन गर्नु हो । अर्थात् यस शिक्षामा दुई अतिशयहरूको बीचको बाटोलाई आत्मसात् गर्नु हो । यो बीच बाटो अवलम्बन गर्न आठ ओटा कुराको आवश्यकता पर्दछ जसलाई तथागत बुद्धले आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग भन्नुभएको छ । अर्को शब्दमा, तथागतको भनाइअनुसार सबै दुःखबाट मुक्ति पाउन परलोकमा होइन यही जीवनमा सम्भव छ जसको लागि आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग अन्तर्गत आठ ओटा बाटोतिर अग्रसर हुनुपर्छ । यो अष्टाङ्गिक मार्ग कुनै एउटा सम्प्रदायको नभई सार्वजनिक मार्ग हो किनभने यौ प्रकृतिको नियममा आधारित छ । प्रकृतिको नियम भनेको सार्वभौमिक हुन्छ, सार्वजनिक हुन्छ अनि सार्वकालिक र सार्वदेशिक । त्यसैले जसले यो मार्ग अपनाउँछ उसले दुःख बाट छुटकारा पाउँछ । यो अष्टाङ्गिक मार्ग तथागतको मौलिक दर्शन, अद्भूत खोज र क्रान्तिकारी आविष्कार हो । मानिसलाई अँध्यारोबाट उज्यालोतिर लगिदिने, चेतना जगाइदिने, शान्ति प्राप्त गर्ने, संबोधी पाउने र आखिरमा निर्वाण प्राप्त गर्न सघाउने आर्य अष्टाङ्गिक मार्गलाई स्वयम् आफैले अनुभव गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ । यसको आठ अड्ग यस प्रकार छन्- सम्यक् दृष्टि, सम्यक् सङ्कल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक् आजीविका, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति, सम्यक् समाधि ।

१. **सम्यक् दृष्टि** : सम्यक् दृष्टि भनेको जुन वस्तु वा जीवनको प्रकृति जे जस्तो अवस्थामा छ त्यसलाई त्यही रूपमा हेर्नु । अतः सम्यक् दृष्टि भनेको शुद्ध दर्शन अर्थात् वास्तविक दर्शन हो । प्रत्येक वस्तु, व्यक्ति तथा स्थितिको यथाभूत ज्ञान दर्शन नै सम्यक् दृष्टि को । विपश्यना ध्यानबाट यसको अनुभूति गर्न सकिन्छ ।

२. **सम्यक् सङ्कल्पः** सम्यक् सङ्कल्प अर्थात् चिन्तन, मनन, सोच, सही र सकारात्मक हुनुपर्दछ । अर्थात् खराब र दूषित विचारहरूबाट मुक्त भई राग, द्वेष, मोहबिनाको चिन्तन मनन नै सम्यक् सङ्कल्प हो । विपश्यना ध्यानद्वारा सम्यक् सङ्कल्पको आभ्यास गर्न सकिन्छ ।
३. **सम्यक् वचनः** यस अन्तर्गत हाम्रो बोली वचन मधुर होस्, संयमित होस् अनि सत्यवादी होस् । हाम्रो बोलीले प्रेमभाव, मैत्री भाव, बन्धु भाव बढाउने काम होस् । हामीले भुटो नबोल्ने, कटु शब्द नभन्ने, कसैको निन्दा चुक्ली नगर्न, कसैलाई गाली गलौज नगर्न होस् ।
४. **सम्यक् कर्मः** यस अन्तर्गत मन, वचन तथा शरीरद्वारा गरिने जुनसुकै कार्य ठीक होस्, शुद्ध होस्, उदार होस् र दुष्कर्म रहित होस् । चोरी, परस्त्रीगमन, नशालु सेवन, हत्या, व्यभिचार, मिथ्याचार तथा अरुलाई क्षति पुन्याउने कार्यबाट विमुक्त हुनु नै सम्यक् कर्म हो ।
५. **सम्यक् आजीविका:** मानिसले आफ्नो र परिवारको भरणपोषणको लागि कुनै न कुनै काम, व्यापार, व्यवसाय गर्नु आवश्यक हुन्छ । काम जस्तो सुकै किन नहोस् तर यसबाट कसैलाई प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा धोखा दिने, शोषण गर्ने, अन्याय गर्ने, हानी पुन्याउने नहोस् र यस्तोलाई सम्यक् आजीविका भनिन्छ ।
६. **सम्यक् व्यायामः** हामी आफ्नो सद्गुण वृद्धि गर्नमा निरन्तर लाग्नु पर्छ । कुनै पनि हालतमा आफ्नो मनमा अवगुण र दुर्गुण नआओस् भनी सजग हुनुपर्छ । अरुमा कुनै राम्रो गुण भएमा त्यसलाई ग्रहण गर्ने प्रयासमा लाग्नुपर्छ अर्थात् आफ्नो चित्तलाई सद्गुणतर्फ अग्रसर गराउने मानसिक प्रयासलाई सम्यक् व्यायाम भनिन्छ ।
७. **सम्यक् स्मृतिः** वर्तमान क्षणमा आफ्नो शरीर तथा चित्तमा हुने संवेदनाहरू अर्थात् अनुभूतिहरूप्रति सजग रही बिना राग, द्वेष

समभावमा रहिरहनुलाई सम्यक् स्मृति भनिन्छ । विपश्यना ध्यानद्वारा शरीरमा हुने संवेदनाको यथाभूत ज्ञान दर्शन र समभावमा रहने प्रयास गराइन्छ ।

८. **सम्यक् समाधि:** आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अन्तिम तर महत्त्वपूर्ण विन्दु हो सम्यक् समाधि । राग र द्वेषबाट निर्लिप्त भई बिना प्रतिक्रिया समतामा बसेर अनित्यबोध गरी चित्तलाई निर्मल तुल्याउने विपश्यना ध्यान नै सम्यक् समाधि हो । यसरी विपश्यना साधनाद्वारा सम्यक् समाधिको अभ्यास गरी यसमा पूर्णता पाउन सके निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

यो आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग भगवान् बुद्धको नितान्त मौलिक तथा महत्त्वपूर्ण आविष्कार हो । जीवनमा दुःखबाट मुक्ति र वास्तविक सुख शान्ति पाउने अचुक मार्ग यही हो । यसले मनलाई बलियो पारी निर्मल तुल्याउन विशेष जोड दिएको हुन्छ । किनभने सबै प्रकारका राम्रा नराम्रा कुरा पहिले मनमा उत्पन्न हुन्छ । मन नै सबै थोक हो । जब मानिसले मैलो वा दूषित मनले कुनै कुरा बोलेको वा काम गरेको हुन्छ तब उसको पछि पछि दुःख त्यसरी नै आउँछ जसरी गाडा तान्ने गोरुको पछि पछि बेलगाडा । त्यस्तै जब मानिसले स्वच्छ र निर्मल मनले केही बोलेको वा कुनै काम गरेको हुन्छ सुख उसको पछि पछि त्यसरी नै आउँछ जसरी ऊसँगै आफ्नो छायाँ ।

तथागत बुद्धले आफ्ना पहिलो पाँच जना शिष्यलाई अरु पनि विविध कुराको उपदेश दिनुभयो । तदन्तर वाराणसीको वाणिक पुत्र यशको प्रब्रज्या पछि उनका ५४ जना मित्रहरू पनि प्रब्रजित भैसकेपछि ६० जनाको समूहले बुद्धको ज्ञानबाट लाभ प्राप्त गरे । तत्पश्चात् तथागतले 'संघ' निर्माण गर्नु भएको थियो । तथागत बुद्धप्रति असीम श्रद्धा व्यक्त गर्न हामी

भन्ने गर्छौ- बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि, अर्थात् बुद्धको शरणमा जान्छौ, धर्मको शरणमा जान्छौ, संघको शरणमा जान्छौ ! वस्तुतः यो उपासनाको प्रादुर्भाव सारनाथमा बुद्धको आगमन भई आफ्ना पाँच शिष्यलाई धर्म-चक्र प्रवर्तन अन्तर्गत धर्मबारे पहिलो उपदेश दिई तिनीहरूलाई संघमा परिवर्तन गरिसकेपछि भएको हो ।

यसरी भगवान् बुद्धको उपदेशको सबैभन्दा राम्रो विशेषता के हो भने यसले यस लोकमा नै सुख, शान्ति र निर्वाण प्राप्त गर्न सल्लाह दिन्छ । यसले परलोकमा पाइने लाभको विषयमा कुरा गर्दैन । अर्थात् मरेपछि सुगति पाउने लालसामा नलागी बाँचेको अवस्थामा नै जीवनलाई सही तरिकाले उपयोग गर्न सिकाउँछ । यसले ध्यान मार्फत् मानिसको स्वभावमा रहेको राग र द्वेषबाट निर्लिप्त भई सम्भावमा रही पवित्र जीवन यापन गर्न सिकाउँछ । त्यस्तै निष्पाप जीवन र पुण्यमय कर्मबाट मुक्तिको बाटो अबलम्बन गरी निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्नु हुने यस लोकको सबैभन्दा अग्रणी व्यक्ति बुद्ध नै हुनुहुन्छ ।

Dhamma Digital

बुद्ध, अनाथपिण्डक र जेतवन विहार

तथागत बुद्ध राजगिरमा बरोबर आई बस्नुहुन्थ्यो । एक पटक राजगिरको वैष्णवनमा तथागत बुद्ध बस्नु हुँदा उहाँले दिनहुँ यहाँ प्रवचन दिनुहुन्थ्यो, ध्यान भावना सिकाउनु हुन्थ्यो र यो शुभ समाचार राजगिरमा एक कान दुई कान हुँदै मैदान हुँदै थियो । दिनहुँ मानिसहरू यहाँ बुद्धको उपदेश सुन्न र ध्यान भावना सिक्न आउन थाले । त्यसै बेलातिर अनाथपिण्डक भन्ने श्रावस्तीका एक जना आफ्नो व्यापारको सिलसिलामा राजगिर आइपुगेका थिए । अनाथपिण्डक व्यापारी भए पनि दानी थिए, दयालु थिए । उनको दयालुभावले गर्दा उनी अनाथहरूलाई पिण्ड (भोजन) दिनेवाला भए । त्यसैले उनलाई अनाथपिण्डक भनियो अर्थात् उनको नाम नै अनाथपिण्डक रहन गयो । राजगिरमा रहँदा अनाथपिण्डकको मनमा पनि भगवान् बुद्ध कहाँ गई प्रवचन सुन्ने इच्छा भयो । त्यसैले एक दिन उनी वैष्णवनको करन्दनिवासमा पुगे । त्यहाँको सुन्दर शान्त वातावरणमा उनले तथागत बुद्धको मध्युर वाणीयुक्त प्रवचन सुन्ने मौका पाए ।

तथागत भन्दै हुनुहुन्थ्यो- संसारमा जुन कोलाहल, बैचैनी छ ती सबै दुःख हुन् । जुनसुकै किसिमको दुःख किन नहोस् यसबाट बिमुख हुन

मानिसले भित्री शान्ति प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्छ । धन-दौलत, मान-मर्यादा, पद-प्रतिष्ठा प्राप्त गरेर मानिस सम्पन्न हुनसक्छ तर सुखी हुन सक्दैन । सुख, शान्ति प्राप्त गर्ने हामी आफ्नो अन्तर यात्रा अर्थात् ध्यानभावनामा जानुपर्छ । ध्यानभावनाले हाम्रो मनमा भएको अशान्ति हटाई शान्ति ल्याउँछ । जीवनमा यस्तो प्रवचन पहिलो पटक सुन्ने मौका पाएका अनाथपिण्डक साहै प्रभावित भए । बुद्धको प्रवचन सुनेपछि उनले दुवै हात जोड्दै निवेदन गरे- 'प्रभु ! म आफ्नो मनको कुरा पोख्न चाहन्छु, प्रभुबाट मार्ग निर्देशन पाऊँ । प्रभु मेरो धेरै ठाउँमा धेरै काम धन्दा छ । मेरा धेरै नोकर चाकर छन् । मेरो आश्रयमा बस्ने मानिसहरू धेरै छन् । मेरो काम धन्दा सुचारू रूपले चलाउन म सर्दै आफैं विहानदेखि बेलुकासम्म खट्छु । मसँग प्रशस्त धन छ, मलाई धनको कमी छैन । तर म सर्दै दुःखित रहन्छु । मनमा शान्ति हुँदैन । अनेक किसिमका चिन्ताले मलाई सताइरहन्छ । म के गरू प्रभु ? के म आफ्ना सबै काम धन्दा बन्द गरिदिँजूँ, धन-दौलत त्यागी दिँजूँ, घरबार छोडिदिँजूँ ? अरुले हेर्दा म सुखी छु तर वास्तवमा म साहै दुःखी छु । मलाई सही बाटो देखाइदिनुहोस् प्रभु ।'

अनाथपिण्डकको यस्तो कुरा सुनी बुद्धले मुसुक्क हाँसी शान्त भावले भन्नुभयो- हेर सज्जन, धार्मिक जीवनको सुख प्रत्येक मानिसले पाउन सक्छ यदि ऊ आर्य-अष्टाङ्गिक मार्गतिर उन्मुख छ भने । कुनै पनि मानिस यदि धन सम्पत्ति नै सबै हो भनेर यसैमा टाँसेर बस्छ वा यसलाई प्राप्त गर्नमा उसले आफ्नो सारा समय बिताउँछ वा उसले कसैलाई उपकार गर्दैन वा धनको सही उपयोग उसले गर्दैन भने यसको अर्थ उसले आफैलाई धोका दिइरहेको हुन्छ । तर जो मानिस आफ्नो धन सम्पत्तिमा मात्र टाँसिएर बस्दैन, यसको तृष्णामा मात्र सारा जीवन बिताउँदैन र

बेलाबखत आफ्नो धनको सही सदुपयोग पनि गर्छ भने उसको धनबाट व्यक्ति वा समाजलाई ढूलो उपकार भइरहेको हुन्छ । यस्तो स्थितिमा धन-सम्पत्ति आर्जन गर्न कामबाट बिमुख हुनुपर्ने केही कारण छैन ।

बुद्ध भन्नुहुन्छ- 'धन स्वय अपवित्र होइन तर यसप्रतिको अति आशक्तिले मात्र मानिस दास बन्छ । धन प्राप्त गर्नु मात्र हाम्रो जीवनको उद्देश्य हुनुहुन्न । शील, समाधि, प्रज्ञाको लागि पनि हाम्रो जीवन अग्रसर भएको हुनुपर्छ । यही उद्देश्यले हामीलाई धार्मिक जीवनतिर अग्रसर गराउँछ ।'

बुद्धले आफ्नो भनाइ प्रस्त्याउँदै फेरि भन्नुभयो- 'मानिसले आफ्नो रूचि र कौशल अनुरूप जुनसुकै काम गरे पनि हुन्छ । कुनै पनि काम ढूलो वा सानो हुँदैन । मुख्य कुरा अप्रमादपूर्वक आफ्नो काममा लागिरहनु नै महत्त्वपूर्ण कुरा हो ।'

दानसम्बन्धी धर्म-देशना दिँदै बुद्धले भन्नुभयो- 'दान दिनु नै धार्मिक बन्नु होइन । करकाप वा देखावाको लागि दान दिँदा मनमा क्लेश भावना हुन्छ र क्लेशयुक्त दानबाट मनमा सुख, शान्ति र सन्तोष पाउन सकिन्न । मैत्री र करुणायुक्त मनले दिएको दान जतिसुकै कम भए पनि त्यो सद्धर्म दान हुन जान्छ र त्यसबाट मनमा आनन्द प्रस्फुरण हुन्छ र यही नै धार्मिक आचरण हो । यस्तो दानले पुण्य प्राप्त हुन्छ । शुद्ध मनले दान दिनु भनेको ऐटा रूख रोप्नु जस्तै हो जसले पछि गर्मीको याममा शीतल-छाँया दिन्छ र खानको लागि रसिलो फल पनि दिन्छ । करुणायुक्त दानले हामीलाई सम्पूर्णतातिर अग्रसर गराउँछ ।'

तथागत बुद्धको देशना सुनी अनाथपिण्डक खुसीले गद्गद भए । बुद्ध समक्ष हात जोडै तत्काल उनले निवेदन गरे, 'भगवान् ! कोशल जनपदको

राजधानी श्रावस्तीमा बसोबास गर्ने म यहाँ व्यापारको सिलसिलामा आएको हुँ । अब मैले आफ्नो जन्मभूमि श्रावस्तीमा भिक्षु संघको लागि एउटा सुन्दर विहार बनाई दान दिने अठोट गरेको छु । कृपया मेरो दानलाई स्वीकार गरी मलाई धार्मिक जीवन यापन गर्ने मौका दिनुहोस् ।

अनाथपिण्डकको निवेदन विशुद्ध भएको तथा उनमा करुणा जागेको तथागत बुद्धले महसुस गर्नुभयो । त्यसैले उनको दान आग्रहलाई स्वीकार गर्दै बुद्धले भन्नुभयो, 'दानी मानिसलाई सबैले रुचाउँछन् । उसको मैत्री-भावनालाई सबैले कदर गर्छन् । निस्वार्थ भावले दान दिएमा मनमा कहिल्यै पश्चाताप हुँदैन बरु सुख शान्तिको अनुभूति भइरहन्छ । अनाथपिण्डक ! तिम्रो भावनालाई म बुझ्छु । तिमीले दिने भनेको दानलाई म स्वीकार गर्छु । तिम्रो दानबाट तिमीलाई मात्र होइन धेरैलाई मङ्गल हुनेछ ।'

त्यसपछि अनाथपिण्डकले बुद्धका विशिष्ट शिष्य सारिपुत्रलाई श्रावस्तीमा सँगै गई बौद्ध विहारको लागि उपयुक्त ठाउँ रोज्ज मदत गर्न अनुरोध गरे । अनाथपिण्डकको प्रार्थनालाई सारिपुत्रले पनि सहर्ष मन्जुर गरे । तत्कालै सारिपुत्र र अनाथपिण्डक दुवै श्रावस्ती गई उपयुक्त ठाउँको खोजिमा चारैतिर घुमे । एक दिन तिनीहरूले जेत राजकुमारको रमणीय बगैँचा देखे । सुन्दर, शान्त तथा स्वच्छ वातावरणयुक्त त्यो बगैँचा किन्ने मनशाय पोखे । राजकुमारलाई त्यो बगैँचा असाध्य मन पर्न थियो र त्यसलाई बेच्ने कुरा गरेनन् । तर अनाथपिण्डकले ढिपी गर्ने छोडेको होइन । प्रत्येक दिन राजकुमार कहाँ गई बिन्ती भाउ गरिरहे । केही नलागेपछि जेत राजकुमारले एउटा कठोर शर्त राखेर भने, "अनाथपिण्डक !

तिमीले मेरो बगैँचा किन्ने साहै हठ गन्यौ । ठीक छ, तिम्रो इच्छा म पूरा गरिदिउँला तर विचार गर, के तिमी मेरो बगैँचाको मूल्य चुकाउन सक्ने छौ ?” अनाथपिण्डकले टाउको भुकाई हात जोडेर विनीत स्वरमा भने- “आज्ञा होस् राजकुमार, सेवक सेवा गर्न तत्पर छ ।” राजकुमारले मुसुमुसु हाँस्दै भने- ‘म तिमीलाई एउटै शर्तमा मेरो बगैँचा दिने छु । त्यो के भने तिमीले मेरो बगैँचालाई असर्फो नै असर्फोले ढाक्नु पर्नेछ । मेरो बगैँचाको मूल्य त्यही नै हो । मेरो बगैँचालाई सुनको मुद्राले नढाकेसम्म म दिन सक्तिनँ ।

तर बगैँचाको यस्तो मूल्य सुनेर अनाथपिण्डक विचलित भएनन् । उनको मनमा कुनै किसिमको दुर्भावना जागेन । बरु बगैँचा पाइने भयो भनी दुक्क भई प्रसन्न भए । अगाडि पछाडि नहेरी तुरुत्त राजकुमारको शर्त माने । भोलिपल्ट बिहानदेखि गाडाका गाडा असर्फोहरू ओसार्न लगाएर जेत राजकुमारको बगैँचामा स्वर्णमुद्राहरू बिछ्याउन थाले । अनाथपिण्डकको मनमा सद्धर्मप्रति यस्तो श्रद्धा प्रस्फुरण भएको सुनेर म साहै अभिभूत भएँ । यस्तो कठिन शुभकार्य कसरी कार्यान्वयन भयो होला भनेर बुझेर पनि बुझ्न नसकिने जस्तो भइरहयो मलाई ।

बगैँचाको अधिकांश भाग सुनका सिक्काले ढाकिंदै गयो र एक चौथाई भाग मात्र ढाकिन बाँकी रहँदा साँच्चै नै धर्मका लागि बगैँचा लिन लागेको हो भन्ने कुरा जेत राजकुमारलाई यकिन भयो । र यसबाट जेत राजकुमारको मनमा पनि धर्मप्रति आस्था जाग्यो र अनाथपिण्डकको पुण्यकार्यमा आफू पनि सहभागी हुने इच्छा जागृत भयो । त्यसैले बगैँचामा स्वर्णमुद्रा बिछ्याउने कार्यलाई बीचैमा रोकी अनाथपिण्डकलाई राजकुमारले बगैँचा सुम्पिदिए । जेत

राजकुमारको सौहार्दप्रति अनुगृहित हुँदै अनाथपिण्डकले त्यस बग्चाको नाम जेतवनाराम राखे । त्यसपछि त्यस जेतवनाराममा एउटा सुन्दर भव्य विहार बनाई सो ग्रहण गर्न भगवान् बुद्धलाई अनाथपिण्डकले निमन्त्रणा चढाए । त्यसबेला बुद्ध कपिलवस्तुमा हुनुहुन्थ्यो । अनाथपिण्डकको निमन्त्रणा स्वीकार गरी बुद्ध आफ्ना भिक्षुहरूसाथ श्रावस्ती आउनुभयो । उहाँहरू सबैलाई अनाथपिण्डकले सम्मानपूर्वक जेतवनाराममा स्वागत गरे । त्यसपछि उनले विधिपूर्वक जेतवनाराम बग्चा र त्यहाँको विहार बुद्धको चरणमा अर्पण गरे । त्यही जेतवनाराम पछि गएर जेतवन विहारको नामले प्रसिद्ध भयो । जेतवन विहार एउटा यस्तो पवित्र स्थल हो, जहाँ बुद्धसँग सम्बन्धित धेरै प्रसङ्गहरू बौद्ध साहित्यमा यत्रतत्र पाइन्छन् ।

तथागत बुद्धले राजगिरमा हुँदा वेणुवनको करन्दनिवासमा विहार गर्नु, व्यापारी अनाथपिण्डक दर्शन गर्न आउनु, बुद्धको प्रवचनबाट प्रभावित भई अनाथपिण्डकले श्रावस्तीमा विहार बनाउने इच्छा गर्नु, विहारका लागि जेत राजकुमारको बग्चा मन पराएर भारी मूल्य चुकाएर उपलब्ध गर्नु आदि जेतवन विहार अस्तित्वमा आउनुभन्दा अगाडिका कार्यकारणयुक्त घटनाक्रम हुन् ।

बुद्धको खोज : विपश्यना, मेरो खुड्किलो

विपश्यना ध्यान आजभन्दा २५५० वर्षअघि भगवान् बुद्धले खोजी गरी लोकत्याणको लागि सर्वसुलभ गराउनु भएको छ । यो ध्यानको मुख्य लक्ष्य चित्तशुद्धि हो । यो ध्यानमा आफ्नो शरीर र चित्तवृत्तिमा प्रतिक्षण हुने परिवर्तनशील घटनाहरूलाई तटस्थभावले निरीक्षण गर्दै चित्तशोधन र सद्गुण वृद्धिको अभ्यास गरिन्छ भनेर वर्णन गरिएको मैले सुनेको ५-६ वर्ष भइसकेको थियो । यसरी यो ध्यानको महत्ता र गहनताबारे सुनेर थाहा पाए पनि यस सम्बन्धमा मैले केही अध्ययन गर्ने र यो ध्यान सिक्ने कोशिस गरेको थिइनँ । डेढ वर्षजति अघि यो ध्यान सिक्ने होकि भन्ने कुरा मनमा आएको थियो । यो ध्यान सिक्न १० दिने ध्यान शिविरमा नबसी नहुने रहेछ । प्रत्येक महिनामा दुई पटक काठमाडौंको नारायणस्थानमाथि मुहानपोखरीको धर्मशृङ्गमा १० दिने विपश्यना ध्यान शिविर नियमितरूपले सञ्चालन, भैरहेको कुरो थाहा पाएको पनि थिएँ । तर आफ्नै स्वधर्म र स्वकर्म व्यवसायमा खटिरहनुपर्ने मजस्तो व्यक्तिको लागि १० दिनसम्म त्यहाँ बसी एउटै विषयक ध्यानमा केन्द्रित गरिराख्नु भनेको सजिलो थिएन । त्यसैले डेढ वर्षअघि (२०४८ श्रावण) देखि विपश्यना ध्यान सिक्न जाऊँ कि भन्ने मनको कुरा मनमै रह्यो र म त्यसबेला विपश्यना ध्यानमा लाग्न सकिनँ ।

आजभन्दा १० महिनाअघि (२०४८ कार्तिकतिर) एक दिन एउटा साहित्यिक गोष्ठीमा एक जना मित्रसँग भेट भएको थियो । गोष्ठी सकेपछि ती

मित्रलाई लिएर म एउटा चियापसलमा पसैं, जहाँ हाम्रो चिया-चमेना गर्दै रमाइलो कुराकानीमा मग्न भयाँ । कुराकानीको सन्दर्भ तन्किदै जाँदा ध्यानसम्बन्धमा पनि कुराकानी उठ्यो । मैले गत १२-१५ वर्षदेखि भावातीत ध्यान (Transcendental Meditation) गर्दै आएको सगौरव प्रस्तुत गर्ऱै । तर मित्रले दुई वर्षअधिदेखि विपश्यना ध्यानमा लागिरहेको कुरा बताए । उनको यो कुरा सुनेर मैले अरु थप केही कुरा जान्न उनीसँग उत्सुकता देखाउँ र सोधै- “यो विपश्यना ध्यान भनेको कस्तो हुन्छ ? यसको विधि अपनाउनु गाहो छ भन्छन्, हो ? यसबाट हामी के पाउँछौं ?”

यसरी प्रश्नैप्रश्नहरू थुपारी ती मित्रबाट विस्तृत जानकारी पाउन मैले हतार गरेछु क्यारे । एकछिन त मेरा प्रश्नहरू सुनेर मित्र अकमकिए अनि मुसुकक हाँस्दै भन्न थाले- “हेर्नुस् धनश्यामजी, विपश्यना ध्यान कस्तो हुन्छ त्यो अनुभव गर्न कुरा हो, यसबारे ब्यान सुनेर तपाईं स्पष्ट हुनै सक्नुहुन्न । उदाहरणको लागि ध्यान शिविरमा थाहा पाएको एउटा कथा तपाईलाई भनूँ है ?”

मैले उत्सुकतापूर्वक टाउको हल्लाउँदै, ‘हुन्छ, भन्नुस् न भनै । उनले भनेको रमाइलो अनि प्रेरणादायक कथा म यहाँ यसरी उतार्दैछु ।

दुई जना गरीब केटाहरू मागेर जीविका चलाउँथे । ती दुईमध्ये एउटा जन्मेदेखि नै कानो थियो अर्को चाहिँले उसलाई डोन्याएर लगिदिने मात्र होइन बरू ती दुवैले मागेर पाएका कुराहरू बाँडेर खाने गर्थे ।

एक दिन कानो भिखारी बिरामी परेछ । त्यसैले अर्कोचाहिँले उसलाई भनेछ- “तँलाई आज सन्चो छैन । त यहाँ बसेर आराम गर्नु, म मान जान्छु र सबै त्याएर बाँडेर खाउँला । यति भनी ऊ मान सहरतिर लाग्यो । त्यो दिन संयोगवश एक ठाउँमा उसलाई खीर खान कसैले दिए । खीर साहै भीठो रहेछ । आफ्नो साथीलाई खीर लगिदिन कुनै भाँडो ऊसँग थिएन । त्यसैले सबै खीर उसले नै खायो । फर्कर आएपछि उसले

साथीलाई भन्यो- 'मलाई माफ गर है साथी ! आज एक ठाउँमा भीठो खीर खान दिएको थियो तर मसँग भाँडो नभएकोले तँलाई ल्याउन सकिनँ ।

त्यो कानो मगन्तेले सोध्यो- 'होइन, खीर भनेको कस्तो हुन्छ हँ ? अर्को चाहिँले भन्यो- 'भीठो हुन्छ, नरम नरम र सेतो हुन्छ । कानोले फेरि सोध्यो- 'ए, यो भीठो हुन्छ । तर सेतो भनेको कस्तो हुन्छ हँ ? मलाई त थाहा छैन । अर्कोले भन्यो- 'सेतो भनेको सेतो क्या । के तँलाई सेतो भनेको थाहा छैन ? कालोको उल्टो सेतो ।' कानोले भन्यो- 'होइन, कालो भनेको कस्तो हुन्छ नि ? अर्को साथीले- 'अहो ! तँलाई कालो भनेको कस्तो हुन्छ थाहा रहेनछ, अनि सेतो कस्तो हुन्छ त्यो पनि थाहा रहेनछ, खोई म कसरी सम्भाऊँ भन्यो । त्यसैबेला उसले नजिकै एउटा बकुल्ला आएको देख्यो र त्यसलाई समातेर त्यो कानो साथीको हातमा थमाउँदै भन्यो- 'ल हेर, सेतो भनेको यो चराजस्तो हुन्छ ।' दृष्टिविहीन त्यस कानोले बकुल्लालाई छाम्दै, सुमसुम्याउँदै भन्यो- 'ए, मैले थाहा पाएँ सेतो भनेको कस्तो हुन्छ, यो नरम-नरम चिप्लोजस्तो लाम्चो हुँदो रहेछ हगि ! अर्को साथीले भन्यो- 'ओहो, म तँलाई कसरी सम्भाऊँ । सेतो भनेको सेतो । यो नरम-नरम चिप्लो, लाम्चो होइन ।' विचरा दृष्टिविहीन त्यो माग्नेले सेतो भनेको कस्तो हुन्छ थाहा पाउनै सकेन ।

आँ गर्दा अलंकार बुझेभैं त्यो कथा मित्रले किन उल्लेख गर्नुभएको हो मैले बुझिहालैँ । साँच्चै भन्ने हो भने मित्रज्यूले उल्लेख गर्नुभएको यो छोटो कथाले भित्ता पुग्ने काम गरिदियो, मित्रभित्रै मलाई उक्साइदियो । स्वयं आफैले वर्षादेखि एक प्रकारको ध्यान गर्दै आएको त्यसरी अर्को ध्यान विपश्यनासम्बन्धी प्रश्नहरू सोध्नु भनेको मेरो आफ्नै अनभिज्ञता प्रदर्शन गर्नु भैदियो, मेरो आफ्नै असमझदारी हुनुपुग्यो । त्यसैले विपश्यना ध्यानसम्बन्धमा थप सोधखोज गर्नुभन्दा यसलाई स्वयम् अनुभूत गर्नुपर्ने विवेक ममा प्रस्फुटित हुनथाल्यो । यही मेरो सुर्कर्मको पहिलो खुड्किलो हुन गयो ।

पछि मैले विपश्यनासम्बन्धी केही पुस्तकहरू जम्मा गर्न सुरु गरै । पुस्तकका पानाहरू पल्टाउँदै जाँदा कहिले यता कहिले उता मेरो आँखा दौड्न थाले र उत्सुकता सलबलाउन थाले मेरो मनमस्तिष्कमा । यहीबाट मेरो सुकर्मको सुरुवात हुन थाल्यो । अनि एक दिन मैले घरमा घोषणा गरैः- अर्को महिना अर्थात् २०४९ भाद्र १ गतेदेखि सुरु हुने विपश्यना शिविरमा म सम्मिलित हुन जान्छु । हुन त तीसाँ वर्ष आफ्नै काममा अलमलिइरहने मैले पूरा १० दिनसम्म छुट्टी लिनु, त्यो पनि आपनै व्यवसायसम्बन्धी नभई नितान्त व्यक्तिगत रूचिमा अलग भएर बस्नु भनेको सोचेअनुसार सजिलो भन्न सकिन्नथ्यो । मलाई भाग्यले साथ दिएको भनीं वा के भनीं घरमा कसैले मेरो घोषणाको विरोध गरेनन्, बेकारको कुरामा जान लागेको भनी कसैले ठानेनन् । आखिर मैले विपश्यना ध्यानशिविरमा सम्मिलित हुन पाएँ । मैले ठूलो कल्पणाको बाटो पहिल्याएछु । यो जीवन जगत्‌मा यो ध्यानको महत्ता अतुलनीय भएको मलाई अहिले अनुभूत हुँदैछ । मैले भैं अरु जो कोहीले पनि विपश्यना शिविरमा सम्मिलित भई मेरो जस्तै अनुभूति सबैलाई हुँदै जाओस् 'भवतु सब मङ्गलम्' (सबैको मङ्गल होस) यही मेरो शुभकामना ।

यसरी ध्यानबारे मेरा एक जना मित्रले सुनाएको कथा प्रसङ्गले मलाई मेरो मनको भित्री चाहनालाई उक्साइदियो तथा मलाई ध्यान शिविरमा सम्मिलित हुन प्रेरित नै गरिदियो । अन्ततः ध्यानशिविरमा सम्मिलित भइरहँदा एकातिर विपश्यना जस्तो अमूल्य रत्नको रसास्वादन गरिरहँ भने अर्कोतिर यसलाई प्रतिपादन गर्नुहुने भगवान् बुद्धको गहनता र महत्ता पनि छर्लङ्ग हुँदै थियो ।

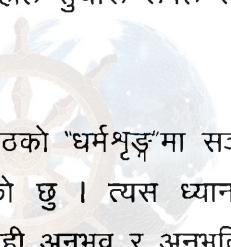
बुद्धको चरणकमल : विपश्यना ध्यानकेन्द्र

भगवान् बुद्धले प्रतिपादन गर्नुभएको विपश्यनाको अर्थ हो भित्र हेर्नु । विपश्यना ध्यानले हामीलाई आफ्नो शरीरभित्र के कस्तो भइरहेछ हेर्न लगाउँछ अर्थात् आफूभित्र जे जस्ता संवेदनाहरू उत्पन्न हुन्छन् त्यसलाई निर्लिप्त भएर, तटरथ बनेर हेर्न सिकाउँछ । प्रतिपल परिवर्तन हुँदै जाने यो शरीरको अनित्य स्वभावलाई अनुभव गर्दै कुनै प्रतिक्रिया विना आफ्नो कल्याणको लागि आपूलाई समभावमा बस्न सिकाई मनमा सुख र शान्तिको अनुभूति गराउने ध्यानको नाम हो विपश्यना । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने राग र द्वेषबाट उत्पन्न हुने दुःखको मूल तत्व तृष्णाबाट विमुख बनी समतामा बसी चित्त शुद्धि गर्न सिकाउने ध्यानविधि नै विपश्यना हो । यसरी लोककल्याणको लागि भगवान् बुद्धले प्रतिपादन गर्नु भएको विपश्यना ध्यानको मुख्य लक्ष्य चित्त शुद्धि हो ।

विपश्यना ध्यान-विधिको महत्ता हाल केही वर्ष यतादेखि बढ्दै आइरहेको मङ्गलमय कुरा हो । वस्तुतः यो ध्यानविधिलाई यसरी पुनर्जीवित तुल्याउनमा गुरु श्री सत्यनारायण गोयन्काज्यूको ठूलो देन छ । उहाँकै सत्प्रयासबाट हालसम्ममा विश्वका विभिन्न मुलुकमा विपश्यना ध्यान केन्द्रहरू सुचारू

रूपले सञ्चालन भइरहेका छन् । ती ध्यानकेन्द्रहरूबाट एक सयभन्दा बढी मुलुकका हजारौ-हजार स्त्री पुरुषहरूले विपश्यना ध्यान सिकी यो दुःखी जीवनमा सुख, शान्ति र सन्तोषको अनुभूति गर्न पाइरहेका छन् ।

काठमाडौं बुद्धानीलकण्ठस्थित मुहानपोखरीको रमणीय स्थलमा 'धर्मशृङ्ख' नामक विपश्यना ध्यानकेन्द्र वि.सं. २०४४ तिर स्थापना भई हालसम्म नियमित रूपमा महिनाको २ पटक अर्थात् प्रत्येक अड्डग्रेजी महिनाको १ र १४ तारिखमा १०/१० दिने ध्यान शिविरहरू सञ्चालन हुँदै आइरहेको प्रशंसनीय मान्युपर्छ । बुद्धको जन्मभूमि नेपालमा बुद्धले सिकाउनु भएको विपश्यना ध्यान ढिलै भए पनि हाल सुचारू रूपले सञ्चालन भइरहनु अति उत्तम सार्थक क्रिया हो ।

अरूलेहैं मैले पनि बुद्धानीलकण्ठको "धर्मशृङ्ख"मा सञ्चालित ध्यानशिविरमा सम्मिलित हुने सौभाग्य पाएको छु । त्यस ध्यानकेन्द्रमा देखे भोगेका तथा मलाई प्रभावित पारेका केही अनुभव र अनुभूतिहरू यहाँ छोटकरीमा उल्लेख गरी म आफ्नो मनको बह पोख्न लागिरहेको छु जुन आफैमा अपूर्ण मान्युपर्छ किनभने दश दिनसम्मको ध्यान शिविरमा बसेर सिकेको यस अमूल्य रत्नलाई केही शब्दमा सिमित पार्नु भनेको हुट्टियाउँले सागर थाम्न खोजेहैं वा सूर्यको अगाडि बत्ती बालेहैं नहोला भन्न सकिन्न ।

ध्यानकेन्द्रमा मुख्य आकर्षण भन्नु नै विपश्यना ध्यानलाई क्रमिक रूपले सिकै जानु हो । यहाँको १० दिने शिविरमा सम्मिलित हुँदा विपश्यना ध्यानका विविध पक्षहरू मलाई छलडिँदै गयो । उदाहरणार्थ एउटा व्यावहारिक पक्षलाई हेरी- साधारणतया हामी सुखमा रमाउने अर्थात् राग पैदा गर्ने र दुःखमा रुने अर्थात् द्वेष जगाउने गर्छौं । यसरी हामी जीवनको

प्रत्येक मोडमा राग र द्वेषको भुमरीमा परिरहन्छौं । परिणामस्वरूप हामी प्रतिपल जीवनमा एकातिर आशक्ति, मोह, ममता जस्ता रागको भुमरीमा टाँसिरहन्छौं भने अर्कोतिर ईर्ष्या, क्रोध, चिन्ता जस्ता द्वेष भावनामा जाकिरहन्छौं । हामीलाई उँधो गतितिर लग्ने यी दुवै थरिका भाव-भावनाहरू वस्तुतः एकप्रकारका विकार हुन् र यसबाट मुक्त हुन यदि कुनै तरिका, माध्यम वा विधि छ भने त्यो विपश्यना ध्यान नै हो भन्ने ज्ञान पनि मलाई त्यही ध्यानकेन्द्रको शिविरमा सम्मिलित हुँदा अवबोध हुन थाल्यो । परिणामस्वरूप विपश्यना ध्यानमा लागिपर्दा सुखमा किन रमाउने यो अनित्य हो, दुःखमा किन रुने यो पनि अनित्य हो र त्यस्तै नसुख नदुःखमा किन विरक्त हुने यो पनि उत्तिकै अनित्य हो भन्ने प्रज्ञा हामीमा प्रस्त हुँदै जान्छ । यही प्रज्ञा अर्थात् अनित्य बोधको आधारमा राग र द्वेषबाट निर्लिप्त भई समभावमा स्थिर रही आफ्नो चित्तलाई शान्त र शुद्ध पार्न सघाउने विपश्यना ध्यानको महत्तालाई जति बखान गरे पनि कमै हुनेछ, यसको बारेमा जति लेखे पनि अपूर्णको अपूर्ण नै हुनेछ । अर्को कुरा, ध्यान भन्ने कुरा पढेर, लेखेर वा सुनेर अनुभव गर्न सकिने कुरा होइन । यस विषयमा जानकारी लिन हामी स्वयं यसमा लाग्नुपर्छ । त्यसैले विपश्यनाबारे मैले यहाँ लेखेर वृतान्त चर्चा गर्नु भनेको बृथाभिमान गर्न खोजेमैं नहोला भन्न सकिन्न ।

ध्यानकेन्द्रमा भएका नौला तर ज्यादै फलदायक र मलाई निकै प्रभाव पारेका क्रियाकलापहरूमध्ये आर्य मौन पनि एक हो । शिविर सुरु भएको दिनदेखि सकिनु एक दिन अगाडिसम्म शिविरमा सम्मिलित सबै साधक साधिकाहरू मौन हुनुपर्ने नियम छ । कसैले कसैसँग बोल्न मात्र होइन सङ्केत गरेर, हावभाव गरेर, लेखेर अभिव्यक्त गर्न समेत पूर्ण बन्देज छ ।

आर्यमौन अर्थात् पूर्णमौनको उपादेयताबारे लेखेर वा वर्णन गरेर भन्दा अनुभव गरेर मात्र बुझ्न सकिँदोरहेछ । मन शुद्ध गर्ने क्रममा वाणी शून्य हुनु अति आवश्यक छ भन्ने कुराको पहिलो पाठ मैले त्यस ध्यानकेन्द्रमा नै अनुभूति गर्न पाएको हुँ ।

निश्चय नै, विपश्यना ध्यान भनेको तथागत बुद्धले सिकाउनु भएको चित्त शुद्धि गर्ने अद्वितीय साधन हो । त्यसैले होला यो ध्यान सिक्नु भनेको बौद्ध धर्मलाई अङ्गिकार गर्नु हो भन्ने धेरैको धारणा रहेको देखिन्छ । तर ध्यान शिविरमा सम्मिलित हुँदा मलाई के अनुभूति हुँदै गयो भने यो ध्यान सिक्नुमा बौद्ध धर्मसँग लेनदेन गर्नुपर्ने केही कुरा छैन । अर्थात् मनलाई शान्त पारी निर्मल बनाउन सहयोग गर्ने यो ध्यान सिक्दा बौद्ध धर्मलाई अङ्गिकार गर्नुपर्ने कुनै सङ्केत मैले त्यो ध्यानशिविरमा देखिनँ । त्यसैले होला म सम्मिलित ध्यानशिविरमा स्वदेशी तथा विदेशी विभिन्न जात-जातिका स्त्री-पुरुषहरू राम्ररी समाहित भइरहेको मैले अनुभूत गर्दै थिएँ । एवं रीतले ध्यानशिविरमा सम्मिलित भइरहँदा बुद्ध र बुद्धको महिमा पनि मलाई छर्लङ्ग हुँदै गयो ।

प्रत्येक दिन ध्यानको अभ्यास सकेपछि बेलुका ७ बजेदेखि ८:३० बजेसम्म गुरु सत्यनारायण गोयन्काज्यूको भिडियो प्रवचन अति मनमोहक तथा प्रेरणादायक भएको मैले राम्ररी अनुभव गरेको छु । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने, विपश्यनाबारे विस्तृत व्याख्यासहित जीवन-जगत् तथा धर्म र धार्मिक आचरणबारे प्रत्येक दिन गुरुज्यूको नयाँ नयाँ कौतुहलपूर्ण भिडियो आख्यानबाट साधक साधिकाहरूलाई मार्गदर्शन गरिने यो परिपाटी आफैँमा सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम्को त्रिवेणीले समाहित भएको प्रशंसनीय छ ।

विपश्यना ध्यानकेन्द्रका नौला नियमहरूमध्ये खानपिनको तौर-तरिकाले पनि मलाई निकै प्रभावित पारेको छ । ध्यान गर्न आउने साधक साधिकाहरूमध्ये तूलो, सानो, धनी, गरिब सबैलाई समान दृष्टिले व्यवहार गरिन्छ । भिक्षु जीवन या सन्यासी जीवनको भक्तिको भैले बुढानीलकण्ठको त्यही ध्यानकेन्द्रमा सर्वप्रथम अनुभूत गर्न पाएँ । त्यस ध्यानकेन्द्रको भान्छाघरमा आफ्ना पात्र अर्थात् थाल लिई अरुबाट दान दिइएको भावमा जे जति दिइन्छ थाप्दै भोजन गर्ने नियम मलाई औंधी राम्रो लाग्यो । हुन त दिइएको खाना पुगेन भने फेरि थपेर लिन पाइने प्रावधान पनि नभएको होइन । खाना सकिएपछि आ-आफ्नो थाल, कचौरा, गिलासहरू आ-आफैले सरसफाई गरी बुझाउनुपर्ने परिणाटीले हामीमा भएको अहम् भावलाई चकनाचूर पारेर समताको सद्बुद्धि प्रयोगात्मक तरिकाले प्रस्फुरण गराई राखेको अनुपम लाग्यो । म सोच्दछु जो मानिसमा धनको मात चढेको छ, जसमा पदको अहम् भाव छ, जो आफ्नो शारीरिक बलको सेखी गर्दछ, त्यस्ता मानिसले एक पटक यस्तो ध्यानकेन्द्रमा प्रवेश गरोस् अनि उस्को धनको मात, पदको अहम् भाव अनि बलको अहंकार छताछुल्ल भई ऊ समभावको उच्च स्थानमा पुग्छ । त्यो हेर्न लायकको मात्र नभई अनुकरण गर्न लायकको पनि हुन आउँछ र अन्ततः यसले मानिसलाई विवेकशील बनाउन सहयोग गर्दछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु । यसरी तथागत बुद्धका उपदेशहरू प्रयोगात्मक किसिमले त्यस ध्यानकेन्द्रमा लागु भइरहेको देख्दा म आश्चर्यचकित भइरहौँ ।

ध्यानकेन्द्रमा समिलित हुँदा मलाई प्रभावित पारेका अरु पनि स-साना कुराहरू निकै छन् । ती सबैलाई यहाँ उल्लेख गर्न म उपयुक्त ठान्दिनैँ । तर मलाई भित्री मनसम्म च्वास्स छुन पुगेका मध्ये एउटा चाहिँ त्यहाँ समिलित

साधक साधिकाहरूको आभूषण बिनाको साधारण वस्त्र पहिरन पनि हो । मानिसमा विविधता हुन्छ, अवश्य हो । तर साधारण बस्त्र पहिरनले हामी वस्तुतः समान छौं, एकै हाँ भन्ने बोध मलाई त्यही ध्यान केन्द्रमा तड़कारो रूपले पर्न गयो । ध्यानकेन्द्रमा सम्मिलित सबै साधक साधिकाहरू बाहिरी देखावा, रौनक र आडम्बरलाई परित्याग गरी मानसिक शान्ति र सुख प्राप्त गर्न कटिबद्ध भएको देख्दा म त्यसै त्यसै गदगद हुँदै गएँ । साँच्चै भन्ने हो भने, भगवान् बुद्धको साधारण जीवन, उच्च विचार भन्ने उक्ति सही रूपमा कार्यान्वयन भझरहेको ठाउँ कहाँ छ भनेर कसैले सोधेमा यो ध्यानकेन्द्रलाई देखाई “यहाँ छ यहाँ छ” भनेर ठोकेर भन्नेछु । यस्तो अमूल्य ठाउँलाई म विर्सर पनि विर्सन सकिदनँ ।

त्यस ध्यानकेन्द्रमा एक पटक मेरो मनमा पर्न गएको एउटा नितान्त व्यक्तिगत अनुभूति पनि म यहाँ उल्लेख नगरी रहन सकिदनँ । त्यहाँ सम्मिलित साधिकाहरूमध्ये एउटी तरुनी केटीले मेरो आँखा बरोबर तानिरहेकी थिइन् । ध्यानकेन्द्रमा सामूहिक ध्यान गर्ने दूलो कोठा “धम्महल”को सुन्दर, शान्त र सौम्य वातावरण आफैमा अनुपम त छँदैछ । त्यहाँ ध्यान गर्न बस्दा ती केटी नानीले मलाई आकर्षित तुल्याउँदै रहिन् । त्यसैले तिनलाई बेलाब्धतमा मैले चोर दृष्टि पर्याँकदै हेर्न थालेछु । यसो हुनाको मुख्य कारण के थियो भने उनलाई देख्ता मैले उनमा आफ्नै छोरी प्रज्ञाको भाव भङ्गीमा र रूपरङ्गको भक्तिको अनुभूत गर्न थालेछु । साँच्चै ती केटी नानीमा मैले आफ्नै छोरीको छायाँ देख्नु भनेको बाबु-छोरीबीचको अपरिमेय पवित्र गठबन्धन कस्तो हुन्छ भन्ने कुराको एउटा ज्यलन्त उदाहरण मैले त्यही ध्यानकेन्द्रमा अनुभव गर्ँ ।

ध्यानशिविरमा मैले देखे-भोगेकामध्ये केही कुनैले मलाई साहै दुःखित र कुण्ठित पनि तुल्याएको छ । ध्यान गर्न आउनेमध्ये केही युवकहरू बेसर्मा र छुकछुके भएको देख्दा ध्यान जस्तो गहनतालाई अङ्गिकार गर्न सक्ने क्षमता तिनीहरूमा पटकै नभएको मैले अनुभूत गरै । विचरा ती युवाहरू केवल दिल बहलाउन वा लहैलहैमा लागेर ध्यान गर्न आएका होलान् भन्ने मनमा लाग्यो । यस्ता हरिलट्रकहरूलाई ध्यानशिविर जस्तो पवित्र भूमिमा प्रवेश गर्न निषेध गर्नुमा सबैको कल्याण हुनेछ भन्ने धारणा मेरो मनमा जम्न थाल्यो । त्यो ध्यानकेन्द्रमा १० दिने शिविरमा रहँदा मलाई अर्को के अनुभूति पनि हुँदै गयो भने त्यहाँ सित्तैमा खान-बस्न दिने सुविधा भएर पनि कोही कोही मानिसहरू यतातिर आकर्षित भएको हुन् कि जस्तो लाग्यो । यसरी उद्देश्य जतिसुकै सफा र पवित्र भए पनि त्यसमा यदाकदा कुनै न कुनै रूपमा धमिलो छाँया पर्ने विडम्बनालाई हामीले नतमस्तक बनी स्वीकार्नु पर्ने हुन्छ । यस्तै अर्को एउटा कुरा जुन उल्लेख गर्न हिचकिचाहट भए पनि लेख्ने धृष्टता गर्दैछु । सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो कि यो ध्यानकेन्द्रको आफ्नो कुनै आम्दानीको स्रोत छैन । यसको सञ्चालन केवल दानबाट मात्र सम्भव भइरहेको छ । त्यसैले शिविर सकेपछि यहाँ साधक साधिकाबाट याथसक्य दान दिने परिपाटी छ । यद्यपि यसमा कसैलाई कर वा बाध्यता छैन जुन ज्यादै प्रशंसनीय छ । तर साधक साधिकाहरूमध्ये कोही कोहीबाट अर्पण गरिने दान रकम अति न्यून देख्दा म विस्मयचकित भएँ । विवेकशील मानिस हामी विवेकहीन हुनहुन्न भन्ने कुरा गुन्दै मनमा लागेको तीतो अनुभव यहाँ लेख्न पाउँदा मेरो गन्हुँगो दिल दिमाग हल्ँुँगो भएको अनुभूति भइरहेछ ।

सबैभन्दा मुख्य कुरा बुढानीलकण्ठको मुहान पोखरीस्थित विपश्यना ध्यानकेन्द्रको दश दिने ध्यानशिविरमा सहभागी भइरहँदा मलाई मनमा के अनुभूति हुँदै गयो भने असल जीवनयापनको लागि अति उत्तम यो विपश्यना ध्यानले जो कोहीको अशान्त मनलाई शान्त पार्न रामवाणको काम गर्दोरहेछ । मानिसको मन मस्तिष्कलाई आन्तरिक बल प्रबलरूपमा प्रदान गर्न यो विपश्यना ध्यान अपरम्पार छ भन्नुमा अतिशयोक्ति हुनेछैन । यस्तो अमूल्य रत्नलाई अड्गिकार गरिरहँदा भगवान् बुद्धको चरणकमलमा आफू समाहित भइरहेफै लागिरह्यो; जसबाट बुद्धज्योतिका केही रसिम मेरो दिलदिमागमा निरन्तर रूपमा प्रज्वलित भइरहेको मैले अनुभूत गरिरहूँ ।

ध्यानशिविरमा सम्मिलित भई फर्केपछि प्रत्येक दिन बिहान बेलुका दुई पटक एक-एक घण्टा विपश्यना ध्यानको अभ्यास गर्नुपर्ने गुरु गोयन्काज्यूको निर्देशनलाई मैले भरमगदुर शिरोपर गरिरहेछु । विपश्यना जस्तो अमूल्य निधिको थोरै भए पनि दैनिक रूपमा यसको रसास्वादन गरिरहन पाउनु मेरो लागि अहोभाग्य हो, साँच्चै सुकर्मको खुड्किलोतिर म आफै उन्मुख भइरहेको ठानिरहेछु ।

बुद्धको ध्यानभावना : विपश्यना

आजभन्दा २५५० वर्षअघि भगवान् बुद्धले खोजी गरी लोककल्याणको लागि सर्वसुलभ गराउनु भएको अद्भूत तथा अतुलनीय ध्यान साधना विपश्यनाबारे केही परिचयात्मक विवेचना प्रस्तुत गर्न लागेको छु । हुनत विपश्यना जस्तो बृहत् तथा गहन ध्यानबारे केही लेख्नु भनेकै मैले दुस्साहस गरेको नठहरिएला भन्न सकिन्न किनभने यस विषयमा म सान्है अल्पज्ञ छु । तैपनि मेरो यो प्रयासले विपश्यनाबारे नितान्त अनभिज्ञ जनमानसलाई केही परिचय होस् र विपश्यना ध्यान भावनामा प्रविष्ट हुन तिनमा केही प्रेरणा जागोस् भन्ने सद्भावनाले यो लेख प्रस्तुत गर्न खोजेको छु जुन आफैँमा समुद्रमा एक लोटा पानी भरेकै हुनुमा केही अस्वाभाविक हुने छैन ।

Dhamma.Digital

वैज्ञानिकहरू भन्छन् हाम्रो मस्तिष्क कम्प्युटर जस्तै हो । यस हिसाबले अब हामीले हाम्रो मस्तिष्कलाई कम्प्युटरसँग तुलना गरेर हेरौं । कम्प्युटरमा भाइरस लागे जस्तै हाम्रो मस्तिष्कमा बेलाबखत मनका विकारहरू जस्तै ईर्ष्या, क्रोध, लोभ, धृणा, राग, द्वेषहरू आइलाग्छन् । जसरी भाइरसले कम्प्युटरको सामान्य कार्य प्रणालीलाई तहसनहस गरिदिन्छ त्यसरी नै मनको विकारले हाम्रो मस्तिष्कमा तुरुन्तै दुष्प्रभाव गरिदिन्छ । जसरी

कम्प्युटरको भाइरसलाई हटाउन एन्टी भाइरस सफ्टवेयर लगाउँछौं त्यस्तै प्रकारले मलाई कस्तो लाग्छ भने हाप्रो अशान्त मनको विकारलाई शान्त पार्न हामीले भगवान् बुद्धले सिकाउनु भएको शील सदाचार पालना गर्दै आफूमा करुणा र मैत्री जगाउँदै विपश्यना ध्यानमा सम्मिलित हुनु नै सर्वोत्तम उपाय हो । यसरी विपश्यना ध्यानको महत्तालाई बुझी यसमा समाहित हुनु भनेकै आफैलाई कल्याण गर्नु हो भन्ने कुरामा म आश्वस्त तथा विश्वस्त छु ।

सर्वप्रथम विपश्यना शब्दको अर्थ हेरौँ- विपश्यनाको 'वि' को मतलब भित्र र 'पश्यना' को मतलब हेर्नु हो । यसरी विपश्यनाको अर्थ हुन आउँछ 'भित्र हेर्नु' । यो ध्यानले हामीलाई आफूभित्र के कस्तो भइरहेछ हेर्न लगाउँछ । आफैले आफूभित्र जे जस्तो अनुभूतिहरू जसलाई समवेदना भनिन्छ अनुभव गर्न लगाउँछ । अर्थात् यो ध्यानविधिले हामीलाई बहिर्मुखी मार्ग त्यागेर अन्तर्मुखी भएर आफ्नो चित्तवृत्तिलाई तटरथभावले हेर्दै प्रतिपल उत्पन्न हुने समवेदनाहरू उपर बिना प्रतिक्रिया समभावमा बस्न सिकाउँछ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने प्रतिपल परिवर्तन हुँदै गइरहने यो शरीरको अनित्य स्वभावलाई अनुभव गर्दै राग र द्वेषबाट उत्पन्न हुने तृष्णालाई प्रतिक्रियाबिना समभावमा बस्न सिकाउने संस्कार नै विपश्यना हो ।

विपश्यनाको मुख्य लक्ष्य चित्तलाई शुद्ध गर्नु हो । यो ध्यानको नियमित अभ्यासबाट आफ्नो जीवनमा आइपर्ने राग, द्वेष, भय, चिन्ता, मोह, लालच, क्रोध, घृणा, अभिमान जस्ता मानसिक विकार र बन्धनहरूबाट उन्मुक्ति पाउन सकिन्छ । यसरी मानसिक भमेलाबाट मुक्ति पाई जीवनमा सुख शान्ति प्राप्त गर्न विपश्यना अपरिहार्य साधना हो । यो जीवनमा सुख, शान्ति सबैलाई अर्थात् बौद्धिक, श्रमिक, धनी, गरिब, शिक्षित, अशिक्षित, युवा, युवती, वृद्ध, वृद्धा सबै वर्ग र स्तरका मानिसको आवश्यकता र चाहना हो । त्यसैले सबैको लागि हितकारी तथा कल्याणकारी साधना विपश्यनाबारे थाहा पाउनु र थाहा दिनु हामी सबैको दायित्व हो ।

विपश्यना सिक्नको लागि विपश्यनाका प्रशिक्षक अर्थात् सहायक आचार्य वा आचार्यको सान्निध्यमा दश दिवसीय ध्यान शिविरमा सर्वप्रथम सम्मिलित हुनुपर्छ । यस्तो शिविरमा सर्वप्रथम त्रिशरण र पञ्चशीलको याचना गराइन्छ र दश दिनसम्म पञ्चशीलको प्रयोगात्मक अनुशीलन गराइन्छ । पञ्चशील अर्थात् पाँचशील यसप्रकार छन् : पहिलो शील हो- जीव हिंसाबाट अलग हुनु । जसबाट बाँच र बाँच देउको सदविचार हामीमा जागृत हुन्छ । दोस्रो शील हो चोरीबाट विमुख हुनु । यस शीलको पालनबाट समाजमा हिसा, लुट, अत्याचारका घटनाहरू समाप्त हुन्छ । तेस्रो शील हो ब्रह्मचर्यको पालना जसबाट समाजमा शोषण, अपहरण तथा व्यभिचारबाट उन्मुक्ति हुन्छ । चौथो शील हो असत्य भाषणबाट टाढा हुनु अर्थात् भुटो बोल्नु, अरुको निन्दा चुक्ली गर्नुबाट वज्चित हुनु जसबाट घृणा, क्रोध, ईर्ष्या, भय, लालचा आदि दुष्कर्महरूको जन्म हुँदैन । पाँचौं शील हो मद्यपान वा नसिलो पदार्थको सेवनबाट टाढा रहनु किनभने उत्तेजक पदार्थको सेवनबाट चित्तको स्पष्टता समाप्त भई मानसम्मान, बुद्धि वियेकको न्हास हुन्छ ।

उपर्युक्त पञ्चशील पालना गराउँदा मनको उत्तेजना कम भई मनलाई शान्त र सौम्य पारी ध्यान साधनामा सकारात्मक गतिशीलता प्राप्त हुन्छ । ध्यानमा सम्मिलित सबैले शीलको ब्रत लिइसकेपछि मनलाई एकाग्र गर्न तरिका सिकाइन्छ जसलाई आनापान भनिन्छ । आनापान पाली शब्द हो जुन आन + अपानबाट बनेको हो । आनको अर्थ आउने श्वास र अपानको मतलब जाने श्वास हो । यसरी आनापानको मतलब आउने जाने श्वास हो । गुरु सत्यनारायण गोयन्काको प्रवचन टेपको निर्देशनानुसार आफ्नो मनलाई दुवै नाकको प्वालतिर केन्द्रित गरी आउने जाने श्वासलाई द्रष्टाभावले अनुभूत गर्न सिकाइन्छ । साढे तीन दिनसम्म यो आनापान क्रिया गराई मनलाई एकाग्र र शान्त गर्न सिकाइन्छ । त्यसपछि चौथो दिनदेखि विपश्यना ध्यानमा सम्मिलित गराइन्छ । यो ध्यानमा आफ्नो शरीरमा उत्पन्न हुने विभिन्न थरिका अनुभूतिहरू जसलाई समवेदना भनिन्छ त्यसको अनित्यता

अनुभूत गराउँदै त्यसप्रति प्रतिक्रिया नगरी समभावमा बसी यथाभूत ज्ञान दर्शन गराइन्छ ।

गुरु गोयन्काको भनाइअनुसार जसरी हामी शरीरलाई बलियो पार्न व्यायाम, योगा, हिडाइ, दौडाइ गर्छौं त्यस्तै मनलाई शान्त र निर्मलपारी बलियो पार्न हामीले प्रत्येक दिन बिहान, बेलुका ध्यान गर्नुपर्छ । गुरु गोयन्का भन्नुहुन्छ- विपश्यना ध्यान गर्न बस्दा सर्वप्रथम आफूलाई सुविधानुसारको आसनमा बसी आँखा चिम्ली ५/१० मिनेट आनापान गरिसकेपछि आफ्नो मनलाई टाउकोदेखि खुट्टासम्म र खुट्टादेखि टाउकोसम्म सारा शरीरको अड्ग अड्गलाई निरीक्षण गर्दै जानुपर्छ । शरीरको कुनै अड्ग छुटाउन हुन्न अर्थात् शरीरको सबै अड्ग प्रत्यड्गलाई चित्तले, मनले छुँदै जानुपर्छ अर्थात् अड्गप्रत्यड्गको समवेदनालाई महसुस, अनुभूति गर्दै जानुपर्छ । शरीरको अड्ग अड्गमा जहाँ जहाँ जस्तो समवेदना (अनुभूति) हुन्छ त्यसलाई त्यही रूपमा जानुपर्छ, केवल जानुपर्छ अनि कुनै प्रतिक्रिया नगरीकन समभावमा बस्नुपर्छ अर्थात् जानेर, महसुस गरेर प्रतिक्रियाबिना, हलचल बिना समभावमा बस्ने प्रयास गर्नुपर्छ । शरीरमा प्रकट हुने वा महसुस हुने समवेदनाहरू, अनुभूतिहरू सुखद हुनसक्छ, दुख्त पनि हुन सक्छ । त्यस्तै नसुखद न दुखद पनि हुनसक्छ । तर जस्तोसुकै समवेदना भए पनि राग वा द्वेषका प्रतिक्रियाबिना समभावमा बसिरहनु नै विपश्यना गरिरहनु हो । यसरी गुरु गोयन्काको भनाइअनुसार समवेदनालाई केवल जानेर त्यसप्रति राग पनि नजगाउने, द्वेष पनि नजगाउने अर्थात् मोह पनि नजगाउने, घृणा पनि नजगाउने सबै कुरा अनित्य सम्भी एक चित्त गरी समभावमा बस्ने बानी नै विपश्यना हो । अर्थात् विपश्यनामा भोग्ने भाव नष्ट हुन्छ जस्को ठाउँमा तटस्थभाव पुष्ट हुन्छ । यसबाट हामीमा रागपूर्ण वा द्वेषपूर्ण संस्कारहरूको बिजारोपण हुँदैन र पुराना संस्कारहरू पनि बिस्तार बिस्तार बिलाउँदै कम हुँदै जान्छन् । प्रतिफलस्वरूप मन निर्मल हुँदै जान्छ । जसरी बलिरहेको आगोमा थप दाउरा नहाल्दा भएका दाउराहरू

सिद्धिएपछि बल्ने प्रक्रिया आपसे आप नष्ट हुन्छ त्यस्तै विपश्यना गर्दा राग र द्वेषबाट अप्रभावित भई समतामा बस्ने प्रयत्नले चित्तमा राग र द्वेषका नयाँ संस्कारहरू बन्न बन्द हुन्छ अनि भएका पुराना संस्कारहरूमा अरू संस्कारहरू थन्ये प्रक्रिया बन्द भएपछि ती संस्कारहरू पनि कम हुँदै जान्छन् र चित्त निर्मल हुन थाल्छ । विपश्यनाको मूल लक्ष्य भन्नु नै मनलाई निर्मल तुल्याई शान्त, सुखी र समृद्ध बनाउनु हो । अर्थात् विपश्यना साधनाले मनलाई एकातिर शान्त र सुखी बनाउँछ भने अर्कोतिर यसले मनलाई होसपूर्ण र दृढ तुल्याउँछ परिणाम स्वरूप मन बलियो हुन्छ ।

गुरु गोयन्काको भनाइअनुसार अर्को शब्दमा भन्ने हो भने विपश्यना ध्यान सिक्दा हामीले आफ्नै शरीर र मनलाई समायोजन गरेर आफ्ना शरीरको सूक्ष्मतम संवेदन र तरड्गहरूलाई निरीक्षण गर्दै हामीमा रागपूर्ण समवेदनहरू अर्थात् मनपर्ने समवेदनहरू तरड्गित भएका छन् कि द्वेषपूर्ण संवेदनहरू अर्थात् मन नपर्ने संवेदनहरू पलाइरहेका छन्, त्यसलाई अनुभूत गर्ने गर्छौं । त्यसपछि हामी आफूलाई प्रतिक्रियाविहीन समभावमा बसिरहन यस ध्यान विधिले सिकाउँछ । यसरी हाम्रो शरीरभित्र प्रतिपल उत्पात व्यय भइरहने, कहिले सुखद, कहिले दुःखद, कहिले नसुखद न दुःखद जस्ता संवेदनहरूलाई निरीक्षण गर्दै त्यसप्रति प्रतिक्रिया विहीन हुनु भनेकै अन्ततोगत्वा हामीले अनित्यतालाई आत्मसात् गरी प्रतिक्रिया गर्ने तृष्णालाई तिलाऊजली दिँदै सुख-दुःखबाट अप्रभावित हुनु हो । यसबाट हामी सुखमा रमाउने र दुःखमा विचलित हुने बानीबाट मुक्त हुँदै अनित्यताको प्रज्ञा हामीमा प्रस्त हुँदै विकसित भएर छाड्छ । यही प्रज्ञाको मार्गबाट हामीलाई निर्वाण (क्लेशहरूबाट मुक्त) तथा मोक्ष (मोहको क्षय) को साक्षात्कार हुन जान्छ । यसरी सही अर्थमा सासारिकबाट सन्यासी बनेका हुन्छौं र यही विपश्यनाको मूल मर्म हो ।

विपश्यनाको व्यावहारिक पक्षतिर दृष्टि दिँदा निम्न कुराहरू प्रस्तिन्छ : साधारणतया हामी सुखमा रमाउने अर्थात् राग पैदा गर्ने र दुःखमा रुने

अर्थात् द्वेष जगाउने गर्छौं । यसरी हामी जीवनको प्रत्येक मोडमा राग र द्वेषको भुमरीमा परिरहन्छौं । परिणामस्वरूप अहङ्कार, आशक्ति, मोह, ममता, ईर्ष्या, क्रोध, द्वेष, जलन, चिन्ता जस्ता मानसिक विकारहरू हाम्रो जीवनको अभिन्न अङ्ग र संस्कार बनिरहेका हुन्छन् । हामीलाई उँधोगतितिर लग्ने यस्ता विकारहरूबाट बचाउने यदि कुनै तरिका वा विधि छ भने त्यो विपश्यना ध्यान नै हो । विपश्यना ध्यान नै एउटा यस्तो विधि हो जसले हाम्रो जीवनको गतिलाई मोडिदिन्छ, हामीलाई हीन जीवनबाट उकालिदिन्छ । अर्थात् विपश्यना एउटा यस्तो सर्वोत्तम ध्यान विधि हो जसले हाम्रो दैनिक कष्टकर र तनावयुक्त जीवनमा जे जस्तो घटना आइपर्छ त्यसलाई त्यस्तै हुन दिएर अनित्यताको आधारशीलालाई सम्झी कुनै प्रतिक्रिया नगर्न बानी बसाली मनको विकार र मयललाई पखाल्न सिकाउँछ । हुन पनि हो हाम्रो मन बेलाबखत चिन्तित, हर्षित, विचलित, थकित, प्रफुल्लित वा आक्रोशित हुने गर्छ । परिणामस्वरूप हामीमा तत्काल रागपूर्ण वा द्वेषपूर्ण प्रतिक्रिया गर्न संस्कार बनिरहेको हुन्छ । यस्तो संस्कारले हाम्रो मन हरदम रागयुक्त वा द्वेषयुक्त भइरहन्छ जसलाई बचाउन विपश्यना नै एउटा यस्तो पाठ हो जसले मनलाई निर्मल र शान्तियुक्त बनाई हामीलाई सन्तुलित जीवन जिउन सिकाउँछ । अर्थात् विपश्यनाले हामीलाई हाम्रा रागयुक्त वा द्वेषयुक्त संस्कारबाट विमुख हुन सिकाउँछ अनि सुख र शान्तिको रसास्वादन गराउँदै हाम्रा मनलाई निर्मल पार्न सधाउँछ । यसरी विपश्यना ध्यानविधि एउटा यस्तो बाटो हो जहाँबाट जाँदा हामी राग, द्वेष, अहङ्कार, क्रोध, मोह, ममता, वासना तथा तृष्णा जस्ता विकारहरूबाट निर्लिप्त भई सुख र शान्तिको दिशातिर उन्मुख भई सार्थक जीवनयापन गर्नतिर उन्मुख हुन्छौं ।

विपश्यना ध्यान शिविरमा सबैलाई समानरूपले व्यवहार गरिन्छ । धनी-गरिब, विशिष्ट-साधारण, शिक्षित-अशिक्षित सबैलाई यहाँ समानरूपले हेरिन्छ । यहाँ जातिपाती उच्चनीचको केही भेदभाव हुँदैन । प्रत्येक जाति, प्रत्येक

भाषी, प्रत्येक देशका मानिस सम्मिलित हुन पाउने यो शिविरको रूप रङ्ग र कार्यशैली आफैंमा गहन छ, हिसी लाग्दो छ र मनमोहक छ ।

यो कुरा सत्य हो कि विपश्यना ध्यान शिविरमा सम्मिलित हुनको लागि कुनै किसिमको शुल्क तिर्नु पर्दैन । बस्ने, खाने व्यवस्था सबै यहाँ नि-शुल्क गरिएको हुन्छ । हुन त समस्त विपश्यना ध्यान केन्द्रको आम्दानीको स्रोत भन्नु नै दान हो । तर यहाँ दान दिनु पर्न बाध्यता कुनै कसैलाई कहिल्यै गरिएको हुन्न । ध्यान शिविर सकेपछि साधक साधिकाहरूमा दान दिने पवित्र भावना स्वतः स्फुर्त हुँदो रहेछ र तिनीहरूले स्वइच्छाले यथाश्रद्धा दान दिने गरिन्छ जुन रकम अर्को शिविरमा आउने साधक साधिकाको लागि उपयोग गरिन्छ । यसरी यथाश्रद्धा दानबाट निरन्तर परिचालन र सञ्चालन भइरहने विपश्यना ध्यान केन्द्रको महिमा र गरिमा आफैंमा सुन्दर, पवित्र र हिसीलाग्दो छ । यस्तो सत्क्रियालाई म अन्तरआत्मादेखि धर्मको विजय भइरहेको ठान्दछु ।

लुप्त हुँदै गइरहेको यो ध्यान विधिलाई पुनर्जीवित तुल्याउन श्रद्धेय गुरु सत्यनारायण गोयन्काको ठूलो देन छ । उहाँको अथक प्रयासबाट सन् १९६९ देखि सन् २०१३ सम्ममा संसारको पाँच महाद्वीपका ५० भन्दा बढी देश-देशान्तरका विभिन्न ठाउँ, गाउँ सहरहरूमा १५२ ओटा ध्यान केन्द्रहरू स्थापना भई सञ्चालन भइरहेका छन् । यी ध्यानकेन्द्रहरूबाट आज लाखौंको सख्यामा मानिसहरू विपश्यना ध्यानबाट लाभान्वित भइरहेका छन् । साथै नयाँ साधक साधिकाहरू यस ध्यानप्रति आकर्षित हुने क्रम जारी नै छ । यसरी भगवान् बुद्धको अद्भूत खोज तथा अनुपम देन विपश्यना ध्यानको प्रचलनमा तत्परता आउनु भनेको सुनमा सुगन्ध हुनु हो ।

नेपालमा हाल काठमाडौंको बुढानीलकण्ठमा 'धम्मशृङ्ग', परवानीपुर (वीरगञ्ज)मा 'धम्मतराइ', लुम्बिनीमा 'धम्मजननी', विराटनगरमा 'धम्मविराट',

कीर्तिपुर (काठमाडौं)मा 'धम्मकीर्ति', चितवनमा 'धम्मचितवन' र पोखरामा 'धम्मपोखरा' नामक विपश्यना ध्यान केन्द्रहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । बूढानीलकण्ठको 'धम्मशृङ्ग'मा प्रत्येक अड्ग्रेजी महिनाको १ र १४ तारिख महिनामा दुई पटक १०/१० दिने ध्यान शिविरहरू नियमित रूपमा सञ्चालन हुँदै आइरहेका छन् । यसको साथसाथै बाल बालिकाको लागि बालशिविर र पुराना साधकहरूको लागि 'सतिपट्टान' र 'दीर्घशिविर जस्ता ध्यानशिविरहरू पनि बीच बीचमा निरन्तर रूपमा सञ्चालन भइरहेका छन् ।

अन्त्यमा विपश्यना ध्यान भगवान् बुद्धको व्यावहारिक जीवनपद्धति हो । यसबारे लेखेर, पढेर वा सुनेर केही बुझन र प्रेरणा मात्र पाउन सकिन्छ । तर विशेष लाभ र फाइदा भने प्राप्त हुँदैन । यदि विपश्यनाबाट हामीले केही उपलब्धि हासिल गर्ने नै हो भने हामीले यसको अभ्यास गरी अनुभव गर्नुपर्छ । केवल यसबारे चर्चा परिचर्चा, टीकाटिप्पणी गरेर केही लाभ हुँदैन । किनभने जन्मजन्मान्तरदेखि हामीमा जुन संस्कार परेको छ र नयाँ-नयाँ तृष्णाहरू, विकारहरू बनाउँदै लग्ने जुन स्वभाव छ त्यसलाई हटाई आफ्नो कल्याणको लागि आफै अग्रसर हुने हो भने अन्ततोगत्त्वा विपश्यना ध्यानको निरन्तर अभ्यास र साधनाको आवश्यकता अपरिहार्य छ । मानव समाजको लागि अत्यन्त उपयोगी विपश्यना ध्यानको मूलमन्त्र 'भवतु सब्ब मङ्गलम्' (सबैको मङ्गल होस) हो । यसरी यस ध्यानको प्रादुर्भावबाट भगवान् बुद्धको महिमा स्वतः छर्लिङ्गिन्छ भनेमा अत्युक्ति हुने छैन बरू उपयुक्त नै हुनेछ ।

अतः लोक कल्याणको लागि विपश्यना ध्यान जस्तो अनुपम साधना प्रादुर्भाव गराउनु हुने महामना बुद्धको चरण कमलमा म सादर वन्दना गर्दछु ।

बुद्धको महापरिनिर्वाण : एक चर्चा

महामना बुद्धको अन्तिम समयतिरको घटना विवेचनालाई सम्फन खोजदा मैले थाहा पाएँ- उहाँ त्यसबेला राजगिरमा हुनुहुन्थ्यो र उहाँ ८० वर्षमा टेकिरहनुभएको थियो । आफ्नो अन्तिम समय नजिक आएको आभास उहाँलाई भइसकेको थियो । उहाँले आफ्नो अन्तिम समयभन्दा अघि अनेक ठाउँमा जाने इच्छा गर्नुभयो । तसर्थ भिक्षु संघलाई साथ लिई उहाँले राजगिरबाट अन्तिम यात्रा सुरु गर्नुभयो । सर्वप्रथम उहाँ वैशाली पुग्नुभयो । त्यहाँ नजिकैको बेलुग्राममा उहाँले वर्षावास बस्ने निधो गर्नुभयो । त्यसैले त्यतातिरका अरु गाउँहरूमा गई भिक्षाटन गर्न भिक्षुहरूलाई बुद्धले अनुमति दिनुभयो । लगतै भिक्षुहरू कोही नजिकैको गाउँमा त कोही टाढाको गाउँमा छरिएर गए । तर बुद्ध त्यसबेला आफै अशक्त हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले उहाँ कतै जानुभएन र आनन्द भिक्षुलाई साथमा राखी त्यहीं बस्नुभयो । दिन-परदिन उहाँलाई आफ्नो अन्तिम दिन धेरै पर नभएको महसुस हुँदै थियो । तैपनि भिक्षाटन गर्न गएका सबै भिक्षुहरू फर्कर नआएसम्म एकलै देहत्याग नगर्ने मनसाय उहाँले गर्नुभयो । अन्ततः बेलुग्राम नै आफ्नो परनिर्वाण हुने स्थान हुने हो कि भन्ने आशङ्का त्यसबेला बुद्धको मनमा

पर्न गएछ । तर त्यसो भएन । त्यहाँको शुद्ध हावापानीले तथागत बुद्धको स्वास्थ्यमा क्रमिक सुधार हुन थालेछ । यो देखी आनन्द भिक्षुले प्रसन्न हुँदै एक दिन बुद्धसमक्ष बिन्ती चढाउँदै भन्नुभएछ- “भन्तेलाई ! यहाँ सञ्चो हुँदै आएको जस्तो छ । तथागतको स्वास्थ्यमा सुधार हुँदै आएको देख्दा मलाई साहै खुसी लागिरहेछ.....।” यो सुनी बुद्धले आज्ञा गर्नुभयो- “हेर, म अब बुढो भइसकै । मेरो यो शरीर जीर्ण हुँदैछ । पुरानो गाडीलाई जसरी मर्मत गरेर चलाइन्छ त्यसरी नै म यो शरीरलाई येनकेन प्रकारेण बचाइरहेछु । यस्तो अस्वस्थ शरीरलाई अब म धेरै दिनसम्म बचाइराख्ने मेरो मन छैन । आनन्द ! अब तिमीले स्वयं आफ्नो अवलम्बन गर्नू । धर्म नै दीपशिखा हो, सत्य नै तिप्रो चिरशिखा हो । आनन्द ! मैले तिमीलाई पहिले पनि भनिसकै कि प्रियजनबाट एक दिन बियोग हुनैपर्छ । मेरो परिनिर्वाण नजिक आइरहेछ । तीन महिनापछि मेरो परिनिर्वाण हुनेछ । अनित्यबोधलाई अन्तातः हामी सबैले आत्मसात् गर्ने पर्छ ।”

भगवान् बुद्धका यी वाणीबाट आनन्दको मुख अँध्यारो भयो । आफ्नो मनको वेदनालाई भित्रभित्रै दबाई करूण स्वरमा आनन्दले भन्नुभयो- “त्यसो भए हामीबाट भन्तेले के अभीष्ट गर्नुभएको छ, बताइदिनुहुन्छ कि ?”

आनन्दको मलिन चेहरा पुलुक्क हेर्दै करूणानिधान बुद्धले मुसुक्क हाँसी आनन्दलाई सम्फाउँदै भन्नुभयो- “हे आनन्द ! तिमीहरूले मेरो लागि गर्नुपर्ने केही छैन । मेरोबारे तिमीहरूले केही चिन्ता लिनुपर्दैन । मुख्य कुरा, म गइसकेपछि तिमीहरू सबै आफैमा आश्रित हुनुपर्छ । आफ्नै विवेकमा बरनुपर्छ । आफ्नो मार्ग आफैले बनाउनु पर्छ, आफ्नो ज्योति आफैले बाल्नुपर्छ, आफै आफ्नो ज्योतिपुञ्ज बन्नुपर्छ अर्थात् तिमीहरू सबै

आपनै स्वत्वमा फर्कनुपर्छ । तिमीहरू केवल धर्मको शरणमा रहिरहनुपर्छ । तिमीहरूलाई मैले जुन धर्म र विनयको शिक्षा दिएँ, त्यसैले तिमीहरूलाई पथ-प्रदर्शन गरिरहनेछ । साथै लोकहित र लोकल्याणको बाटोबाट तिमीहरू कहिल्यै विचलित नहुन् । यही मेरो अभीष्ट हो, यही मेरो अभिलाषा हो । यी सबै कुरा तिमीहरूलाई बेलाबखतमा बारम्बार भन्दै आएको हुँ । त्यसैले हे आनन्द ! अरु नयाँ उपदेश तिमीहरूलाई मैले दिनुपर्ने केही छैन ।"

त्यसपछि त्यो बेलुग्राममा वर्षावास सकी तथागत बुद्ध आफ्ना भिक्षुहरूका साथ वैशाली फर्कनुभयो । त्यहाँस्थित महावनको कुटागारशालामा बुद्धको पदार्पण हुँदा त्यहाँ विहार गरिरहनुभएका भिक्षुहरू खुसीले गद्गद भए । त्यहाँका ती भिक्षुहरूले उहाँलाई त्यहाँ अलि दिनसम्म विश्राम गर्नुहोस् भनेर अनुरोध गरे । तर बुद्ध त्यहाँ धेरै दिनसम्म बस्नुभएन । आफ्ना बृहत् शिष्य समुदाय साथ लिई उहाँ त्यहाँबाट भागग्रामतिर लाग्नुभयो । त्यहाँबाट लगतै हस्तिग्राम, आप्रग्राम, जंबुग्राम, भोगनगर हुँदै पावानगरी पुग्नुभयो । सदाहै उहाँ जुन-जुन ठाउँमा पुग्नुभयो त्यहाँ त्यहाँ विशाल जनसमूह एकत्रित भई उहाँको प्रवचन सुन्न र उहाँको शिक्षा ग्रहण गर्न अत्यन्त उत्सुक हुने गर्दथे । उहाँले सिकाउनुभएको विपश्यना ध्यानको प्रभावले मानिसको जीवनमा नयाँ ज्योति प्रस्फुरण भएको महसुस त्यसबेलाको जनमानसमा राम्ररी भएको स्पष्ट हुन्थ्यो । यसरी उत्तर भारतका अधिकांश शहर, गाउँ, जिल्ला, प्रदेशहरूमा बुद्ध धर्मले राम्ररी ठाउँ ओगटी यसले एउटा नयाँ ज्योति प्रस्फुरण गन्यो ।

एकदिनको कुरा हो । बुद्ध त्यसबेला पावानगरीमा हुनुहुन्थ्यो । भिक्षुसंघलाई सम्बोधन गर्दै उहाँले भन्नुभयो- "हेर, भिक्षुहरू ! धर्मको अर्थ नजान्नाले

धर्मको विनाश हुन्छ । त्यसैले विवेकशील त्यही हो जसले यथार्थ ज्ञान अर्थ ग्रहण गर्छ । जसको हृदय शुद्ध छ, जसको वचन प्रमाणित छ त्यही वचन सद्धर्म हो, त्यही वचन विनय हो, त्यही वचन ज्ञान हो, त्यही वचन मेरो वचन हो ।"

त्यसपछि बुद्ध पावानगरीबाट अरु ठाउँमा जाने विचार गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यसबेला चुंद नाम गरेको एकजना साधारण व्यक्तिले बुद्ध र भिक्षुसंघलाई आम्रवनको आफ्नो घरमा विश्राम गर्न आमन्त्रित गरे । चुंदको आग्रहलाई बुद्धले सहर्ष स्वीकार गर्नुभयो । आफ्नो भिक्षुसंघका साथ चुंदको घरमा जानुभयो । त्यहाँ भोजनको पनि व्यवस्था गरिएको थियो । तर जुन भोजन बुद्धका लागि अर्पण गरिएको थियो त्यो गरिष्ट थियो र त्यसलाई ग्रहण गर्दा बुद्धलाई आउँको रोग लाग्न गयो । यसरी चुंदको भोजनबाट बुद्धको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पन्यो । निको भइसकेको अरु रोगले पनि उहाँलाई सताउन थाल्यो । त्यसपछि अहिलेको कुशीनगरलाई त्यसबेला कशिया भन्दथे । त्यही कशिया पछि कुशीनारा हुन पुग्यो र समयको पाड्ग्रा गुरुदै जाँदा त्यो कुशीनारा अहिले कुशीनगर हुन गएको छ । बुद्ध त्यसबेला कशिया पुग्नुहुँदा उहाँले आनन्दलाई आज्ञा गर्नुभयो- "आनन्द ! चुंदको घरमा भोजन गर्नाले नै मेरो अस्वस्थता बढ्न गएको हो भनी मानिसहरूले भन्नान् । तर यो सत्य होइन । चुंदले भिक्षामा जे-जस्तो दियो ती सबै प्रेमपूर्ण तरिकाले नै दिएका हुन् । हेर आनन्द, तिमीलाई थाहै छ, सुजाताले दान दिएको खीर भोजन ग्रहण गरेपछि मैले बुद्धत्व प्राप्त गरै । जसरी त्यो खीरको महत्ता छ त्यस्तै चुंदले अर्पण गरेको भोजन पनि मेरो लागि उत्तिकै उत्तम अन्तिम भोजन हो । त्यसैले आनन्द, चुंदलाई कहिल्यै दोष नदिनू । ऊ दोषमुक्त छ ।"

त्यसपछि बुद्ध त्यहाँको हिरण्यवती नदीमा अन्तिम पटक स्नान गरी नजिकैको शालवननिर लाग्नुभयो । त्यहाँ पुगी तथागतले आनन्दलाई आज्ञा गर्नुभयो- “हे आनन्द ! यहाँको यी दुई शाल वृक्षको बीचमा मलाई सुल्ले ठाउँ बनाइदेउ । म यहाँ निर्वाण प्राप्त गर्न चाहन्छु ।” अन्ततः आनन्द भिक्षुले बुद्धको आज्ञालाई शिरोपर गर्नुभयो ।

तथागत बुद्ध अब अन्तिम चरणमा हुनुहुन्छ भन्ने कुरा परालको आगोर्ह चारै दिशा फैलियो । उहाँको अन्तिम दर्शन गर्न शालवनमा मान्छेको भीड लाग्न थाल्यो । असंख्य मानिसले बुद्धको अन्तिम दर्शन गरे ।

यत्तिकैमा सुभद्र परिवाजक आफ्नो शङ्ख समाधान गर्न बुद्धलाई भेट्न आए । बुद्धलाई अब आराम दिनुपर्छ र उहाँलाई वादविवादमा फसाउनु हुन्न भन्ने सदविचार राखी आनन्द भन्तेले सुभद्र परिव्राजकलाई रोक्नुभयो । तर सुभद्र परिव्राजक भने बुद्धलाई भेटेर शिक्षा ग्रहण गर्न आतुर थिए । यो देखी बुद्धले आनन्दलाई आज्ञा गर्नुभयो- “हे आनन्द ! मलाई हेरेर, मलाई ढोगेर खुरुखुरु जानेलाई चाहिँ तिमीले बिनारोकटोक पठाउने गन्यौ, तर मबाट ज्ञान प्राप्त गरी आफ्नो मनको शङ्ख समाधान गरी जीवन सुधार्न खोज्ने अन्तिम परिव्राजकलाई चाहिँ तिमीले रोकेर राख्यौ । त्यसैले आनन्द सुभद्रलाई यहाँ पठाऊ, उसको आगमनले मलाई आनन्द हुनेछ ।” त्यसपछि भगवान् बुद्धले सुभद्र परिव्राजकलाई बुद्धधर्मबारे, विनयबारे अन्तिम शिक्षा दिनुभयो ।

भिक्षुहरूलाई अन्तिम पटक सम्बोधन गर्दै भगवान्‌ले भन्नुभयो-

“वयधम्मा संखारा, अप्पमादेन सम्पादेय”

अर्थात् "भिक्षुगण संस्कार सबै अनित्य छ भनी बुझी अप्रमादी भई राम्ररी स्मृति राखी गुण-धर्म सम्पादन गरिलिने प्रयत्न गर्नु ।" यही वाक्य नै भगवान् बुद्धको अन्तिम उपदेश थियो ।

त्यसपछि भगवान् बुद्ध विभिन्न ध्यान भावनामा बस्नुभयो । तदन्तर प्रथम ध्यानबाट क्रमैसित चतुर्थ ध्यानसम्प पुग्नुभयो । अनि त्यही ध्यानबाट महापरिनिर्वाण प्राप्त गर्नुभयो । यसरी ८० वर्ष पूरा भएकै दिन वैशाख पूर्णिमाको रात्रीको तृतीय प्रहरमा (ई.पू ४८३ मा) सबै संस्कारहरूको अनित्य भाव देखाई भगवान् बुद्ध महापरिनिर्वाण हुनुभयो ।

कुशीनगरमा भगवान् बुद्धको अवसान भए लगतै धेरै भिक्षुहरू रुन थाले, रोइरहे । तिनीहरू आफूलाई दुहुरा सम्फन थाले । जसरी घरमा थकाली (मुली)को अवसान हुँदा अन्योल तथा अस्तव्यस्तको वातावरण छाउने गर्छ त्यस्तै बुद्धको अवसानपछि भिक्षुहरू लगतै दिशाहीन हुन थाले, आफूखुसी जीवन निर्वाह गर्ने तथा भिक्षु-नियमबाट विमुख हुन थाले । यो देखी बुद्धका एक प्रमुख शिष्य महाकाश्यपले भिक्षु संघलाई एक सूत्रमा बाँधन केही गर्नुपर्ने महसुस गरे । अन्यथा भिक्षुहरू तितरवितर भई बौद्ध धर्म विखण्डतातिर उन्मुख हुने अनुमान गरे । अतः बुद्धधर्ममा कुनै किसिमको कुठराघात आइलाग्नु अघि सर्वप्रथम बुद्धवचनलाई जति सक्यो चाँडो एकतृत गर्नुपर्ने उनले महसुस गरे । तदन्तर उनले त्यसबेलाको राजगृह हाल राजगिरमा आफ्नो सभापतित्वमा एउटा भव्य बुद्धशासन सभाको आयोजना गरे जसमा विभिन्न ठाउँमा छरिएर बसेका पाँचसय वरिष्ठ भिक्षुहरूलाई निमन्त्रणा गरी एकतृत गराए । त्यस सभामा बुद्धका उपदेश तथा नियमहरूलाई सूत्रमा परिणत गर्न भिक्षु आनन्द तथा भिक्षु उपालीले

महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे । सूत्रमा परिणत गरिएका बुद्धशिक्षा र बुद्धशासनका नियमहरूलाई पछिसम्म दिगो राज्ञ मिक्षुहरू सबैले कण्ठस्थ गर्ने गरियो । किनभने त्यसबेला लिखित रूपमा राज्ञ टिकाउ कागज र मसीको आविष्कार भइसकेको थिएन । यो बुद्धशासन सभा तत्कालीन राजा अजात शत्रुंगको सहयोगमा राजगीरमा सात महिनासम्म चल्यो र यसले बुद्धधर्मलाई पछिसम्म दिगो राज्ञ महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । भिक्षुहरूको यस्तो समालाई धम्म संगीति भनियो जुन बुद्ध महापरिनिर्वाण भएको तीन महिनापछि सम्पन्न भएको थियो ।

यसरी पहिलो धम्म संगीति (धर्मसभा) भएदेखि बुद्ध उपदेशलाई सुरक्षित राज्ञ सूत्रमा परिणत गरी कण्ठस्थ गर्ने परम्परा चल्यो । पहिलो धम्म संगीति भएको करिब १०० वर्षपछि (ई.पू. ३८३ मा) वैशालीमा दोस्रो धम्म संगीति सम्पन्न भएथ्यो जसमा ७०० जना विद्वान् बौद्ध भिक्षुहरूले भाग लिएका थिए । पहिलो धम्म संगीति भएको २३६ वर्षपछि सम्राट् अशोकले बुद्ध शासनको तेस्रो सभा आयोजना गरे जसमा १००० विद्वान् भिक्षुहरूले भाग लिएथ्यो । त्यसबेला सर्वसम्मतिबाट बुद्ध वाणीलाई तीन भागमा विभाजित गरियो जसलाई पाली भाषामा त्रिपिटक भनियो । यसको पहिलो भागमा विनय अर्थात् संघको आचार सम्बन्धी नियमहरू, दोस्रो भागमा भगवान् बुद्धले समय समयमा दिनुभएको उपदेशहरू र तेस्रो भागमा अभिधम्म अर्थात् बुद्ध उपदेशका दार्शनिक तथा मनोवैज्ञानिक पक्षहरू समावेश गरियो । त्यसबेलासम्म पनि त्रिपिटकलाई शुत्रवत गरी कण्ठस्थ गर्ने गरिन्थ्यो । चौथो धम्म संगीति चाहिँ सम्राट् वहागमानीको संरक्षणमा श्रीलङ्कामा आयोजना गरियो जुन तीन वर्षसम्म चालुरह्यो । यही धम्म संगीतिमा त्रिपिटकलाई पहिलोपटक ताडपत्रहरूमा लेख्न शुरू गरियो ।

यसरी भगवान् बुद्ध महापरिनिर्वाण भएको ४०० वर्षसम्म सारा धम्म संगीति अर्थात् धम्म साहित्य कण्ठस्थ गर्ने परम्परा थियो र चौथो धम्म संगीतिमा आएर मात्र ताडपत्रहरूमा लेखन शुरू गरियो तैपनि कण्ठस्थ गर्ने परम्परा पनि कायमै थियो । तदन्तर पाँचौ धर्मसभा (धम्म संगीति) म्यानमारको मंडालेमा सन् १८७१ मा सम्पन्न भयो । छैठौं धम्म संगीति पनि म्यानमारमै सन् १९५४ को बुद्ध पूर्णिमामा तत्कालीन प्रधानमन्त्री ऊ नुको संरक्षणमा शुरूमई दुईवर्षसम्म चालु भई सन् १९५६ को बुद्धपूर्णिमा अर्थात् भगवान् बुद्ध परिनिर्वाण भएको २५०० वर्ष पूरा भएको दिनमा समाप्त गरियो । यो बौद्ध सभामा नेपाल, भारत, थाइल्याण्ड, श्रीलङ्का, लाओस, जापान, कम्बोडिया, भियतनाम, कोरिया लगायत प्रायः सबै बौद्ध राष्ट्रहरूले भाग लिएका थिए । यस सभाले विभिन्न बौद्ध राष्ट्रहरूमा प्रचलित त्रिपिटकमा भएका स-साना भिन्नतालाई संशोधन गरी एक रूपता ल्याइदिए । हाल विभिन्न बौद्ध राष्ट्रहरूले त्रिपिटकलाई आ-आफ्नो भाषामा अनुवाद गरी पुस्तकहरू प्रकाशित गरेका छन् ।

Dhamma.Digital

यसरी भगवान् बुद्धको महापरिनिर्वाण भएदेखि हालसम्म उहाँका उपदेश, शिक्षा, नियमहरू निरन्तर रूपमा गुरुन्निष्ठ्य परम्पराअनुसार एक पिंढीबाट अर्को पिंढीसम्म मौखिक रूपमा, सूत्रवत् रूपमा हुँदै र अहिले पुस्तकको रूपमा प्रकाशित भइरहेका छन् ।

बुद्धको छवि दक्षिणपूर्व एसियामा

दक्षिण-पूर्वी एसियाका केही मुलुकका भूमिहरूमा बेलाबखत यात्रा गर्दा सँगालिएका केही सम्फनाहरूबाट त्यहाँ बुद्ध र बुद्धको छवि आज के कस्तो रहेछ भन्ने कुरासमेत छर्लडिन्च । भन् बुद्ध र बुद्धधर्म विषयमा नै राम्ररी अध्ययन गर्न गरी ती मुलुकहरूमा गएको भए अझ कतिका नौला र घतलागदा तथ्यहरू थाहा पाइन्थ्यो होला भन्ने मनमा नलागेको पनि होइन । तर 'आँ गर्दा 'अलङ्कार' बुझनुपर्छ भनेकै मेरा ती सीमित सम्फनाहरूबाट पनि के निर्कर्याल निकालन सकिन्छ भने दक्षिण-पूर्वी एशियाका अधिकांश मुलुकमा बुद्ध र बुद्धधर्मप्रति निकै राम्रो न्यानो आदरभाव रहेछ । अतः भ्रमण गरिएका ती ठाउँहरूमा नेपालीका विभूति, शान्तिका प्रतिपादक भगवान् बुद्धसम्बन्धी दक्षिण कोरिया, हडकड, जापान र थाइल्याण्डमा मैले देखेका र सुनेका केही विवरणहरू छोटकरीमा यहाँ प्रस्तुत गरेको छु ।

दक्षिण कोरियामा

नेपाल अधिराज्य जस्तै धार्मिक सहिष्णुता भएको देश दक्षिण कोरियाको चारै दिन मात्र भ्रमण गरेको भए तापनि त्यस देशका विभिन्न विषयमा संक्षिप्त रूपमा राम्ररी थाहा पाउने मौका मलाई मिलेको थियो । त्यहाँ विभिन्न ठाउँमा भगवान् बुद्धका विभिन्न आसनमा अवस्थित भव्य मूर्तिहरू

देख्न पाएँ र थरी थरीका बौद्ध मठ, मन्दिर, पैगोडाहरू छ्यासछ्यास्ती नै भएको कुरा त्यहाँको 'टुरिष्ट गाइड बुक' बाट थाहा पाएको थिएँ । केही दिन मात्र बस्ने भएको हुँदा, त्यस देशका विभिन्न ठाउँमा अवस्थित बौद्ध मठ, मन्दिर, पैगोडाहरूको पूरा मात्रामा अवलोकन गर्न मौका पाइनँ । दृश्यावलोकनको सिलसिलामा भने एकदिन राजधानी सोलको बाहिर माउण्ट सोग्रीको फेदीमा अवस्थित राष्ट्रिय उद्यानको भ्रमण गर्न पुर्ये । त्यहाँ पुग्दा मलाई मानौं बुद्धको निवासस्थानमा नै पुगेको भान भयो । त्यहाँ अवस्थित संसारप्रसिद्ध २७ मिटर अग्लो बृहत् पत्थरले निर्मित तथागत बुद्धका प्रतिमा देख्दा संसारका समस्याग्रस्त प्राणीलाई आफ्नो दाहिने हातले आशीर्वाद दिँदै शान्तिको पाठ पढाइरहे जस्तो लाग्यो । त्यस विशाल मूर्तिको सामुन्ने रहेको पाँचतले काटैकाठको निर्मित बौद्ध मन्दिरलाई देख्दा आफ्नै देशको राजधानीको काष्ठमण्डप मन्दिर र भक्तपुरस्थित पाँचतले 'न्यातपोल' मन्दिरको समन्वय गरी यो नयाँ मन्दिरको निर्माण गरिएको जस्तो महसुस भयो । यस किसिमको काष्ठ बौद्ध मन्दिर दक्षिण कोरियामा यही एउटा मात्र भएको र यसलाई 'पालसडजौन हल' भनिने गरेको कुरा गाइडद्वारा थाहा पाएँ । यस मन्दिरभित्रको बैठक १६२ मिटर लामो र २३ मिटर उच्चो रहेछ । त्यहाँ बुद्ध जीवन-चरित्रसम्बन्धी स-साना ५०० वटा मूर्तिहरू रहेछन् । त्यस विशाल हलको अतिरिक्त त्यहाँ भएका अरु बौद्ध मठ एवम् विहारका बाहिरैबाट विहङ्गम दृष्टि लगाई अवलोकन गर्न ।

त्यस्तै एक दिनको कुरा हो, म एक जना पत्रकार मित्र श्री सी. आई. चाडसँग सोलका विभिन्न पार्क, पैगोडा, मन्दिर र पुराना दरबार-भवनहरू अवलोकन गर्न गएको थिएँ । त्यसबेला ती मित्रसँग भएको वार्तालापद्वारा कोरियामा मुख्य गरी बौद्ध र कन्फुसियस, त्यसपछि क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरू भएको अवगत भयो । उनैबाट थाहा पाएँ, दक्षिण कोरियामा ४ हजार जति बौद्ध

मन्दिरहरू, ८० लाख बौद्धमार्गी र १७ हजार जति बौद्धभिक्षु रहेछन् । नेपालमा जस्तै दक्षिण कोरियामा पनि बुद्ध जयन्ती धूमधामसँग मनाइने गरेको तथा यो दिनमा राष्ट्रिय बिदा हुँदोरहेछ भन्ने कुरा पनि थाहा भयो । भारतमा बुद्धको जन्म र त्यहींबाट बौद्ध धर्म प्रतिपादन भएको भन्टान्ने उक्त मित्रलाई बुद्धको जन्म नेपालको पवित्रस्थल लुम्बिनीमा भएको र उहाँ नेपालका विभूति हुनुहुन्छ भनी विस्तृत जानकारी दिएपछि उनमा आश्चर्यको सीमा रहेन ।

हडकडमा :

मेरो हडकड यात्रामा मैले त्यहाँ अधिकांश समय घुमफिर गरेर मात्र बिताएको थिएँ । पर्यटक दृष्टि लिएर त्यस स्थानको विभिन्न भागमा यात्रा गरे तापनि त्यहाँ बुद्ध र बुद्धधर्मसम्बन्धी मैले निकै थोरै ज्ञान हासिल गरै भन्नुपर्छ । तैपनि त्यहाँ थाहा पाएँ- हडकडमा अधिकांश चिनियाँ जातिको बाहुल्य रहेछ । त्यसैले त्यहाँ चीनमा जस्तै मुख्यतया बौद्ध धर्म र ताओधर्मको बोलवाला रहेछ । त्यहाँको आधुनिक समाजमा यो धर्मले केही परिवर्तित रूप लिएको देखिए तापनि बूढापाकाहरूले भने पहिले चीनमा चलेको रीतिरिवाज, विधि-विधानअनुसार बौद्धधर्मको अनुशरण गर्ने गरेका रहेछन् । हडकडको वान्चाई भन्ने ठाउँको एउटा पसलमा 'रैक' जस्तो ठाउँमा सानो पित्तले बुद्ध मूर्तिलाई सिङ्गारी धूप-बत्ती बाली श्रद्धा व्यक्त गरी राखिएको देखेँ र सोधपुछ गर्दा त्यहाँका बौद्धमार्गीहरू दिनको दुईपल्ट बुद्ध प्रार्थना गर्दा रहेछन् भन्ने कुरा थाहा पाएँ । हडकडको भिक्टोरिया प्रान्तमा प्रसिद्ध बौद्ध मन्दिर 'मान मो टेम्पल' र न्यूटोरिटोरिजको साटिक भेलिमा दस हजार बुद्धमूर्ति हेर्न लायकको छ भनी सुनैँ । विशेषगरी न्यूटोरिटोरिज भन्ने इलाकामा बौद्ध मठ, गुम्बा, विहार आदि धेरै संख्यामा रहेछन्, जहाँ बुद्ध र बुद्धधर्मसम्बन्धी विशेष अध्ययन अध्यापनसमेत हुन्छ भन्ने पनि सुनैँ । यहाँको 'सा टिन रं सुएन वान' बौद्ध मठहरू निकै प्रसिद्ध छन् भन्ने पनि सुनियो । हडकडको विभिन्न अनकन्टार ठाउँहरूमा

समेत बौद्ध गुम्मा, मठ आदि रहेछन् र लन्टाऊ टापुको गोडपिडजस्तो सुनसान ठाउँमा अवस्थित पौलीन विहार (गुम्मा) बाट बिहान सूर्य उदाउँदा प्रस्फुटित हुने सुन्दर लालित्यपूर्ण दृश्य हेर्नलायकको छ भन्ने पनि हडकडमा हुँदा थाहा पाएँ । त्यस्तै मकाउ टापुमा मे महिनातिर भगवान् बुद्धलाई स्नान गराउने शुभ मुहूर्तमा भोज (Feast of the bathing of Lord Buddha) भनाउने परिपाटी भएको थाहा पाउँदा बुद्धप्रति श्रद्धा गरी भोज मनाउने जाति नेपालका नेवार मात्र होइनन्, हडकडका चिनियाँ जाति पनि हुन् भन्ने जानेर मन आनन्दले विभोर भएको थियो ।

जापानमा :

अब जापानमा मैले देखेका बुद्धमूर्ति र बौद्ध धर्म विषय केही चर्चा गर्नै । हुन त जापानजस्तो आधुनिकताको उच्च शिखरमा पुगिसकेको देशमा केही हप्ताको मात्र भ्रमण गर्नु आफैंमा अपूर्ण छ भन्नुपर्छ । तैपनि यो देशको भ्रमण गर्दा संयोगवश बुद्ध र बुद्धधर्मसम्बन्धी केही कुराहरू देख्न-सुन्न पाउनु मजस्तो एउटा नेपालीको लागि ठूलो सन्तोष, उत्साह र गौरवको कुरा थियो ।

Dhamma.Digital

टोकियोबाट सुपर एक्सप्रेस ट्रेनद्वारा करिब तीन घण्टामा क्योटो सहरमा पुगी त्यहाँ बौद्ध मन्दिरको प्राचुर्य देख्दा मलाई मन्दिरै मन्दिरको सहर भनिने काठमाडौंमा नै डुलिरहेको जस्तो लाग्यो । त्यहाँ करिब १६०० वटा बौद्ध मन्दिरहरू छन् भनेको सुन्दा नेपाली विभूति तथागत बुद्धको त्यहाँ राम्रो कदर भएको मैले सगर्व अनुभव गर्नै । क्योटोमा विभिन्न बौद्ध मठ, मन्दिर, विहार आदिको सरसरी भ्रमण गरेपछि मलाई निकै प्रभावित पारेको बौद्ध विहार मन्दिर हो सिन्दुर रङ्गे हिआन मन्दिर, जसको वरिपरिको बर्गीचामा पैयूँ र आइरिस जातको फूलहरू ढकमक्क फुलेर प्रस्फुटित भएको सौन्दर्य बिर्सनै नसकिने थियो ।

क्योटो सहर घुम्न जाने जोकोही पर्यटकले पनि नारा सहरको पनि सेरोफेरो गरेकै हुँदोरहेछ । अतः म पनि क्योटो सहर पुग्दा त्यहाँबाट ४२ किलोमिटर दक्षिणतिर पर्ने नारा सहर पुग्न । भनिन्छ जापानमा बौद्ध धर्मको प्रारम्भ हुँदा त्यो देशको राजधानी नारा (६९०-७८४) थियो र त्यसपछि मात्र क्योटोमा सरेको हो । जुनबेला नारा जापानको राजधानी थियो त्यसबेला तत्कालीन वादशाहहरूको बौद्ध धर्मप्रति अनुपम अनुराग थियो । फलस्वरूप त्यसबेला जापानमा बौद्धधर्मको निकै ठूलो उन्नति भएको थियो । त्यसबेलातिर नारामा संसारको सबैभन्दा ठूलो ढलौटको बुद्धमूर्ति 'डाइबुत्सु'को निर्माण भएको थियो । त्यसबेला नारामा अहिलेको भन्दा धेरै संख्यामा बौद्धमन्दिर, मठ विहार आदि थिए र तीमध्ये कुनै पछि आगलागीमा परी नष्ट भए त कुनै भत्केर, बिग्रेर गएका रहेछन् ।

सोचेर हेर्दा, विश्वका अग्रिम मुलुकहरूमध्ये एक गणिएको तथा ऐसिया महाद्वीपमा सबैभन्दा बढी समृद्ध, सम्पन्न तथा समुन्नत भएको जापान जस्तो विकसित देशमा बुद्ध र बौद्धधर्मप्रति भएको सद्भावना देख्दा मैले स्तम्भित हुनु परेको थियो । नेपाल बुद्धभूमि हो जसले तथागत बुद्धलाई जन्म दियो तर बुद्ध र उनको उपदेशलाई नेपालीले राम्ररी बुझ्न तथा मनन गर्न सकेका छैनन् कि भने जस्तो भावना नारा र क्योटोका बौद्धमन्दिरहरू चाहारेर हेर्दा तथा जापानमा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको प्राचुर्य देख्दा मेरो मनमा आयो । त्यो देख्दा बुद्ध र उनका उपदेशलाई जान्ने, बुझ्ने तथा पालन गर्न त जापानीहरू नै रहेछन् भन्ने पनि लाग्यो । भनिन्छ, करिब ६० प्रतिशत जापानीहरू बुद्धका आचारशास्त्र-विधिलाई व्यवहारमा ल्याइरहेका छन् । निश्चय नै जापान त्यो देश हो जहाँ बुद्धधर्म जीवित छ र दैनिक विकसित हुँदैछ ।

थाइल्याण्डमा :

काठमाडौँ-बैंकक हवाई सेवा चालु भएपछि थाइल्याण्ड हामी नेपालीका लागि भारतपछिको यात्रा गर्न सजिलो देश मात्र नभई एउटा व्यापारिक केन्द्र समेत हुन गएको छ । व्यापारिक दृष्टिले अधिकांश नेपाली त्यहाँ जाने गरे तापनि म भने पूरा पर्यटक भएर गएको थिएँ । त्यसैले मेरो थाइल्याण्ड यात्रामा पर्यटक दृष्टि हुनुमा कुनै अस्वाभाविकता थिएन । त्यहाँका विभिन्न पर्यटन केन्द्रहरूमा अधिकांश बौद्ध मन्दिर, मठ, विहार आदिको बाहुल्य देख्दा तथा आफू पनि बौद्धमार्गी भएकोले मनमा निकै गैरव अनुभव भइरहेको थियो ।

थाइल्याण्डमा विभिन्न बौद्ध मठ, मन्दिर, विहारको सेरोफेरो गर्ने क्रममा सर्वप्रथम म बैंककदेखि ५६ किलोमिटर टाढा अवस्थित नकोर्न पाथुमको ११५ मिटर अग्लो भव्य बौद्धस्तूपमा पुर्ँ । यसो परबाट हेर्दा हाम्रा पूजारीले बजाउने घण्टा घोप्तयाइराखेको जस्तो देखिने यो बौद्धस्तूप ज्यादै मनमोहन लाग्यो । यस ठाउँको विशेषता के रहेछ भने थाइल्याण्डमा सर्वप्रथम यहाँबाट बौद्ध धर्मको सुरुवात भएको रहेछ । त्यसपछि चौधाँदेखि अठारौँ शताब्दीसम्म थाइल्याण्डको राजधानी भएको अयोध्या भन्ने पुरानो सहरमा पुर्ँ । त्यहाँ विभिन्न ठाउँमा भग्नावशेषका रूपमा रहेका विभिन्न बौद्धमन्दिरहरूले अतीतका भव्यताहरू मूक भावले व्यक्त गरिरहेका जस्तो लाग्यो । त्यो सहर बैंककदेखि ६० माइल उत्तरतिर पर्दौरहेछ । त्यहाँ रहेको ढलौटद्वारा निर्मित आँखा चिम्ली पलेटी मारेर बसिरहेको भगवान् बुद्धको विशाल एवम् प्रसिद्ध मूर्तिले मेरा आँखा निरन्तर तानिरहेको थियो ।

त्यसपछि बैंकक सहरको विभिन्न बौद्ध मठ, मन्दिर, विहारको परिक्रमा गर्न चाँजोपाँजो मिलाउनमा म तल्लीन भएँ । सर्वप्रथम म चात ट्रेमिट

नामक बौद्ध विहारमा पुर्णे । यस विहारभित्र एक ठाउँमा सुनैसुनले निर्मित विशाल बुद्ध मूर्ति देख्दा मैले जिब्रो टोक्क किनभने १० फिट अगलो तथा साडे पाँच टन वजन भएको सुनैसुनले निर्मित त्यस्तो विशाल मूर्ति मैले जीवनमा कहिल्यै, कतै नदेखेको मात्र होइन कि यस किसिमको मूर्ति छ भनेर कहीं कतै पढेको वा सुनेको पनि थिइनँ । म आफैले आफैलाई प्रश्न गर्न पुर्ण- आजको चर्को भाउमा साडे-पाँच टन सुनको मूल्य कति पर्ला ? तथागत बुद्धप्रति कस्तो अगाध श्रद्धा ! साँच्चै थाईहरूको विशाल हृदयको नमूना हो यो ।

बैककका विहारहरूमध्ये सबभन्दा ठूलो एवम् विशाल विहार 'वातपो' मा पनि म एक दिन पुर्णे । त्यो बौद्ध विहार चारैतिर पर्खालिले घेरिएको छ र त्यहाँभित्र पस्ने आठ वटा ढोकाहरू छन् । त्यस विहारको एक ठाउँमा ३१४ वटा आसनबद्ध बुद्ध मूर्तिहरू छन् र त्यहाँको विभिन्न भित्ताहरूमा बुद्धको सम्पूर्ण जीवनी विभिन्न रेखाचित्रद्वारा अङ्कित गरिएका हेन लायकका छन् । फेरि यहाँको एउटा ठूलो बैठकजस्तो कोठाभित्र एउटा विशाल, भीमकाय लम्पसार परी लेटिरहेको बुद्धमूर्ति देख्दा म स्तम्भित भएँ । निर्वाण प्राप्त गर्न लागेको अवस्था देखाउने यो बुद्धमूर्तिको लम्बाई ४६ मिटर (१६० फिट) र उचाई १५ मिटर (३९ फिट) रहेछ । आगन्तुक श्रद्धालु भक्तजनहरूले सुगन्धमय धूपहरू बालेर सुनौला टपकहरू त्यस मूर्तिको यत्रतत्र टाँस्दै नमस्कार गरेको देख्दा बौद्ध तीर्थस्थलभित्र घुमिरहेको अनुभव भयो ।

'वात वेज्जमा वोफित' नामक सेतो इटालियन सङ्गमरमरले बनेको बौद्ध मठ पनि हेन लायकको छ । त्यहाँ जाँदा यो मठ-मन्दिरको विषयमा मेरा गाइडले वर्णन गरेकोबाट थाहा पाँँ- त्यो मन्दिरको निर्माण-प्रक्रिया थाई वास्तुकलामा आधारित भए तापनि त्यसलाई चाहिने सम्पूर्ण सङ्गमरमर-दुङ्गा

इटलीबाट ल्याइएका हुन् र त्यसलाई आवश्यक चिनियाँ माटोचाहिँ चीनबाट ल्याइएको रहेछ । त्यहाँ रहेको ठूलो पुरानो धातुको बुद्ध मूर्तिलाई सन् १९०७ मा तत्कालीन राजा रामा प्रथमले सुनको पाताले मोरिदिएका रहेछन् । यो मन्दिरभित्रको दलानमा बुद्धका विभिन्न मुद्रा तथा आसनका ५१ वटा धातुका मूर्तिहरू जडेर राखिएको हेर्न लायकको ठाँै । यसो हेर्दा यो मन्दिर केवल बौद्ध मठ मात्र नभएर एउटा नौलो बौद्धसङ्ग्रहालय जस्तो पनि लाग्यो । थाइल्याण्डका अधिकांश मन्दिरहरूमा सर्पका मूर्तिहरूलाई कलात्मक ढड्ङले सजाई राखेको पाइन्छ । यस्ता मन्दिरका छानाका दुप्पाहरूमा सर्पका पुच्छरहरू चोसो पारी राखिएको हुँदारहेछ जुन कुरो यो 'वात वेङ्जमा वोपित'मा पनि राम्ररी प्रदर्शित भएको देख्यै । यस्तै 'वात फ्राकेओ'को सर्वश्रेष्ठ एमरल्ड बुद्ध, 'वात साकेत'को गोल्डेन माउण्ट आदि बौद्ध स्मारकहरू अविस्मरणीय मात्र होइन अतुलनीय तथा हाम्रो लागि अनुकरणीय समेत पाएँ ।

यसरी दक्षिण-पूर्वी एसियाका केही देशहरूमा बुद्ध र बुद्धधर्मप्रति भएको अतुलनीय आचार, व्यवहार, श्रद्धा तथा बुद्धमूर्तिहरूको विविधता देख्दा म औष्ठि प्रभावित भएको छु र अहिले बुद्ध भन्ने नामको स्मरण गर्नासाथ ती देशहरूमा देखेका बुद्धका विविध भाँकीहरू आँखाअगाडि त्यसै-त्यसै रूमलिन थाल्छन् र मनमा आनन्दानुभूति प्रस्फुटित हुन्छ ।

बुद्धको जन्मस्थल : लुम्बिनी

आजभन्दा २६०० वर्षअघि नेपालको तौलिहवा क्षेत्र अन्तर्गत कपिलवस्तु भन्ने एउटा साहै राम्रो र समृद्धशाली राज्य थियो । त्यसबेला त्यहाँ शाक्यवंश राजा शुद्धोदन राज्य गर्दथे । उनका मायादेवी र प्रजापति गौतमी नामका दुई रानी थिए । एक दिन आषाढ पूर्णिमाको दिन रानी मायादेवीले अपूर्व र अनुपम सपना देखिन् । सपनामा रानीले विविध अद्भूत कुराहरूको अनुभूतिका साथ एउटा बडेमाको सेतो हाती आफ्नो दाहिने काखीबाट पेटभित्र पसेको देखिन् । महाराजले भोलिपल्ट आफ्नो राज्यका विद्वान् ब्राह्मणहरूलाई बोलाई महारानीको सपनाको कुरा अर्थात्तुन आदेश दिए । आमन्त्रित ब्राह्मणहरू सबैले एकै स्वरले 'सपना साहै शुभलक्षणको छ । महारानीको कोखबाट एउटा अद्वितीय राजकुमारको जन्म हुनेछ । राजकुमार राजपाट सम्हालेर बसे भने चक्रवर्ती राजा हुनेछन् तर संसार त्यागेर सन्यासी भएर गएभने महामना बुद्ध बन्नेछन् ।' भनी भविष्यवाणी गरे । त्यसपछि गर्भधारण गरेको दसौं महिनाको बैशाख पूर्णिमाको दिन आफ्नो माइतीघर देवदहतिर जाने क्रममा बीच बाटोमा पर्न लुम्बिनी भन्ने एउटा साहै रमणीय उद्यानमा आराम गर्न रोकिँदा महारानीले आफ्नो शारीरिक अवस्थामा केही परिवर्तन आएको अनुभव गरिन् । अनि दायाँ हातले नजिकैको शालवृक्षको हाँगा समाती उभिइन् । महारानीको परिस्थिति बुझेर परिचारिकाहरूले चारैतिर कपडाको घेरा लगाइदिए । त्यहीं शालवृक्षको मुनि महारानी मायादेवीलाई सर्वगुण सम्पन्न

बुद्धज्योतिका केही रशि । १०५

पुत्ररत्न पैदा भयो । त्यस बेला आकाशबाट देवगणको जयजयकारयुक्त मङ्गलध्वनिले वातावरण गुञ्जायमान भयो । नानाथरीका सुगम्भित पुष्पहरूको बृष्टि भयो । तत्क्षणै त्यहाँ भगवान् ब्रह्मा प्रकट हुनुभयो । उहाँले पम्फाको फूलजस्तो कोमल बालकलाई सुवर्णमय जालमा थापी रानीको समक्ष राख्दै “महारानी बत्तीस लक्षणले युक्त महानुभाव राजकुमार प्राप्त भएको छ, कृपया ग्रहण गर्नुहोस्” भनी आग्रह गरे । भगवान् ब्रह्माको हातबाट मुक्त भएपछि त्यो सर्वलक्षण सम्पन्न शिशुले जमिनमा आफै उभिएर दसै दिशातिर आँखा घुमाए । कहाँकै आफूसमान योग्य कोही कुनै व्यक्ति नदेखेपछि उत्तर दिशातिर फर्कर दायाँ हात उचाली चोर आँला ठड्याई सात कदम हिँड्दै ‘अग्गो हमास्मि लोकस्स’ अर्थात् ‘संसारको अग्रपुरुष मै नै हुँ भनी घोषणा गरे जसलाई सिंहनाद गरेको भनिन्छ । त्यसबखत त्यस बालकलाई भगवान् ब्रह्माले श्वेतछत्र ओढाए भने इन्द्रदेवले चँवर हम्काए, अरु देवगणहरू जयजयकार गर्दै पछि पछि लागे ।

बुद्धको जन्मपछि राजधानी कपिलवस्तुमा ठूलो खुसीयाली छायो । त्यसै बेला त्यहाँ असिता ऋषिको आगमनबारे औशोले आफ्नो प्रवचनको सिलसिलामा एक ठाउँमा बडो सुन्दर तरिकाले व्याख्या गरेका छन् ।

Dhamma Digital

ओशो भन्छन्- आजभन्दा २६३० वर्षपहिले जुन दिन बुद्धको जन्म भएको थियो त्यसबेला सप्राट् शुद्धोदनको राजधानीमा धेरै दिनसम्म ठूलो उत्सव भएको थियो । पूरै राजधानी सजिसजाउ थियो । जनता सबै हर्षाल्लासित थिए । धेरै दिनको प्रतीक्षा पूरा भएको थियो । किनभने राजा वृद्ध हुँदै गइरहेका थिए । तर नयाँ राजा हुनेको कुनै अत्तोपत्तो थिएन । त्यसैले नवजात राजकुमारलाई सिद्धार्थ नाम दिइयो । जीवन-जगत्को अर्थ सिद्ध गर्ने हुँदा सिद्धार्थ भनिएको हो । सप्राट्को महलमा उत्सव मनाइरहेकै बेला एक दिन हिमालयबाट एक वृद्ध तपस्वी महलको द्वारमा उभिन आइपुगे । उनको नाम थियो असिता । सप्राट् उनलाई सम्मान गर्दथे । तपस्वी असिता पहिले कहिल्यै राजधानी आएका थिएनन् । शुद्धोदन स्वयं उनको दर्शनका लागि हिमालय जानुपर्थ्यो । राजाको बाल्यकालका साथी थिए असिता ।

तूलो भएपछि शुद्धोदन सम्राट् भए, राजपाटको दुनियाँमा अल्पिए । असिता महान् तपस्वी भए । उनको ख्याति टाढा टाढा दिग्दिगन्तसम्म फैलियो । असिता आएको थाहा पाई राजा द्वारसम्म आई अचम्म मान्दै भने,- “तपाईं यहाँ आउनुभएको ? कसरी ? किन ? के कामले आउनु भएको ? कुनै कठिनाई छ कि ? कुनै अड्चन छ कि ? भनुस् मैले गर्नुपर्ने कही छ ?”

“कठिनाई, मुस्किल, अड्चन केही छैन, तिम्रो घरमा छोरोको जन्म भएको हुनाले उसैको दर्शन गर्न आएको हुँ ” असिताले भने ।

यो सुनेर शुद्धोदन हतप्रभ भए । सौभाग्यको कुरा हो कि असिताजस्तो महान् आत्मा छोराको दर्शनको निमित्त आएका छन् । शुद्धोदनले तुरुन्तै अन्तर्गृहबाट नवजात शिशु लिएर आए । बालकलाई देख्नासाथ असिताले शिर भुकाए । उनले शिशुको चरणमा शिर राखेर ढोगे । शिशु बुद्धले असिताको जटामा आफ्नो खुद्दा छिराएर अड्काउनु भयो । त्यसबेलादेखि नै मान्छेको जटामा बुद्धको खुद्दा अड्किन थालेको हो भनेर भनिन्छ । बुद्धको दर्शन गरेपछि तपस्वी असिता हाँस्न र रुन दुवै गर्न थाले ।

यो देखि शुद्धोदनले सोधे, “यस्तो शुभ घडीमा तपाईले यो के गर्नु भएको ?”

Dhamma.Digital

असिताले भने, “तिम्रो यो घरमा यो जुन छोरा जन्मेको छ, त्यो कुनै साधारण मान्छे होइन, यो असाधारण पवित्र आत्मा हो । यो तिम्रो लागि मात्र सिद्धार्थ होइन । यो अनन्तकालसम्म विश्वको लागि नै सिद्धार्थ हुनेछ । धेरै मान्छेले अब जीवनको अर्थ सिद्ध गर्न पाउने भए । त्यसैले म हाँस्दै छु किनकि यस्ता महान् आत्माको दर्शन मलाई प्राप्त भयो । म हाँस्छु, प्रसन्न हुन्छु यस निष्ठि कि यसले म बूढोको जटामा आफ्ना खुद्दा घुसाइदियो । यो सौभाग्यको क्षण हो । रुन्छु यसकारणले कि यो कोपिला विकसित भएर फूल बन्नेछ, दिग्दिगन्तमा यसको सुवास फैलनेछ, अनि यसको सुवासको छायाँमा करोडाईले राहत प्राप्त गर्नेछन्, तब त्यतिखेर म यस धरतीमा हुनेछैन । त्यसैले म रुन्छु, म पछुताउँछु ।” सिद्धार्थ गौतम जन्मनु हुँदाको कुरा हो यो ।

सिद्धार्थ गौतम पछि जब बुद्ध हुनुभयो, तब लुम्बिनी क्षेत्रले पवित्र स्थलको रूपमा मान्यता पाउन थाल्यो । पछि समयको पाड्ग्रो घुम्दै जाँदा यसले आफ्नो काँचुली फेर्द गयो । फलस्वरूप पवित्र स्थल लुम्बिनी पनि अज्ञात गर्भमा लुकेर बस्नुपन्यो । करिब २/३ सय वर्षसम्म यो क्षेत्र जङ्गल अनकन्टार भूमिमा परिणत हुन पुग्यो ।

त्यसपछि इसापूर्व २४९ मा मौर्य सम्राट् अशोक बुद्धधर्मको प्रचार गराएर गर्ने क्रममा बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीको यात्रामा आएका थिए । बुद्धरित सम्बन्धित हरेक ठाउँमा स्तम्भ र स्तम्भलेख राख्ने विचार गरिएअनुसार समाट् अशोकले लुम्बिनीमा पनि स्तम्भ र स्तम्भलेख राख्न लगाएका थिए । आफ्नो कृति पनि रहोस् र बुद्धधर्मको पनि प्रचार प्रसार होस् भन्ने उनको मनसाय यस स्तम्भबाट छर्लिङ्गिन्छ । खुसीको कुरा के हो भने त्यतिका वर्ष पुरानो यो स्तम्भको मूल अभिलेखको अक्षर तथा शब्दहरू कुनै पनि बिग्रिएको, कोरिएको वा मेटिएको छैन । यद्यपि यो अभिलेखका केही शब्दहरूबाटे विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न अर्थ लगाएको देखिन्छ । तैपनि मूल रूपमा यो स्तम्भ सम्राट् अशोकले आजभन्दा २२-२३ सय वर्षपहिले खडा गरेको र तथागत बुद्ध जन्मनुभएको ठाउँ यही हो भन्ने तथ्य अकाट्य रूपमा प्रमाणित भएको छ । **Dhamma.Digital**

सम्राट् अशोकद्वारा प्रतिस्थापित यो स्तम्भलाई अशोकस्तम्भ भनिन्छ र यसलाई नियालेर हेर्द जाँदा यसको माथितिर लेखिएका अभिलेखहरूमध्ये कुनै रिपुमल्लले त कुनै अर्कहरूले पछि कुँदेका हुन भनिन्छ । यसको मूल अभिलेखचाहौं जमिनको सतहतिर पर्न जाँदा समयको गतिसँगै यो पुरिदैं छोपिदैं गयो । पुरातत्त्वविदहरूको भनाइअनुसार जङ्गलको रूपमा फैलिदैं गएको लुम्बिनीमा करिब ११-१२ सय वर्षसम्म अशोकस्तम्भको त्यो मूल अभिलेख जमिनमुनि पुरिएर रह्यो । फलस्वरूप यो स्तम्भ कसले, कहिले, किन प्रतिष्ठापन गरेको हो भन्ने कुरा इतिहासको पानाबाट हराउँदै-बिलाउँदै गयो । त्यसपछि आजभन्दा १११ वर्षपहिले अर्थात् सन् १८९६ मा पाल्याका तत्कालीन तैनाथवाला कमान्डिङ जनरल १०८ घणश्याम राजकर्णिकार

खड्गशमशेरले जङ्गलको रूपमा रहेको लुम्बिनीको रुख कटानी गरी भारत निकासी गरिरहेको बेला रुख काट्ने कामदारहरूले एउटा बडेमानको स्तम्भ ठिङ्ग खडा भएको देखे । त्यसैबेला खड्गशमशेरले तीन चारओटा हातीद्वारा यस स्तम्भलाई उखेल्न खोजेका रहेछन् तर सकेनछन् । यो स्तम्भलाई त्यसैबेला उखेलेर नष्ट गरिदिएको भए बुद्ध नेपालमा जन्मेको लिखित प्रमाण माटोमै बिलाएर हराइसकेको हुन्थ्यो । सौभाग्यवश त्यसै बेलातिर बुद्धको जन्मस्थलको खोजीनीति गरिरहेका पुरातत्त्वविद् डा. अलोइज अन्टल फुहरर भारतबाट नेपालको तराईतिर घुम्दैफिर्द आउँदा पडेरियास्थित खड्गशमशेरको क्याम्पमा पुगेछन् र उनले संयोगवश नजिकै रहेको बडेमानको स्तम्भ देखेछन् । उनकै सल्लाहअनुसार यस स्तम्भको उत्खनन् गर्दा पाँच हरफको ब्राह्मी लिपिको अभिलेख भेटिएछन् । त्यस लिपिको गहन अध्ययनपश्चात् डा. फुहररले यो स्तम्भ “अशोकस्तम्भ” हो र यहाँ बुद्ध जन्मनुभएको हो भनी ठोकुवा गरे । नेपाल र नेपालीका लागि यो भन्दा ढूलो सुख, सन्तोष र गौरवको कुरा अरु के हुन सक्थ्यो ! यसैले गर्दा आज हामीले छाती फुलाएर शिर ठाडो पारेर नेपाल बुद्ध जन्मेको देश हो भन्न पाइरहेका छौं । यसको मुख्य कारक डा. फुहररको अन्येषणात्मक अध्ययन हो र डा. फुहररजस्ता इमान्दार अन्येषकलाई म स-सम्मान अभिवादन गर्न हिचकिचाउन्न ।

त्यसै बेलादेखि बुद्ध पौराणिक नभई ऐतिहासिक व्यक्ति हुनुका साथै उहाँको जन्म नेपालमा भएको प्रमाणित भएको हो । त्यसपछि सन् १९३७ मा केशरशमशेरले बुद्ध जन्मेको ठाउँमा मायादेवीको मन्दिर बनाउन लगाए ।

यसको ३० वर्षपछि श्रद्धेय भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविरको प्रेरणाबाट राष्ट्र सङ्घका तत्कालीन महासचिव उथान्तले लुम्बिनीलाई विश्वसामु ल्याउन विशेष पहल गरे । सन् १९६७ को अप्रिल महिनामा यी महासचिव उथान्त नेपालको भ्रमणमा आउँदा लुम्बिनी पनि गएका थिए । त्यहाँको अस्तव्यस्त र लथालिङ्ग अवस्थाबारे श्रद्धेय भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविरले बर्मिज भाषामा रुँदै वर्णन गर्दा स्वयं महासचिव उथान्तले पनि मन थाम्न सकेनन् र

आँखाबाट वरर आँसु भारेछन् । यी दुई महास्थविर र महासचिवको भावनामय भेटघाट साहै महत्त्वपूर्ण हुन गयो, अत्यन्त प्रत्युत्पादक हुन पुग्यो । उथान्तले लगतै लुम्बिनीलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थाहार संभार गर्ने योजना बनाए । त्यसपछि यिनकै सक्रियतामा सन् १९७० मा राष्ट्र सङ्घमा लुम्बिनी विकास समितिको गठन भयो । आज लुम्बिनीमा जे जस्तो विकास कार्यहरू भइरहेछ त्यसको श्रेय सर्वप्रथम श्रद्धेय भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविरलाई टक्र्याउनुपर्छ जसले यस क्षेत्रको दूरावस्थाबारे रुँदै महासचिव उथान्तलाई अवगत गराएका थिए । त्यसपछि बौद्धमार्गी महासचिव उथान्तलाई पनि उत्तिकै धन्यवाद दिनुपर्छ जसले भगवान् बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीको महत्त्वलाई बुझी यस क्षेत्रलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पहिचान र विकास गर्न आवश्यक तर्जुमा गरे । सोचेर हेर्दा यी दुई पवित्र आत्मबीच लुम्बिनीको भेटघाटमा त्यस्तो मार्मिक वार्तालाप नभएको भए सायद लुम्बिनीको विकास हुन अभ धेरै वर्ष कुर्नुपर्ने थियो होला । अतः श्रद्धासुमनवापत श्रद्धेय भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविरलाई म यहाँ साष्टाङ्ग दण्डवत् गर्दछु भने महासचिव उथान्तलाई न्यानो अभिवादन ज्ञापन गर्दछु ।

अँ, अशोकस्तम्भबारे लेख्दै थिएँ कुरा लुम्बिनी विकासबारे तन्किन पुगेछ । अब फेरि अशोकस्तम्भतिरै लाग्नै ।

आज अशोकस्तम्भको रेलिङ्बारमा लुम्बिनी विकास कोषबाट एउटा सूचनापाटी भुन्ड्याइराखिएको छ । अशोकस्तम्भको मूल अभिलेखको नेपालीमा अनूदित भावार्थ त्यो पाटीमा यस प्रकार कोरिएको छ :- 'देवताहरूका प्रियदर्शी (अशोक) राजा राज्यभिषेकको बीसौं वर्षमा आफै सवारी भइबक्स्यो । यहाँ बुद्ध शाक्यमुनिको जन्म भएकोले दुड्गाको एउटा प्राचीर बनाउन लगाइबक्स्यो र एउटा शिलास्तम्भ स्थापना गरिबक्स्यो । यहाँ भगवान्को जन्म भएकोले लुम्बिनी गाउँको बलि (कर) घटाई आठौं भाग गरिबक्स्यो ।'

यसरी बुद्धको जन्म नेपालको लुम्बिनीमा भएको हो भन्ने सबैभन्दा पुरानो प्रमाणिक दस्तावेज यही अशोकस्तम्भ हो । यस्तो महत्त्वपूर्ण स्तम्भको

स्याहार सम्भार र संरक्षण गर्न लुम्बिनी विकास योजनाले कुनै काम सुरु गरेको नदेख्ना कताकता यो हाम्रो दरिद्र मानसिकता नै हो कि जस्तो मनमा लाग्यो ।

आज अशोकस्तम्भको अभिलेखबाट भगवान् बुद्धको जन्म लुम्बिनीमा भएको हो भन्ने कुरा निर्विवाद सत्य भइसकेको हो । यसमा शङ्का-उपशङ्का गर्नुपर्ने ठाउँ छैन । तैपनि बेलाबखतमा भारतका धूर्त पुरातत्त्वविद्हरु बुद्धको जन्म भारतमा भएको हो भनी विभिन्न भुट्टा प्रमाणहरु अधि सारी प्रचार प्रसार गर्नमा तल्लीन देखिएका छन् । यस्तो स्थितिमा नेपाली मात्रले आफ्नो हकको हिफाजत गर्न सर्वप्रथम लुम्बिनीसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्नु आजको नितान्त आवश्यकता भएको छ । अनि हाम्रो शिरको शोभा बुद्धजस्ता हीरालाई किरा सम्भन्ने हाम्रो छुद्र मानसिकतालाई भटारो हानी निर्मूल पार्नु परेको छ । त्यसपछि बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी हो भनेर एकचोटि मात्र होइन दशचोटि, सयचोटि अझ चाहिएमा हजारचोटि पनि भन्नुपर्ने, लेख्नुपर्ने तथा वकालत गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिरहेछु तथा अनुभूत गरिरहेछु ।

आज लुम्बिनी विकास कार्यक्रम अन्तर्गत बीस, पच्चीस ओटा राष्ट्रहरूले आ-आफ्नो आर्थिक तथा प्राविधिक लगानीबाट विभिन्न थरिका भव्य तथा मनोहरकारी बौद्ध चैत्य, विहार तथा मन्दिरहरूको निर्माण गरेका छन् तथा गरिरहेका छन् । त्यस्तै अर्को गहकिलो कदम लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयको स्थापना भई हाल सञ्चालन भइरहेका छन् । लुम्बिनी विकास कार्यक्रममा संयुक्त राष्ट्र सङ्घअन्तर्गत युनिस्कोले पनि सकारात्मक भूमिका खेलिरहनु प्रशंसनीय कुरा हो ।

आज विश्वमा बुद्धको महिमा र आवश्यकता भन्नभन्न बढ्दै गइरहेको छ र यो क्रम पछिसम्म जारी रहने छ । त्यसैले बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीमा आज विदेशी पर्यटकहरूको आगमन उत्साहजनक रूपमा बढ्दै छ । आज विशेष गरी दक्षिण पूर्वी एसियाका करोडी बौद्ध

धर्मावलम्बीहरू जीवनमा एक पटक भए पनि बुद्धको जन्मभूमि लुम्बिनीको दर्शन गर्न लालायित छन् । तर हामीले लुम्बिनीमा आधुनिक सुविधाका पूर्वाधारहरू आवश्यकतानुसार उपलब्ध गराउन सकेका छैनौं । अतः लुम्बिनी विकासको क्रममा विदेशी पर्यटकहरू सजिलैसँग लुम्बिनी पुग्न, पुन्याउन भैरहवा विमानस्थललाई अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा परिणत गराई लुम्बिनीमा आधुनिक होटलहरू राम्ररी सञ्चालन गराउन सकेको खण्डमा हामीले सजिलैसँग लाखौं लाख बौद्ध धर्मावलम्बीहरूलाई लुम्बिनी दर्शन र अवलोकनका लागि आकर्षित गराउन सक्छैं, जसबाट हामी कहाँ विदेशी मुद्राको वर्षा भई यसले देशको आर्थिक स्थितिलाई यथेष्ट दरिलो बनाउने छ । यसरी लुम्बिनी विकास भन्नु नै नेपाल र नेपालीको विकास हुने निश्चित छ । यसले हाम्रो सामाजिक, आर्थिक र धार्मिक क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन ल्याउने छ । यसले हामीलाई विकासको खुड्किलोमा उक्लन सघाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत नेपाल र नेपालीको छवि उच्च राख्ने कुरामा केही शड्का छैन । अतः लुम्बिनी विकास कोषले गरेका काम कारवाही तथा विदेशी र स्वदेशी संघ संस्था वा व्यक्ति विशेषको सहयोग सहायताले मात्र लुम्बिनीको पूर्ण विकास हुन सम्भव छैन । त्यसैले नेपाल सरकार नै अग्रसर भई लुम्बिनीको चौतर्फी विकासको लागि लुम्बिनी विकास मन्त्रालय नामक एउटा छुट्टै मन्त्रालय स्थापना गरी कार्य सम्पादन गरेमा यसले देशको आर्थिक, सामाजिक तथा धार्मिक विकासमा यथेष्ट सुधार ल्याउन सक्ने कुरामा ढुक्क हुन सकिन्छ ।

अन्त्यमा बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीको विकास गर्नु भनेको बुद्ध ज्योतिका केही रश्मिलाई अङ्गीकार गर्नु हो भन्नुमा कुनै अत्युक्ति हुने छैन बरू उपयुक्त र सान्दर्भिक नै हुनेछ भनी ढुक्क हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

गोयन्का, आचार्य श्री सत्यनारायण, (सन् २०१०), निर्मल धारा धर्मकी, महाराष्ट्रः
विपश्यना विशेषज्ञ विन्यास ।

दाहाल (रत्नम्), रोशन (अनु/सं.), (२०६९), गौतम बुद्ध, जीवनी एवम् दर्शन,
काठमाडौँ : पाँच पोखरी प्रकाशन गृह ।

धर्मरक्षित, तिपिटकाचार्य डा. भिक्खु, (सन् २००८), तथागत हृदय, नई
दिल्ली : सम्यक प्रकाशन ।

प्रसाद, रघुनाथ (सन् २००९), गौतम बुद्ध, वाराणसी : गोयल प्रकाशन ।

प्रसाइँ, पुण्यप्रसाद (—?), गौतम बुद्ध उनको जीवन दर्शन, काठमाडौँ :
डिकुरा पब्लिकेशन ।

प्रसुन, प्रो. श्रीकान्त (सन् २००७), भगवान् बुद्ध जीवन और वाणी, दिल्ली
: पुस्तक महल ।

बौद्ध, बौद्धाचार्य शान्ति स्वरूप, (सन् २०११), सचित्र बुद्ध जीवनी, नई
दिल्ली : सम्यक प्रकाशन ।

भगवान् श्री रजनीश, (सन् १९८२), (सम्पा. स्वामी अक्षय परमानन्द, संक. स्वामी
शिवानन्द भारती) तमसो मा ज्योतिर्गमय,
दिल्ली : साधना पाकेट बुक्स ।

श्रीकृष्ण, आनन्द, (सन् २०१३), भगवान् बुद्ध एवम् धम्म-सार, नई दिल्ली
: हिन्द पाकेट बुक्स प्राइभेट लिमिटेड ।

सध्दातिस्स, डा. (अनु.) विट्ठलदास मोदी, (सन् १९९४), बुद्ध जीवन और
दर्शन, नई दिल्ली : सस्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन ।

साँपला, बी. आर., (सन् २००२), भगवान् बुद्धका अमर सन्देश, दिल्ली :
भारतीय बौद्ध महासन्ना (पैंजी) ।

व्यक्तित्वहरू

यस पुस्तकको लेखन र प्रकाशनका क्रममा बौद्धिक सल्लाह दिने दिवंगत
भिक्षु कुमार काश्यप महास्थविर, डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर, भिक्षु
मैत्री महास्थविर, भिक्षु कोण्डण्ण महास्थविर, स्वर्गीय समालोचक माधवलाल
कर्मचार्य, प्रा. डा. कृष्णप्रसाद दाहाल ।

परिशिष्ट

नियात्राकार घनश्याम राजकर्णिकार 'बुद्धज्योतिका केही रश्मि' नामक पुस्तक पाठकमाख ल्याएका छन् । यसमा बुद्धसम्बन्धी संस्मरणात्मक १६ वटा निबन्ध समेटिएका छन् । बुद्ध र ईश्वरबाट सुरु भएको सङ्ग्रह 'बुद्धका प्रेरणादायक उपदेश', 'बुद्धको शान्तिसन्देश' आदि हुँदै 'बुद्धको जन्मस्थलः लुम्बिनी मा दुड्डिएको छ । सङ्ग्रहका प्रत्येक निबन्धमा बुद्धका विभिन्न उपदेश सरल, आकर्षक र मिठासपूर्ण शैलीमा पसिकएका छन् ।

-घनश्यमा ओली, कान्तिपुर (दैनिक)

बुद्धज्ञानका विभिन्न सन्दर्भमा आधारित रोचक लेखको सँगालोका रूपमा प्रकाशित 'बुद्धज्योतिका केही रश्मि' पुस्तकले बुद्धलाई चिन्नैपर्ने ज्ञानगुनका थप विषय अगाडि ल्याएको छ ।

बौद्धमार्गी मात्र होइन, बुद्धसम्बन्धी अन्वेषक एवं अध्येताका निम्तिसमेत यो पुस्तक रोचक सामग्री बन्न सक्छ । लेखकीय प्रस्तुति सरल, सहज र बोधगम्य छ ।

-समीक्षक, नयाँ पत्रिका (दैनिक)

नेपाली साहित्यको बजारमा घनश्याम राजकर्णिकारले मूलतः यात्रानिबन्धलेखकका रूपमा आफ्नो नाम स्थापित गराएका छन् । तर यसपटक उनी यो विधामा मात्रै सीमित छैनन् । उनको लेखनले त्यो सीमालाई नाघेको छ । अर्थात् यात्रानिबन्धात्मक विधाबाट अलगै हटेर उनको लेखन नयाँ किसिमको देखिएको छ जसको पुस्तकीय रूपको नाम हो 'बुद्धज्योतिका केही रश्मि' ।

धन्यवादका पात्र बनेका छन् लेखक घनश्याम राजकर्णिकार । उनले यो पुस्तकका माध्यमबाट लेखकीय धर्म मात्रै निर्वाह नगरी एउटा मानवीय पुण्यको भूमिका पनि निभाएका छन् ।

-विमल भौकाजी, गरिमा (मासिक)

सरल र प्रभावशाली भाषामा उनिएको सोह थुँगाको सिङ्गो पुञ्ज 'बुद्धज्योतिका केही रशिम' को अध्ययनद्वारा बुद्धजस्तै शान्ति, सहिष्णुता, सद्भाव र प्रेमको हिमायती बन्न प्रेरित गर्दछ ।

-हेमराज पाण्डे 'अभागी, मधुपर्क (मासिक)

हिसा र आतङ्कजस्ता त्रासमय वातावरणबाट आक्रान्त छ मानवसमुदाय । यस अर्थमा त्यसबाट मुक्ति खोज्नु आजको आवश्यकता हो । लेखक घनश्याम राजकर्णिकारले यही आवश्यकतालाई ख्याल गरेर लेखेको पुस्तकको नाम हो 'बुद्धज्योतिका केही रशिम' ।

'बुद्ध र ईश्वर' परिभाषाबाट सुरु गरिएको भिन्न-भिन्न शीर्षकका १६ वटा लेखहरू समाविष्ट यस पुस्तकभित्रका प्रत्येक लेखहरू पाठकहरूमा ज्ञान बाँड्न सक्षम देखिन्छन् ।

-शारदा (मासिक)

घनश्याम राजकर्णिकारले एउटा कुशल नियात्राकारका रूपमा आफ्नो परिचय बनाइसकेका छन् । चार दशकभन्दा बढी समयदेखि साहित्यमा लागेका राजकर्णिकारले आधा दर्जनभन्दा बढी नियात्रा, संस्मरण र अनुसन्धानमूलक किताब सार्वजनिक गरेका छन् । 'बुद्धज्योतिका केही रशिम' राजकर्णिकारको पछिल्लो कृति हो, जसमा आध्यात्मिक चिन्तनले ओतप्रोत १६ वटा लेख समावेश छन् ।

लेखकको भाषा सरल, प्रभावकारी र सलल बग्ने भएकाले सर्वसाधारणले पनि सजिलै बुझ्न सक्छन् । समाजमा दुराचार, अनैतिकता, लुटपाट, हिसा र हत्याले स्थान लिइरहेको अवस्थामा राजकर्णिकारको यो किताबले थप योगदान पुऱ्याउनेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

-समीक्षक, समय (पाक्षिक)

घनश्याम राजकर्णिकारको जीवनवृत्त

- पिता-माता :** कृष्णबहादुर राजकर्णिकार, प्राणमाया राजकर्णिकार
- जन्ममिति :** वि.सं. १९९८ माघ, ३
- जन्मस्थान :** कमलपोखरी, काठमाडौं
- ठेगाना :** कृष्ण पाउरोटी चोक, कमलपोखरी, वडा नं. ३१ काठमाडौं
(पत्राचार : जि. पि. ओ. बक्स नं ४३८, काठमाडौं, नेपाल)
- शिक्षा**
(१) एम. ए. (अर्थशास्त्र) (वि.सं. २०२४ त्रि.वि.)
(२) प्रोफेशनल एज्युकेशन एण्ड एडमान्स ट्रेनिङ (जर्मनी,
सन् १९७२)
- व्यवसाय**
(क) २०१६ सालदेखि उद्योग (कृष्ण पाउरोटी) मा संलग्न
(ख) हालको पद : २०५३ सालदेखि हालसम्म अध्यक्ष
तथा सञ्चालक : कृष्ण पाउरोटी प्रालि.
- विदेश भ्रमण :** भारत, जर्मनी, बेलायत, हल्याण्ड, फ्रान्स, बेल्जियम,
स्विट्जरल्याण्ड, जापान, थाइल्याण्ड, दक्षिण कोरिया,
हडकड, अमेरिका आदि।
- सदस्य प्रतिनिधि :** सन् १९७७ मा जापानमा नेपालबाट गएको औद्योगिक
अध्ययन टोलीका सदस्य प्रतिनिधि।
- सहभागिता** विविध क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय गोष्ठीहरूमा कृष्ण पाउरोटी
प्रालि. का तर्फबाट प्रतिनिधि तथा कार्यपत्रहरू प्रस्तुत।
- प्रथम प्रकाशित रचना :** मिलनको क्षण (एकाङ्की) (२०२४-३-२० को गोरखापत्र)
- रचना** विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा औद्योगिक, साहित्यिक, आर्थिक
तथा सांस्कृतिक विषयका रचनाहरू प्रकाशित
- प्रकाशित कृति:** (१) केही चिन्तन : केही मन्थन (वि.सं. २०३५)
(२) विदेशको यात्रा : स्वदेशको सम्झना (नियात्रा, वि.सं २०३७)
(३) देश प्रदेशको भ्रमण : केही संस्मरण (नियात्रा २०४३)
(४) सम्झनाको लहरमा लहरिदै जाँदा (संस्मरण २०५५)
(५) पवित्र सम्झना आमाको (संस्मरण, २०५५)

- (६) बौद्ध तीर्थयात्रा : नालन्दादेखि लुम्बिनीसम्म (नियात्रा, २०६०)
- (७) अनुभूति र अभिव्यक्तिमा घनश्याम राजकर्णिकार (अन्तर्वार्ता सङ्ग्रह, २०६२)
- (८) गजराज राजकर्णिकारको वंशावली (अनुसन्धान, २०६२)
- (९) बुद्धज्योतिका केही रशि (निबन्ध सङ्ग्रह, २०६४)
- (१०) यात्रा अमेरिकाको : माया नेपालको (नियात्रा, २०६९)

पुस्तक सम्पादनः (१) बुद्धको सम्फना : कल्याणको कामना (लेख सङ्ग्रह, वि.सं. २०३९)

- सम्मान तथा पदकः**
- (१) रत्नपत्री सुवर्ण पदक (२०४२)
 - (२) सयपत्री राष्ट्रिय सम्मान (२०५८)
 - (३) एकीकृत पौरख सम्मान (२०५९)
 - (४) राष्ट्रिय नागरिक सम्मान (२०६१)
 - (५) नन्दी विद्यार्थी कल्याण कोष सम्मान (२०६१)
 - (६) नागरिक समाज सम्मान (२०६१)
 - (७) राजकर्णिकार समाज सम्मान (२०६१)
 - (८) उपत्यकाव्यापी बाल कविता प्रतियोगिता सम्मान पत्र (२०६२)
 - (९) बुकफिल्ड इन्टरनेशनल कलेज कदरपत्र (२०६२)
 - (१०) दीपा-जनमत सम्मान (२०६३)
 - (११) अन्तर्राष्ट्रिय शान अवार्ड लिट्रेचर -१ (२०६५)
 - (१२) महाकवि देवकोटा शताब्दी सम्मान (२०६६)
 - (१३) दायित्व वाड्मय सम्मान (२०६७)
 - (१४) धर्मविजय पदनम सम्मान (२०६७)
 - (१५) भानुभक्त द्विशताब्दी पुरस्कार (२०७१)
 - (१६) भानुभक्त द्विशताब्दी स्वर्ण पदक (२०७१)

विधागत योगदानः : नियात्रा, निबन्ध र संस्मरण

संघ/संस्थामा संलग्नता :

- (क) संस्थापक : राजकर्णिकार समाज (२०५७)
- (ख) संस्थापक अध्यक्ष : बौद्ध प्रवचन समाज (२०६८)
- (ग) संस्थापक सदस्य : नेपाल पाउरोटी उद्योग संघ (२०४९)

- (घ) संरक्षक : जनमत साहित्यिक पत्रिका (२०४८)
- (ङ) संरक्षक : आखे (नेपाल भाषा साहित्यिक प्रकाशन)
- (च) सह-संरक्षक : सितु (नेपाल भाषा पत्रिका, २०४३)
- (छ) सह- संरक्षक : नेपाल साहित्यिक मन्दिर (साहित्यिक संस्था, २०५२)

(ज) सल्लाहकार : कमलपोखरी टोल सुधार समिति (२०४७)

आजीवन सदस्य : (१) सोसाइटी अफ इण्डियन बेकर्स, न्यु दिल्ली भारत
(सन् १९७८)

- (२) एसोसियसन अफ बेकरी इण्डियन, मुम्बई, भारत
(सन् १९९८)
- (३) साहित्यिक पत्रकार संघ (२०४१)
- (४) नेपाल बाल साहित्य संघ (२०४४)
- (५) सिर्जनशील साहित्यिक समाज (२०४४)
- (६) सुनकोसी साहित्य प्रतिष्ठान (२०५०)
- (७) नेपाल रेडक्रस सोसाइटी (२०५१)
- (८) धर्मकीर्ति (बौद्ध प्रकाशन) (२०५१)
- (९) गीता समुदाय प्रकाशन संस्था (२०५२)
- (१०) सुनसरी साहित्य प्रतिष्ठान (२०५३)
- (११) धर्मादय सभा (२०५३)
- (१२) सिस्तुपानी नेपाल (२०५९)

सदस्य

- (१) व्यवस्थापन सदस्य : नन्दी माध्यमिक विद्यालय,
नक्साल तथा नन्दी रात्री माध्यमिक विद्यालय,
नक्सालमा वि.सं. २०५०-२०५२
- (२) द्रष्टि सदस्य, नेपाल विपश्यना केन्द्र, धर्मशृङ्ख
बूढानीलकण्ठमा, वि.सं. २०५९-२०६०
- (३) कार्यकारिणी सदस्य, पेन नेपाल, वि.सं. २०७०

E-mail

rajkarnikarghana@gmail.com

घनशयाम राजकर्णिकार नेपाली निबन्धमा यस पटक अरु नवीनताको आयाम लिएर आएका छन् । बुद्ध विचारका गहनतम उपलब्धिलाई राजकर्णिकारले अध्ययन, अवलोकन र अनुसन्धानमूलक विधिबाट निबन्धहरूको बोधी क्षेत्र बनाएका छन् यस कृतिभित्र । बुद्धको जन्मदेखि निर्वाणसम्मका महत्वपूर्ण सूचनाहरूलाई निबन्धात्मक कारीगरीद्वारा सहज, सरल र संवेद्य गराउन निबन्धकार उत्कृष्ट ठहरिएका छन् । मूलतः बुद्धले आफ्नो मानवतावादी चिन्तनलाई शान्तिको अनुष्ठानद्वारा विश्वबन्धुत्व र विश्वभ्रातृत्वको सन्देश दिएर विश्वमा नेपाल र नेपालीको शिर उच्च गराउन सफल भएको यथार्थ कसै सामु लुकेको छैन ।

राजकर्णिकारको विचारमा मनुष्य जातिको इतिहासमा भगवान् बुद्धको जस्तो महिमामय नाम अरु कसैको छैन । बुद्धको प्रातुर्भावको साथै यस धरतीमा एउटा नयाँ अध्याय सुरू भएको छ । पच्चीस सय वर्ष अगाडि बुद्धले भनेका कुराहरू आज पनि सार्थक देखिन्छन् तथा आउने शताब्दीअौसम्म पनि सार्थक भएर रहनेछन् । यसैलाई मध्यनजरमा राखेर निबन्धकारले 'बुद्धज्योतिका केही रसिम' कृतिको आविष्कार गरेका हुन् । यस किसिमको पुस्तकको आवश्यकता सबैतिर खड्किरहेको थियो । त्यसैको पूर्ति राजकर्णिकारले गरेका छन् ।

प्रकाशक

बौद्ध प्रवचन समाज
कमलपोखरी, काठमाडौं

